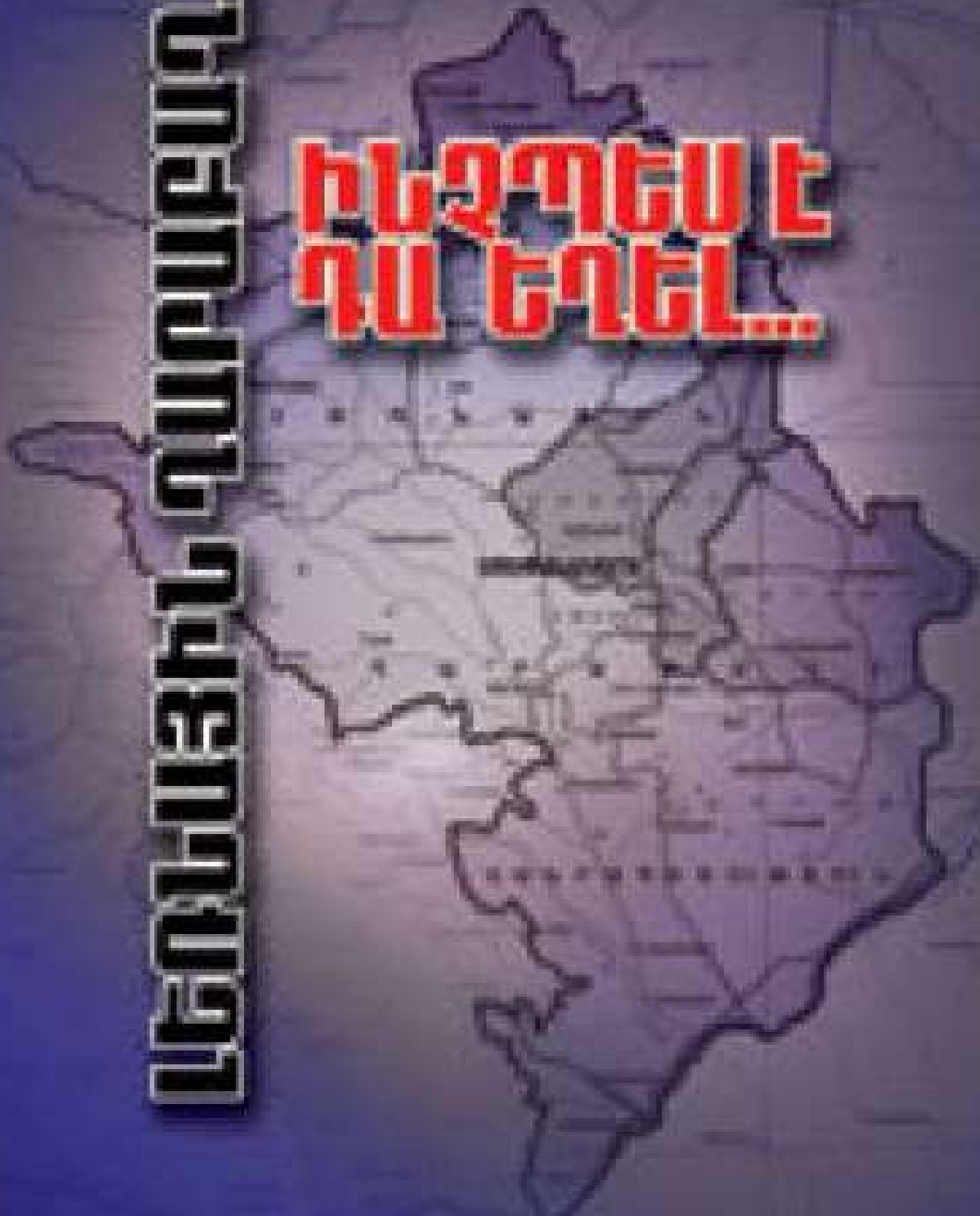

ԱՆՈՒՄԱՆ ԳԱՐԱԿԱՐԳ

ԻՆՉՊՆՍ Ե
ԴԱ ԵՂԵԼ...

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱԳ. ԻՆՉՊԵՍ Է ԳԱ ԵՂԵԼ...

ԵՐԵՎԱՆ
ՀՀ ՆԱԽԱԳԱՀԻ ԱՇԽԱՏԱԿԱԶՄԻ
«ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿԱՊԵՐԻ ԵՎ ՏԵՂԵԿԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ» ՊՈԱԿ
2011

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂ. ԻՆՉՊԵՍ Է ԴԱ ԵՂԵԼ...

Խմբագիր Արտակ ՃԱՂԱՐՅԱՆ

Մ 246 Մանասյան Ալեքսանդր, Ղևոնդյան Ալեն

Լեռնային Ղարաբաղ. ինչպես է դա եղել... / Եր.: ՀՀ նախագահի աշխատակազմի «Հանրային կապերի և տեղեկատվության կենտրոն» ՊՈԱԿ, 2010թ.– 120էջ:

Ներկայացվող հեռագրությունը նդասակ ունի դասակարգում, իրավական և փաստական նյութերի, աղբյուրների միջոցով օբյեկտիվորեն ներկայացնել Ղարաբաղյան հակամարտության նախադասությունը, գործընթացի ձևավորման արմատներն ու հիմքերը, ներկայիս հանգրվանը:

Աժխտանում հասկալես մեծ կարևորություն է սրվում բանակցային ներկայիս գործընթացում դասաճ կերպով չհաճվառվող այնդիսի կարևոր փաստարկների և հանգամանքների ներկայացմանը և վերլուծությանը, որոնք առավել արդյունավետ կդարձնեն հակամարտության լուծման ընթացիկ գործընթացը:

Մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայնում դր-ն Ռ.Գալչյանին՝ սրամադրած խիստ արժեքավոր նյութերի, լուսանկարների և ֆառեզների համար:

Մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայնում Հայասանի ազգային արխիվի Տնօրեն դր-ն Ամասունի Վիրաբյանին՝ արխիվային նյութերի և անսիող փաստաթղթերի վերաբերյալ Տեղեկատվություն սրամադրելու համար:

Մեր խորի շնորհակալությունը հուճարձանագեճ Սամվել Կարադեյանին արժեքավոր նյութերի և լուսանկարների սրամադրման համար:

ISBN 978-99941-2-375-9

ՀՏԴ 341
ԳՄԴ 67.91

© Հանրային կապերի և տեղեկատվության կենտրոն, 2011թ.

ՄՈՒՏՔԻ ԽՈՍՔ	5
ԱՐՑԱԽ-ՂԱՐԱԲԱՂԸ ԵՎ ՏԱՐԱԾԱՇՐՁԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ. ԱՐՑԱԽԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԲԵՐԴ	7
ԱՐՑԱԽ-ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏԱՐԱԾԱՇՐՁԱՆԸ	10
ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՌՈՒՄԱԿԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆԵՐՈՒՄ	13
ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՑՆՑՈՒՄՆԵՐՆ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ	16
ԻՆՉՈՒ՞ «ԱԴՐԲԵՁԱՆ», ՈՐՏԵՂԻՑ Է ԱՅԴ ԱՆՎԱՆՈՒՄԸ ԳԱԼԻՄ	19
ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՆԵՐԽՈՒԺՈՒՄԸ ԵՎ ՆՈՐ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆՈՒՄԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ	24
ԻՆՉՈՒ՞ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀՈՎԱՆԱԿՈՐՈՒԹՅԱՄԲ ԿԱԶՄԱԿՈՐՎԵՑ ՈՉ ԱԶԳԱՅԻՆ (ԻՆՏԵՐՆԱՑԻՈՆԱԼ) ՏԻՊԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵՁԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	28
ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ, ԶԱՆԳԵՁՈՒՐԻ ԵՎ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ՃԱՆԱՉՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՔԱԿՏԵԼԻ ՄԱՍ	30
ԻՆՏԵՐՆԱՑԻՈՆԱԼ ԱԴՐԲԵՁԱՆԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԸ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ. ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԵՎ ԿԱՐՍԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԸ	35
ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲՈՆԱԿՑՈՒՄԸ. ՀԱՅԵՐԸ ԻՆՏԵՐՆԱՑԻՈՆԱԼ ԱԴՐԻՄՅՐԻ ՊԵՏԱԿԱՆԱԿԵՐՑ ԱԶԳ	37
ԼԴԻՄ-Ը ՈՐՊԵՍ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՏԻՊԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿՈՐՈՒՄ	42
ԻՆՏԵՐՆԱՑԻՈՆԱԼ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅՆԱՑՈՒՄԸ. ԻՍԼԱՄԱԴԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐԻ ԱԴՐԲԵՁԱՆԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ	44
ՄՇԱԿՈՒԹՅԱՅԻՆ ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԱԴՐԲԵՁԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ ՄԵՓԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱՇԱՐԱԴՐՄԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐ ՀԻՄՔ	48
ՋՈՒՂԱՅԻ ԳԵՐԵՁՄԱՆՈՑԻ ՈՉՆՉԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ	55
ՀԱՅ ԱԶԳԱԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԼԴԻՄ-Ը ԱԴՐԲԵՁԱՆԱԿԱՆ ՀԱԼԱԾԱՆՔՆԵՐԻ ՈՒ ՃՆՇՈՒՄՆԵՐԻ ԳԼԽԱԿՈՐ ԹԻՐԱԽ	65
ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԽՄՀՄ ԼՈՒԾԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ	68
ՍՈՒՄԳԱՅԻԹՅԱՆ ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. ԻՆՉՊԵՍ ԴԱ ՊԱՏԱՀԵՑ...	71
ՀԱՅԵՐԻ ՈՒ ԱԴՐԲԵՁԱՆՑԻՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԻ ՎԵՐՋՆԱՀԱՆԳՐՎԱՆԸ	79
ՀԱՏՈՒԿ ԿԱՌԱԿԱՐՈՒՄ ԼԴ ԻՆՔՆԱԿԱՐ ՄԱՐՁՈՒՄ	81

ՀԽՍՀ ԳԽ ԵՎ ԼՂ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՀԱՄԱՏԵՂ ՈՐՈՇՈՒՄԸ ՎԵՐԱՄԻՎՈՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ	83
ՀԽՍՀ ԵՎ ԼՂԻՄ ՎԵՐԱՄԻՎՈՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ 1988թ. ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 1-ի ՀԱՄԱՏԵՂ ՈՐՈՇՈՒՄԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԵՎ ԽՍՀՄ ՕՐԵՆՔՆԵՐԻ ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈՒ	84
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՎՈՒՄ Է. ԲԱՔՎԻ 1990թ. ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՋԱՐԴԵՐԸ	91
1990թ. ԱՊՐԻԼԻ 3-ի ՕՐԵՆՔԸ ԵՎ ԽՍՀՄ ԼՈՒԾԱՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ	99
«ՕՂԱՎԸ» ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՀՈԳԵՎԱՐՔԸ	102
ԱՂՐԲԵԶԱՆԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՐԱԺԱՐՈՒՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՂՐԲԵԶԱՆԻ ԻՐԱՎԱՀԱՅՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆԻՑ	105
ԻՆՉՈՒՒ ԲԱՔՎՈՒՄ ՀՐԱԺԱՐՎԵՑԻՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՂՐԲԵԶԱՆԻ ԻՐԱՎԱՀԱՅՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆԻՑ	107
ԼՂՀ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ԼԵԳԻՏԻՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՍՀՄ ԼՈՒԾԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ	109
ՊԱՐՏԱԴՐԱԿԱԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄ. ԲԱՔՈՒՆ ՀԱՅԵՐԻՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆԵԼՈՎ՝ ՓՈՐՁՈՒՄ Է ԼՈՒԾԵԼ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱԴԻ ԽՆԴԻՐԸ	112
ԽՈՋԱԼՈՒԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ. ՄԻ՞Ֆ, ԹԵ՞ ԻՐԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	141
ՄԱՐԱԴԱ. ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՎՈՒՄ Է...	147
ԱՆԿԱՆ ԼՂՀ-Ն ՕՐԻՆԱԲԱՐ ԿԱՅԱՑԱԾ, ԲԱՅՑ ԴԵՌԵՎՍ ԶՃԱՆԱԶԿԱԾ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ	152
«ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ» ԵՎ «ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐԻ ԱԶԱՏ ԻՆՔՆՈՐՈՇՄԱՆ» ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ ՂԱՐԱԲԱԴՅԱՆ ՀԱՎԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ	1154
ԳԼՈՒԲԱԼ ՎՏԱՆԳՆԵՐ՝ ԿԱՊԱԿԱԾ ԳՕԳՈՒՏ ԲԱՔՎԻ ՂԱՐԱԲԱԴՅԱՆ ԽՆԴՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՀԵՏ	158
ԺՈՂՈՎՐԴԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇՐՋԱՓՎԱԿԱՆ ՄԵՋ	162
ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՐՑԸ	113
ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ	164

ՄՈՒՏՔԻ ԽՈՍՔ

Հետխորհրդային տարածքում Ղարաբաղյան հակամարտությունը միակն է, որ սկսվել և զինված առճակատման տեսք է ստացել դեռևս ԽՍՀՄ օրոք: Մինչ 1991թ. դեկտեմբերի 25-ին Մոսկվայում Կրեմլի վրայից կիջեցնեին ԽՍՀՄ պետական դրոշը, Սումգայիթում ու Բաքվում հենց խորհրդային զորքերի ներկայությամբ հայկական ջարդեր էին տեղի ունեցել, իսկ 1991թ. գարնանը գորբաչովյան Կենտրոնը խորհրդային զորքերի ակտիվ մասնակցությամբ փորձեց հայաթափել Լեռնային Ղարաբաղը: ԽՍՀՄ պատմության այդ վերջին տարին նրա տարեգրության մեջ մտավ որպես Լեռնային Ղարաբաղի խաղաղ բնակչության դեմ կազմակերպված «Կոլցո» («Օղակ») պատժիչ գործողության տարի: Դա խորհրդային կայսերապետության պատմության ամենախայտառակ էջերից է:

Բայց նույն այդ 1991 թվականը պատմության մեջ մտավ որպես Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակման տարի: Միջազգային իրավունքի սկզբունքների և ԽՍՀՄ՝ որպես լուծարվող երկրի օրենքների տեսակետից միանգամայն օրինաբար կայացած երկիրն անմիջապես կանգնեց իր ինքնիշխանությունն ու ազատությունը զենքով պաշտպանելու խնդրի առջև: Չենքի ուժով նորանկախ հանրապետությանը փորձում էր ծնկի բերել, նրա ազգաբնակչությանը ոչնչացնել միջազգային իրավունքի սկզբունքների և ԽՍՀՄ օրենքների խախտումով հռչակված Ադրբեյջանական Հանրապետությունը, որը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության դեմ սանձազերծած պատերազմում՝ շարունակելով սումգայիթյան ցեղասպանության ռազմավարությունը, վարում էր ապրելու իր իրավունքը պաշտպանող ժողովրդի բնաջնջման քաղաքականություն: Արցախն ընդունեց մարտահրավերը և, ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, պատվով դուրս եկավ փորձությունից:

Պատմական թատերաբեմից ԽՍՀՄ հեռացումից հետո Ղարաբաղյան խնդիրը վերաճեց միջազգային զինված հակամարտության: Չնայած 1994թ. կնքված զինադադարին, հակամարտությունը դեռևս չի հանգուցալուծվել:

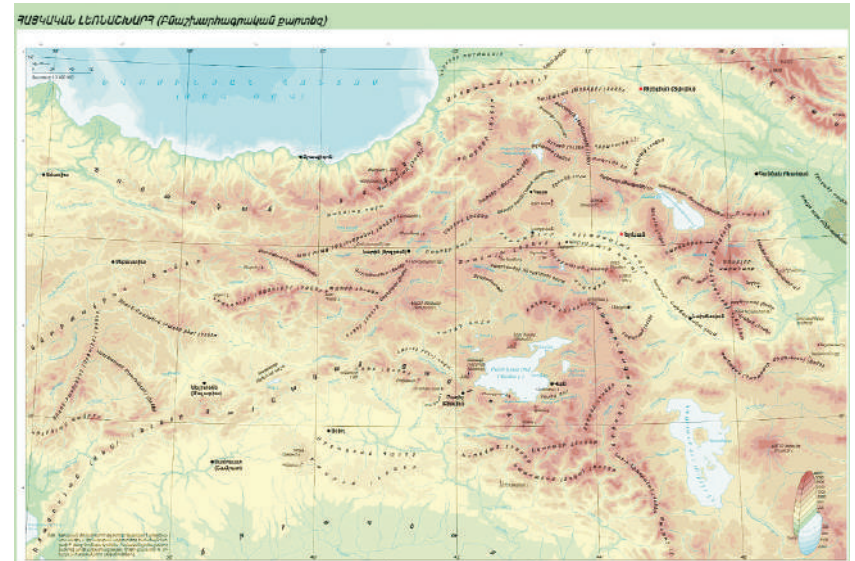
Հաշվի առնելով ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի հովանու ներքո ընթացող բանակցային գործընթացի բարդությունը՝ մինչ օրս հնարավոր չի եղել բա-

նակցությունների սեղանին դնել պատմական, իրավական ու քաղաքական փաստաթղթերի այն փաթեթը, որը կարող է ճշմարտության լույս սփռել Ղարաբաղյան հակամարտության իրական բովանդակության ու բնույթի վրա: Անտեսվում են նույնիսկ հարցին անմիջապես առնչվող և իրենց ուժը պահպանող միջազգային պայմանագրերն ու համաձայնագրերը: Անտեսվում են վերջին հարյուրամյակում Արևելյան Անդրկովկասի հայության ցեղասպանության՝ լայնորեն հայտնի փաստերը: Նման մոտեցումը հազիվ թե նպաստի հակամարտության խաղաղ ու համապարփակ կարգավորմանը և տարածաշրջանում կայունության հաստատմանը:

1991թ. իրեն իրավունքով չպատկանող տարածքներով Ադրբեջանական Հանրապետության ճանաչումը Բաքուն ընդունեց որպես Լեռնային Ղարաբաղի դեմ պատերազմ սանձազերծելու՝ միջազգային հանրության կողմից տրված թույլտվություն, ինչը դարձավ տասնյակ հազարավոր մարդկանց ողբերգության պատճառ: Ինքնին պարզ է, որ դեպի խաղաղություն ու համաձայնություն տանող ճանապարհն արդարությունն ու ճշմարտությունն են, որոնք այս դեպքում դժվար չէ գտնել: Դրանք կան հակամարտության պատմության փաստերում և լայնորեն հայտնի են: Մնում է տեսնել այն, ինչ դրված է աչքի առջև: Այս գիրքն այդ մասին է:

ԱՐՑԱԽ-ՂԱՐԱԲԱՂԸ ԵՎ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՑԱԽԸ ՎԱՅԱՍԱՆԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՍԱՐՄԱՆԱԲԵՐԴ

Հայկական լեռնաշխարհի հետ է կապված հայ ժողովրդի ողջ պատմությունը: Մարդն այստեղ բնակվում է հնագույն ժամանակներից: Նորագույն հետազոտությունները հաստատում են, որ Հայկական և հարևան Իրանական բարձրավանդակները հնդեվրոպական ժողովուրդների նախահայրենիքն են¹:

Հայկական լեռնաշխարհ, <http://www.armin.am/>

Հայկական լեռնաշխարհում է ձևավորվել հնդեվրոպական ընտանիքին պատկանող հայոց լեզուն, այստեղ է հայ ժողովուրդը հիմնել իր առաջին պետությունները (Տե՛ս նկար): «Հայ» ինքնանվանումը մասնագետները կապում են մ.թ.ա. երկրորդ հազարամյակի կեսերից քաղաքական վերելք ապրած Հայասա ցեղային միության հետ: Հայկական առաջին թագավորությունների՝ Արարադի երկրի և Այրարատյան թագավո-

¹ Տե՛ս Գամքրելիձե Կ.Վ., Իվանով Ե.Վ. Ինդոեվրոպեական լեզուները և փոստիլիթների վրա գրված լեզուները: Թբիլիսի, ԻձԸ. Թբիլ. ՄՈՒ-ՏԱ, 1984, Կ. 1-2.

րության մասին հիշատակություններ կան և հնագույն արձանագրություններում, և Աստվածաշնչում²: Սուրբ գրքում Հայաստանը անվանվում է նաև Թորգոմայ տուն, քանի որ, ըստ ավանդության, հայերը սերում են Նոյ նահապետի Հաբեթ որդու ժառանգ Թորգոմից³: Ըստ ավանդության, Թորգոմի որդի Հայկից է սերում հայ ժողովուրդը:

Մ.թ.ա. առաջին դարում Տիգրան II Մեծ թագավորի (95-55 մ.թ.ա.) օրոք ոչ միայն ողջ հայկական լեռնաշխարհը, այլև հարակից շատ տարածքներ միավորված էին մեկ միասնական պետության մեջ, որի հյուսիս-արևելյան սահմանը, ինչպես հավաստում են անտիկ աղբյուրները, եղել է Քուռ գետը⁴:

Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելյան ճյուղավորումները և նրանցից արևելք տարածվող Քուռ-արաքսյան դաշտավայրը, որ պատմական աղբյուրներում հիշատակվում է Ուտիք-Արցախ (սեպագիր արձանագրություններում՝ «Ուրտեխե», հունական աղբյուրներում՝ «Օրխիստենա») անունով, կազմել է հայկական պետության ռազմական ու մշակութային գլխավոր պատվարներից մեկը: Հենց Արցախում է Տիգրան Մեծը կառուցել իր բերդաքաղաքներից մեկը՝ Տիգրանակերտը (**Տե՛ս նկար**)

Տիգրանակերտի տեղումները մերօրյա Աղղամի մեծակայքում

² Տե՛ս Թագավորությանց չորրորդ գիրք, գլ. ԺԹ, 36-37; Երեմիա, գլ. ԾԱ, 27

³ Տե՛ս Եզեկել, գլ. ԻԷ, 14

⁴ Տե՛ս Տրաբոն, XI, XIV, 4; Փլինիյ, Եստեսնայնա իստորիա, VI, 39; Պտոլեմեյ, Գեոգրաֆիա, V, XII, 1; Փլուտարխ, Տրանիտելնայնա յիզնեօնիսանիա, տ. II, Մ., 1863 (Փոմպեյ, XXXVI)

Հատուկ է հայ ժողովրդի ու Հայաստանի տեղը քրիստոնեության պատմության ու մշակույթի մեջ: Ավանդության համաձայն, հայոց Աբգար թագավորը Հայաստան այցելելու խնդրագիր է ուղարկել Հիսուսին, ով Աբգարին հղած պատասխան նամակում խոստացել է իր աշակերտներից մեկին ուղարկել Հայաստան: Նոր հավատքը Հայաստանում տարածել են Հիսուսի աշակերտները՝ Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալները, որի համար էլ հայոց եկեղեցին կոչվում է հայ առաքելական: 301թ. Հայաստանը դարձավ քրիստոնեությունը պետականորեն ընդունած առաջին երկիրը:

Արցախը եղել է հայոց ազգային մշակույթի ու քրիստոնեության առանձնահատուկ օջախներից: Ամարասուն է 5-րդ դարում բացվել առաջին հայկական դպրոցներից մեկն այն բանից անմիջապես հետո, երբ 405թ. Մեսրոպ Մաշտոցն ստեղծել է հայոց գրերը և ձեռնամուխ եղել Ավետարանի թարգմանությանը:

Նկար 3. Արցախ-Ղարաբաղի XVII դարի Ավեսարան:

Արցախում են կառուցվել ճարտարապետական բազմաթիվ կոթողներ, որոնք դարձել են հայոց ազգային ինքնության խորհրդանիշերը: Արցախի խոսակցական լեզուն Արցախի (Ղարաբաղի) բարբառն է՝ ամենից տարածվածը հայերենի մերօրյա բարբառներում, այն հայոց հնագույն ժամանակներին վերաբերող պատմական ու մշակութային հարուստ տեղեկություններ ունի իր մեջ ամփոփած:

ԱՐՑԱԽ-ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՇԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԸ

Միասնական հայկական պետությունն ընկել է 428թ., երբ այն բաժանվեց Բյուզանդիայի ու Պարսկաստանի միջև: Արցախում, որ Պարսկաստանին էր անցել, անմիջապես պայքար սկսվեց հայոց պետականության վերականգնման համար: Այն գլխավորում էին տեղի տոհմիկ հայկական իշխանական տները՝ առանշահիկները: Հինգերորդ դարի վերջերին նրանք Արցախ-Ուտիք իշխանապետությունը հռչակում են թագավորություն և թագավորական տիտղոս ստանում Պարսկաստանից: Արցախի թագավոր Վաչագանը ծավալեց եկեղեցաշինության ու դպրոցաշինության մի աննախադեպ գործունեություն, որի համար ստացավ Բարեպաշտ մականունը: Նրա օրոք է 5-6-րդ դարերի սահմանագծին ընդունվել Արցախի հոգևոր ու աշխարհիկ կյանքը կարգավորող օրենսգիրքը՝ «Կանոնական Սահմանադրությունը»:

Արաբների, թաթար-մոնղոլների, թուրք-սելջուկների՝ մեկը մյուսին հաջորդած ասպատակությունների ընթացքում հայկական մյուս նահանգներում իշխանական տները վերացան: Հայ պետականությանը հատկապես ծանր հարված հասցրին արաբները՝ 705թ. Նախիջևանի Սուրբ Երրորդություն եկեղեցուն ողջակիզելով հայ իշխաններին: Իսկ ահա առանշահիկներին հաջողվեց մնալ երկրամասի ժառանգական տերեր և ընդհուպ մինչև 19-րդ դարը պահպանել հայ պետականությունը՝ Արևելքին բնորոշ անկախ ու կիսանկախ իշխանությունների ու մելիքությունների ձևով: Հատկապես հայտնի է Խաչենի իշխանության քաղաքական դերակատարությունը մոնղոլների տիրապետության ժամանակ, երբ այն միջնորդի դեր է կատարել մոնղոլների ու Կիլիկյան հայկական թագավորության միջև:

Արցախը զուգահեռաբար սկսել է «Ղարաբաղ» անվանվել միջնադարում, թաթար-մոնղոլների տարածաշրջան մուտք գործելուց հետո: Առաջին անգամ այդ անվանումը հանդիպում է «Քարթլիս ցխովրեբա» վրացական տարեգրության մեջ, որի՝ 14-րդ դարի 20-ական թվականներին վերաբերող շարադրանքում հայտնվում է, որ ոմն Ուլո խան մեկնել է ձմեռոց, «որ այժմ կոչվում է Ղարաբաղ»:

«Ղարաբաղ» անվանման ստուգաբանությունը հաճախ կապվում է «կարա բաղ» բառակապակցության հետ, որ թուրքերեն «սև այգի» է նշանակում: Հիմնավորված է նաև այն տեսակետը, որ «ղարա» նախա-

ծանցն ունի մոնղոլական ծագում և ունի «մեծ» բառի իմաստը, ինչպես դա առկա է Ղարադան (մեծ տուն), Ղարաչինար (մեծ չինար), Ղարաքիլիսա (մեծ եկեղեցի), Ղարաբուլաղ (մեծ աղբյուր) և այլ բառերում⁵:

Թաթար-մոնղոլների ու դրան հաջորդած սելջուկ թուրքերի արշավանքները և Կոստանդնուպոլսի անկումը 1453թ. Առաջավոր Ասիայի ու Եվրոպայի պատմության մեջ սկիզբ դրեցին մռայլ ժամանակների: Ծանր էր հատկապես Հայաստանի վիճակը, որը դարձել էր Օսմանյան կայսրության և շահական Պարսկաստանի միջև մղվող անընդմեջ պատերազմների թատերաբեմ: 1639թ. ռազմական տեսակետից գրեթե միմյանց հավասար այդ երկու պետությունների միջև կնքված պայմանագրով Արևմտյան Հայաստանը մնաց Օսմանյան կայսրության կազմում, իսկ Արևելյան Հայաստանը անցավ Պարսկաստանի տիրապետության տակ: Բայց դա խաղաղություն չբերեց Հայաստանին: Պատերազմները շարունակվում էին, և Ղարաբաղի հայկական մելիքությունները դարձան Պարսկաստանը թուրքական արշավանքներից պաշտպանող առաջադիրքը: Նադիր շահի օրոք և նրա հովանավորությամբ 1735թ. հինգ հայկական մելիքություններ (Գյուլիստան, Ջրաբերդ, Խաչեն, Վարանդա, Դիզակ) միավորվեցին մեկ ռազմաքաղաքական ու վարչական միավորի մեջ, որ տարածաշրջանի պատմության մեջ հայտնի է Խամսայի մելիքություններ անունով («խամսա» արաբերեն նշանակում է «հինգ»): Հինգ մելիքություններ միավորած այս ինքնավար նահանգի սահմանները տարածվում էին Արաքսից մինչև Գանձակի մերձակայքը: 18-րդ դարում հայկական այդ մելիքությունները դարձան Պարսկաստանի նոր վարչաքաղաքական միավորի՝ Ղարաբաղի խանության հիմքը:

Ղարաբաղի մելիքությունները գոյատևեցին ընդհուպ մինչև 19-րդ դարը, մինչև Անդրկովկասի միացումը Ռուսաստանին՝ մնալով տարածաշրջանի քաղաքական կարևոր գործոններից մեկը: Եթե 13-15-րդ դարերում նրանք համագործակցում էին մոնղոլների հետ, իսկ 16-18-րդ դարերում դարձել էին պատմեջ դեպի Արևելք Օսմանյան կայսրության արշավանքների ճանապարհին, ապա նոր իրադրության մեջ նրանք ստանձնեցին տարածաշրջանում ռուսական կողմնորոշման ձևավորման գործը:

Արցախի հոգևոր առաջնորդ, Գանձասարի կաթողիկոս Եսային Ղարաբաղի մելիքների անունից 1718թ. ռուսական կայսր Պետրոս Մեծին ուղղված նամակում ռազմական աջակցություն առաջարկեց Ռուսական կայսրությանը՝ Անդրկովկասը Ռուսաստանի հովանու տակ մտցնելու գործում: Քաղաքական այդ վճիռը Արցախում կայացվեց այն հավատով,

⁵ Տե՛ս Փ.Օհանջանյան, Արցախ - Ղարաբաղ, Ստեփանակերտ, 1998թ.:

որ Ռուսաստանի հովանու ներքո Հայաստանն այլևս չի լինի պարսկաթուրքական պատերազմների թատերաբեմ: Ռուսական արքունիքը ոչ միայն գոհունակությամբ ընդունեց հայ մելիքների առաջարկը, այլև հայտնեց Ղարաբաղի մելիքությունների հիմքի վրա հայկական քրիստոնեական անկախ պետություն վերականգնելու իր մտադրության մասին: Հայկական մելիքությունների հիմքի վրա անկախ հայկական պետականության վերականգնման խոստումը տրվել է անձամբ կայսրուհի Եկատերինա II-ի կողմից⁶:

⁶ Տե՛ս «Нагорный Карабах в международном праве о мировой политике. Документы и комментарии. Т. 1, М., 2008» փաստաթղթերի ժողովածուի մեջ օրինակ, «Наставление князя Г.Потемкина генералу П.Потемкину о цели Российской политики в Карабахе: отстранение хана Ибрагима и признание статуса Карабаха как «Независимой кроме России никому области (от 6 апреля 1783г.)» և «Рапорт князя Г.Потемкина Екатерине II о необходимости восстановить в населенном армянами Карабахе национальное правление и таким образом возродить армянскую государственность (от 19 мая 1783г.)» թիվ 79 և 80 փաստաթղթերը:

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՇԱՅԱՍՏԱՆԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՍԱՐՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

Առաջին առնչություններից հետո շուրջ մեկ դար անցավ, մինչև 1828թ. Թուրքմենչայի պայմանագրով Ռուսաստանը ողջ Անդրկովկասն առավ իր տիրապետության տակ (Արևելյան Հայաստանը, որ մինչ այդ Պարսկաստանի ենթակայության տակ էր, գրականության մեջ հայտնի դարձավ նաև որպես Ռուսահայաստան): Բայց Ռուսական կայսրությունը ոչ միայն չկատարեց Ղարաբաղի մելիքությունների հիմքի վրա հայկական անկախ պետության վերականգնման խոստումը, այլև հայերի ու բնիկ մյուս ժողովուրդների համար անսպասելի ձևով տեղի թուրքախոս տարրը, որին կովկասյան թաթար կոչեց, ընտրեց որպես տարածաշրջանի իր քաղաքական ծրագրերի հենարան: Եվ ահա թե ինչու: Կայսրությանը պետք էր բազմազգ երկրամասը «պոկել» Իրանի քաղաքական ու մշակութային ազդեցությունից, որը դարեր շարունակ առկա էր այնտեղ: Դրա համար նա պետք է հենվեր պարսիկների նկատմամբ առնվազն ոչ բարեկամաբար տրամադրված մի ժողովրդի վրա: Իսկ դա միայն տեղի թուրքերը կարող էին լինել, քանի որ թուրքերն ու պարսիկները մրցակցում էին տարածաշրջանում գերիշխելու համար: Երկրամասի իսլամադավան բնիկ ժողովուրդները (թալիշներ, լեզգիներ, թաթեր) քաղաքական չզոյության մատնվեցին: Կայսրությունը նրանց «միավորեց» «մահմեդականներ (мусульмане)» ընդհանուր անվան տակ: Եվ քանի որ «հայ»-ը դուրս էր մնում այդ ծրագրից, «մահմեդականներ ու հայեր» կադապարը դարձավ երկրամասի (Բաքվի ու Ելիզավետպոլի նահանգների) ժողովրդագրական ու քաղաքական գործընթացների նկարագրության հիմնական եզրը:

Արևելյան Անդրկովկասի իսլամադավան ժողովուրդներին հեռացնել իրանական մշակութային արմատներից և հեռանկարում նրանց ռուսաֆիկացնել՝ այսպիսին էր կայսրության քաղաքական ուղեգիծը Հարավային Կովկասում⁷: Սակայն 19-րդ դարի երկրորդ կեսին կապիտալիզմի զարգացումը խառնեց այդ հաշիվները: Արհեստներում ու արվեստներում հմուտ հայերը իսկույն առաջատար դիրքեր գրավեցին երկրամասում: Հիմնականում դեռ քոչվոր կյանք վարող կովկասյան թաթարը պատրաստ չէր պատմության այդ շրջադարձին: Բաքվի նավթային արդ-

⁷ Առավել մանրամասն տե՛ս Тадеуш Свентоховский. Русское правление, модернизаторские элиты и становление национальной идентичности в Азербайджане // Азербайджан и Россия: общества и государства. М., 2001:

յունաբերության սեփականատերերի խավը, տեխնիկական կառույցների և ենթակառուցվածքների ղեկավարությունը, բանվորական վերնախավը, քաղաքային մտավորականությունը ունեին առավելապես հայկական ու ռուսական դիմագիծ⁸: Բայց արդյունաբերության զարգացումը նաև սևագործ բանվորական ուժի մեծ պահանջարկ ծնեց: Սկսվեց թրքախոս բնակչության զանգվածային ներհոսք իրանական Ադրբեջանից: 19-րդ դարի վերջին քառորդում տարեկան 30-35 հազար թուրքախոս իրանցի է ներգաղթել երկրամաս (թվերը վերաբերում են միայն լեզալ ներգաղթածներին): Ռուսական աղբյուրներում դրանց կոչում էին օտխոդնիկներ (отходники)⁹: Այսպես, ավելի ուշ՝ 19-րդ դարի վերջերին, տեղի է ունեցել ժողովրդագրական բեկումն՝ բնակչության մեջ թուրքախոս զանգվածի մեծացման իմաստով: Նորեկները չունեին որոշակի ազգային ինքնություն: Նրանք հավատքով շիա մահմեդական էին, լեզվով՝ թուրքախոս, ծագումով՝ իրանցի ժողովուրդների ու եկվոր թուրքական ցեղերի խառնուրդ: Ռուսական կայսրությունը սկզբում նրանց «ընկալեց» որպես պարսկաստանցիներ, իսկ ավելի ուշ նրանց կոչեց կովկասյան թաթարներ: Հակառակ դրան, ընդհուպ մինչև 19-րդ դարի վերջը նորեկներն իրենց իրանական հասարակության մաս էին գիտակցում թե՛ իրենց ծագման, թե՛ մշակութային ինքնության առումով:

Կապիտալիզմը նոր ընթացք տվեց ոչ միայն երկրամասի էթնիկական, այլև սոցիալ-քաղաքական զարգացումներին: Եվրոպայից արդյունաբերական Բաքու սկսեցին թափանցել սոցիալական արդարության ու ազգային հավասարության հեղափոխական գաղափարները: Եվ դրանց կրողներն ու տարածողները երկրամասում հիմնականում հայ բանվորներն էին, որոնք «գլխավորում էին պրոլետարական հիերարխիան» Անդրկովկասում¹⁰: Ռուսական կայսրության հատուկ ծառայությունները վստահ էին, որ արդյունաբերական Բաքվում թաթարները չեն մասնակցելու բանվորական շարժումներին, հակակառավարական ընդվզումներին: Դեռևս 1904թ. քաղաքում տարածվել էր «Մահմեդականների միության» կոչը՝ ուղղված ոչ մահմեդական բնակչությանը, որում հայտնվում էր, թե մահմեդականները չեն մասնակցելու հակակառավարական ցույցերին, իսկ եթե ինչ-որ ուժեր փորձեն իրենց ներքաշ-

ել դրանց մեջ, ապա իրենք բացահայտ կանցնեն կառավարության կողմը¹¹: Դա բանվորական շարժումները ճնշելու ուղղությամբ կառավարության առաջիկա գործողություններին մասնակցելու կովկասյան թաթարների կողմից (բայց մահմեդականների անունից) ներկայացված հայտ էր: Կառավարությունը սոսկ ի գիտություն չընդունեց այն, այլ անհապաղ դրեց գործողության մեջ: Սոցիալական շարժումների թափը կոտրելու համար կայսրության հատուկ ծառայությունները 1905-07թթ. հրահրեցին հայերի ու թաթարների բախումներ և թիկունքից պաշտպանեցին վերջիններին: «...Թաթարները իրենց սոցիալական վիճակով և կրոնական հավատալիքներով ամենից շատ տարբերվում էին հայերից... Նրանց լրիվ ազատություն էր ընձեռվում սպանելու, բռնաճարձ, թալանելու»¹²: Հենց այդ տարիներին Քարվաճառի, Քաշաթաղի (Լաչինի) շրջաններում հրկիզվեցին ու դատարկվեցին բազմաթիվ հայկական գյուղեր: Կովկասյան թաթարների համար այդ բախումները համախմբման որոշակի ազդակ դարձան: Սակայն դա չէր կարող լուծել ինքնության անորոշության խնդիրը: Սեփական մշակութային բարձր արժեքների բացակայության պայմաններում ատելությունն ու անհանդուրժողականությունը բավարար չէին ինքնության կայացման համար: Ինքնության ճգնաժամն այդպես էլ մնաց չհաղթահարված: Հավատքով շիա, լեզվով թուրք, ծագումով և գենետիկորեն խառնածին զանգվածին մի կողմից հրում էին ռուսաֆիկացման, մյուս կողմից՝ թուրքացման հունը: Վերջին մղումը ավելի ազդու գտնվեց: Ռուսական և եվրոպական կենտրոններում կրթություն ստացած և տուն դարձած կովկասյան թաթարի զավակները XIX և XX դարերի սահմանագլխին դարձան պանթուրքիզմի գաղափարախոսության կերտողները Ռուսաստանում և քաղաքական այդ ուղեգծում Արևելյան Անդրկովկասի թուրքացման ծրագրի հեղինակները: Ահա նման իրադրության մեջ Անդրկովկասը 1917թ. մտավ հեղափոխության հորձանուտը:

⁸ Առավել մանրամասն տե՛ս Խաչատուր Դադայան, «Հայերը և Բաքուն»: Երևան, 2006:

⁹ Առավել մանրամասն տե՛ս История Азербайджана (в 3-х томах), том 2, стр. 253 - 262. Баку, 1960:

¹⁰ Առավել մանրամասն տե՛ս Баберовский Й. Цивилизаторская миссия и национализм в Закавказье // Ab imperio: Новая имперская история постсоветского пространства. Казань, 2004, стр. 321 - 336:

¹¹ Տե՛ս «Кавказские мусульмане по материалам Особого отдела канцелярии заместника Кавказа (1912)» // Кавказский сборник. М., 2005, стр.170:

¹² Տե՛ս В.В.Ворвоский. Сочинения. Т. 3, М., 1933, стр. 106 - 107:

ՇԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՑՆՑՈՒՄՆԵՐՆ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Բոլշևիկյան հեղափոխությամբ սկսվեցին Ռուսական կայսրության փլուզումը և նրա ծայրամասերում նոր ազգային պետությունների ձևավորման գործընթացը: Քաղաքական գիտակցության մեջ հիմնականում թուրքական կողմնորոշման հակված կովկասյան թաթարները հայտնվեցին Թուրքիայի նվաճողական քաղաքականության միջակայքում: Արդյունաբերական Բաքվում իրադրությունը դուրս էր նրանց հսկողությունից, և 1917թ. նրանք իրենց գործունեությունը կենտրոնացրին Գանձակում (Գյանջա): Բաքուն պատրաստ էր սոցիալական վերահաս շրջադարձին, և Պետրոգրադում հեղափոխության հաղթանակից անմիջապես հետո՝ հոկտեմբերի 31-ին, Բանվորական և զինվորական պատգամավորների Բաքվի խորհուրդը խաղաղ ձևով իշխանությունը վերցրեց իր ձեռքը¹³: Խորհրդային իշխանության ազգային հիմքը տեղի հայ և ռուս բնակչությունն էր: Այդ իմաստով օրինաչափ էր և այն, որ Բաքվի կոմունայի ղեկավարը հայազգի Ստեփան Շահումյանն էր: 1917թ. Բաքվի նահանգի հայության կողմնորոշումը դեպի Խորհրդային Ռուսաստան պարտադրված էր պատմական իրադրությամբ: **Ռուսաստանից պոկվելու այլընտրանքը Թուրքիայի ազդեցության ոլորտն ընկնելու վտանգավոր հեռանկարն էր: Այդ ընտրության ելքը, Թուրքիայում իրագործված Յայոց ցեղասպանության և դեռևս շարունակվող կոտորածների պայմաններում, դժվար չէր կանխատեսել:** Թուրքական վտանգն ավելի իրական դարձավ այն բանից հետո, երբ Ռուսաստանի Դումայի՝ Անդրկովկասից ընտրված և «տուն դարձած» պատգամավորները 1918թ. փետրվարին կազմավորեցին Անդրկովկասյան Սեյմը և երկրամասը հռչակեցին Ռուսաստանից անկախ դաշնային պետություն: Սեյմում հայերը, վրացիները և մահմեդականները ներկայացված էին նաև իրենց ազգային կուսակցություններով: Մահմեդականների մեջ գերիշխող էին կովկասյան թաթարների թուրքամետ մտավորականների կողմից 1911թ. հիմնված «Մուսավաթ» կուսակցության ներկայացուցիչները: Դաշնային պետության տեսքով Անդրկովկասի անկախացումը թուրքական պլաններում դիտվում էր որպես երկրամասում նոր թուրքական պետություն հիմնելու առաջին քայլը¹⁴: Միանգամայն

¹³ Степ Е.А.Токаржевский. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайжане. Баку, 1957:

¹⁴ Անդրկովկասյան Սեյմում ուժերի հարաբերակցության, «Մուսավաթ» կուսակցության թուրքամետ քաղաքականության մասին մանրամասն տես Մ.Волхонский, В.Муханов. По следам Азербайджанской Демократической Республики. М., 2007:

հասկանալի է, թե ինչու Բաքվի խորհուրդը նույն 1918թ. դուրս եկավ երկրամասը Խորհրդային Ռուսաստանից անջատելու դեմ:

Բաքվի հայության քաղաքական դիրքորոշումն իր ազդեցությունն ունեցավ երկրամասում ծավալված իրադարձությունների վրա: Մասնավորապես, երբ 1918թ. մայիսին Թուրքիայի հրահրմամբ մուսավաթականները խափանեցին Անդրկովկասյան Սեյմի գործունեությունը, և Թիֆլիսում հռչակվեցին երեք պետություններ (մայիսի 26-ին՝ Կրաստանի Յանրապետությունը, մայիսի 28-ին՝ Յայաստանի Յանրապետությունը (ՅՅ) և Ադրբեջանական Դեմոկրատական Յանրապետությունը (ԱԴԴ)), պարզվեց, որ նորահռչակ Ադրբեջանական Դեմոկրատական Յանրապետության կառավարությունը չի կարող ժամանել իր հռչակած մայրաքաղաք Բաքու, քանի որ քաղաքական իշխանությունն այնտեղ գտնվում էր հայերի կողմից պաշտպանվող, օրինաբար ընտրված և իրադրությունը լիիրավ վերահսկող Բաքվի խորհրդի ձեռքում: Կովկասյան թաթարները տնտեսական, քաղաքական ու ռազմական բավարարներուժ չունեին Անդրկովկասի մահմեդական խորհրդի անունից հռչակված պետությանը իրական բովանդակություն տալու համար: Դա ակնհայտ դարձավ նաև այն բանից հետո, երբ 1918թ. հուլիսի 22-ին Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների առաջին համագումարը հայտարարեց, որ Լեռնային Ղարաբաղը ինքնուրույն վարչաքաղաքական միավոր է և երբեք Ադրբեջանական Յանրապետության մաս չի կազմի: Յանագումարի կողմից ձևավորված ժողովրդական կառավարությունը (հետագայում՝ Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդ) նույն 1918թ. ամռանը Յյուսիսային Արցախի հայկական շրջանների բնակչության նախաձեռնությամբ ու խնդրանքով դրանք հայտարարեց իր իշխանության տակ գտնվող շրջաններ: Երկրամասի բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարները սոսկ չէին մերժում զինաթափվելու և Ադրբեջանական Յանրապետության իշխանությունն ընդունելու թուրքական զորահրամանատարության վերջնագրերը: Բոլոր համագումարները, բացառությամբ յոթերորդի, անառիկ մնացած երկրամասը հայտարարում էին նորանկախ Յայաստանի Յանրապետության մաս: Բացառության կարիք ունի այն հարցը, թե ինչու երկրամասը հայտարարելով Յայաստանի Յանրապետության անկապտելի մաս՝ միաժամանակ տեղում ձևավորվում էին օրենսդիր ու գործադիր իշխանության մարմիններ: Ղարաբաղցիները լավ գիտեին, որ ցեղասպանության ու պատերազմի վերքերը չբուժած Յայաստանի Յանրապետությունն այդ պահին ի վիճակի չէ իր պաշտպանության տակ առնել Արցախը: Տեղում անհրաժեշտ էին համապատասխան լիազորություններով օժտված օրինական իշխանություններ՝ թուրքերի ու մուսավաթների վե-

րահաս հարձակումներից հայրենիքը պաշտպանելու համար: 1918-20թթ. Լեռնային Ղարաբաղը ինքնուրույն վարչաքաղաքական միավոր էր՝ ինքնիշխանության բոլոր բնորոշիչներով:

Արևելյան Անդրկովկասի հսկայածավալ տարածքները, որոնց հավակնելու հայտ էր ներկայացրել ԱԴՅ-ն 1918-19թթ., դուրս էին նրա վերահսկողությունից: Մինչև թուրքական ռազմական ինտերվենցիան Բաքվում և Շուշիում իշխանությունների ազգային հենարանը հայերն էին, և բնական է, որ 1918-20թթ. Արևելյան Անդրկովկասի երկու գլխավոր համայնքների՝ հայերի ու կովկասյան թաթարների միջև բորբոքված էթնոքաղաքական վեճն ըստ էության ողջ երկրամասի ազգային-պետական կարգավիճակի շուրջ էր: Սա նշանակում է, որ **մինչև թուրքական ինտերվենցիան Ղարաբաղյան հակամարտություն, որպես այդպիսին, չկար:** Կար էթնոքաղաքական հակամարտություն կովկասյան թաթարների ու հայերի միջև ողջ Արևելյան Անդրկովկասի ազգային-պետական կառուցվածքի շուրջ: Էթնոքաղաքական ուժերի հարաբերակցությունը 1917թ. Արևելյան Անդրկովկասում բացառում էր այդտեղ կովկասյան թաթարների ազգային պետության ստեղծումը, եթե չլիներ արտաքին միջամտությունը: Այդ գործն իր վրա վերցրեց Թուրքիան. նոր թուրքական պետության համար Իրանի հյուսիս-արևմտյան նահանգի «Ադրբեջան» անվան սեփականումը թափանցիկ ակնարկ էր պարսկական այդ տարածքին հավակնելու Թուրքիայի պլանների վերաբերյալ (մինչ այդ Արաքսից հյուսիս ընկած Արևելյան Անդրկովկասի տարածքում «Ադրբեջան» անունով աշխարհագրական կամ վարչական տարածք չէր եղել):

ԻՆՉՈ՞Ւ «ԱԴՐԲԵՋԱՆ», ՈՐՏԵՂԻՑ Է ԱՅՂ ԱՆՎԱՆՈՒՄԸ ԳԱԼԻՍ...*

20-րդ դարասկզբին Արաքսի հյուսիսում գտնվող ներկայիս Ադրբեջանի վերահսկողության ներքո գտնվող տարածքը կամ դրա մի մասը ստացավ անկախություն: Կանխավ որոշված էր, որ այն կոչվելու է «Արևելյան և Չարավային Անդրկովկասյան Հանրապետություն», սակայն «Սուսավաթը» կարողացավ այս որոշումը փոփոխել և երկիրը վերանվանել «Ադրբեջանի Հանրապետություն»¹⁵: Այս որոշմամբ տեղացի ժողովուրդները, որ մինչ այդ կոչվում էին թյուրքեր կամ կովկասյան թաթարներ ընդհանուր անուններով, արդեն երեսնական թվականներին դարձան ադրբեջանցիներ¹⁶: Այսպես ծնվեց ադրբեջանցի «ազգը»: Փաստորեն քաղաքական որոշմամբ մեկ ակնթարթում փոփոխվեց այս տարածքում բնակվող մեկ էթնիկ կոնգլոմերատի հավաքական անվանումը՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով: Այսպիսով՝ մի անուն, որը դարեր շարունակ իրապես պատկանելով Արաքսի հարավում գտնվող Պարսկաստանի նահանգին, տրվեց 1918թ. ձևավորված մի երկրի, որը գտնվում էր նույն գետի հյուսիսային ափերին¹⁷: Սա բնականոն կերպով հարուցեց իրանական հասարակական գործիչների (Շեյխ Մուհամմադ Խիաբանի, Իսմայիլ Ամիրխիզի, Ահմադ Քասրավի) զարմանքն ու վրդովմունքը: Նրանք նշում էին, որ «**Կովկասի այս երկրամասը... ունի ուրիշ անվանում և երբևէ Ադրբեջան չի կոչվել**»¹⁸:

Մի կարևոր հանգամանք ևս. ադրբեջանական աղբյուրները և պատմագրությունը սովորաբար հայտարարում են, որ իրենք Կովկասի քրիս-

* Ենթագլխի պատրաստման ժամանակ բավական արժեքավոր ներդրում են ունեցել Ռ.Գալչյանի հեղինակած *The Invention of History: Azerbaijan, Armenia, and Theshowcasing of Imagination* by Rouben Galichian, 2009; *Countries of the Caucasus in Medieval Maps: Armenia, Georgia and Azerbaijan* by Galichian and Rouben, 2007, *Historic Maps of Armenia: The Cartographic Heritage* by Rouben Galichian, 2004. հետազոտությունները:

¹⁵ Ст'ю Бартольд В.В., Работы по истории Кавказа и Восточной Европы., М.1963, т.2 стр. 703:

¹⁶ Ст'ю Алекперов А.К., Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960, стр. 71:

¹⁷ Ст'ю Bayat, Kaveh. Storm Over the Caucasus: A Glance at the Iranian Regional Relationship with the Republics of Azerbaijan, Armenia and Georgia in the First Period of Independence 1917-1921 (Թեհրան. Արտ. Գործ. Նախարարություն, 2002), 45-47.

պարսկերենով: (Փոթորիկը Կովկասում, 2002) հղումն ըստ *The Invention of History: Azerbaijan, Armenia, and Theshowcasing of Imagination* by Rouben Galichian (2009):

¹⁸ Ст'ю Moghaddam, Ahmad Khalilullah. Where is the Real Azebayjan. Bonn: Aseman, 2008. (Persian), p 38, հղումն ըստ *The Invention of History: Azerbaijan, Armenia, and of Imagination* by Rouben Galichian (2009):

տոնյա աղվանացիների հետնորդներն են, սակայն այս հանգամանքը հակասում է նույն Ադրբեջանում տարածվող ադրբեջանցիների արմատների՝ թրքական ծագման և թուրանական քարոզչությանը, որի համաձայն թրքախոս բոլոր ադրբեջանցիները սերված են թրքական ցեղերից և պատկանում են Սիջերկրականից մինչև Մոնղոլիա ձգվող թրքախոս ժողովուրդների շարքին: Ուստի պանթուրքիզմին սիրաշահելու ու նրա հետ լավ հարաբերություններ պահպանելու, ինչպես նաև իրենց թրքական ծագումը վերահաստատելու համար Ադրբեջանի իշխանությունները հայտարարում են, որ թրքական Կարա-կոյունլու, Աղ-կոյունլու և Սեֆյան ցեղերը նույնպես նրանց նախահայրերն են: Այս պնդումը թերևս Ադրբեջանի և Թուրքիայի հարաբերությունները բարելավելուն նպաստի, բայց առաջ է բերում իրենց ժողովրդի երկու տարբեր և աշխարհագրական տեսակետից իրարից հազարավոր կիլոմետրեր հեռու ապրող ցեղերից սերված լինելու պարագան¹⁹:

Այժմ, ներկայացնելով անտիկ և միջնադարյան մի քանի քարտեզներ, փորձենք որոշակիացնել, թե Ադրբեջան ասելով՝ ավանդաբար ինչ են հասկացել և նկատի ունեցել մակրոտարածաշրջանի երկրներում:

Հարավային Կովկասն ըստ Պեդրոմենուի, որը կրում է «Մեծ Հայքի, Աղվանքի, Վիրքի և Կողքիսի (Աբխազիայի) ֆարսեզը» անվանումը: Ձեռագիրը դրսևացված է Գեոմանիայի Ուլմ ֆադրում 1482թ., սեղադրված Ասիայի գլխում: Տե՛ս Ռուբեն Գալչյան, Հայաստանը համաշխարհային ֆարսեզագրության մեջ, Երևան, 2005, էջ 89:

¹⁹ Տե՛ս Քամալ Իմրանլի, խմբ., War Against Azerbaijan. Targeting Cultural Heritage (Բաքու: Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարարություն, 2007) 7, 11, 12. (Պատերազմ ընդդեմ Ադրբեջանի, Բաքու, 2007), հղումն ըստ The Invention of History: Azerbaijan, Armenia, and Theshowcasing of Imagination by Rouben Galichian (2009):

Մեկ այլ վկայություն. իններորդ դարի պարսիկ գիտնական Իբն Խուրդադեբին իր աշխարհագրական «Քիթաբ-ուլ Մասալեք վա ալ-Մամալեք» երկում (Գիրք ճանապարհների և երկրների) Ադրբեջանի և Աղվանքի (Արրան) մասին գրում է հետևյալը.

Արրանի, Գուրգանի և Սիսիջանի երկրները Կաստերի աշխարհամասի մի մասն են կազմում, որոնց սիրեց Անուշիրվանը: Հյուսիսը, որը Պարսկաստանի ֆառորդ մասն է կազմում, իժխում է Ադադասկան անուն կրող գորավարը: Այս օրջանի մեջ են մտնում Հայաստանը, Ադրբեջանը, Ռեյը, Դեմավենդը, որի կարևոր ֆադաֆն է Շալանքան...²⁰:

Իբն Խուրդադեբինը նշում է Ադրբեջանին պատկանող հետևյալ քաղաքների անունները՝ Մարադա, Միանջ (Միանե), Արդաբիլ, Վարթան (Վարզական), Թավրիզ, Մարանդ, Խոյ, Մողան, Բարգանդ, Ջաբերվան, Ուրմիա և Սալմաստ...²¹:

Վերոհիշյալ բոլոր քաղաքները մշտապես եղել ու այժմ էլ գտնվում են Պարսկաստանի Ադրբեջան կամ Ատրպատական նահանգում, ինչը մեկ անգամ ևս փաստում է՝ Ադրբեջանը միշտ էլ եղել է Պարսկաստանի նահանգներից մեկը և գտնվել է Արաքսից հարավ ընկած տարածքում²²:

Այսպիսով կարելի է եզրակացնել, որ ազգաբնակչությանը՝ «ադրբեջանցիներ», ապա նաև երկրին «Ադրբեջան» անվանումը տալով՝ տեղի ղեկավարները հետապնդում էին մի քանի հիմնական նպատակ:

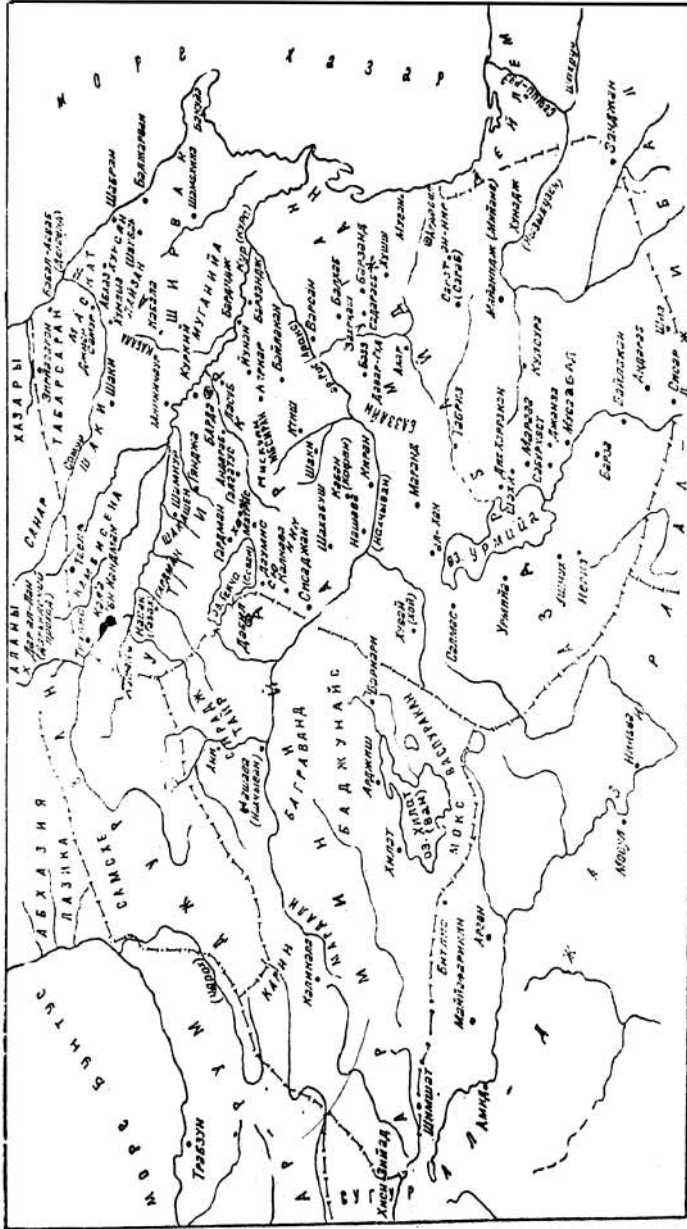
Առաջին՝ պատմականորեն օրինականացնել սեփական պետությունը ունենալու հավակնությունները՝ հղում կատարելով այն իրողությանը, թե «Ադրբեջան (կամ Ատրպատական)» անվանումով երկրատարածք արդեն վաղուց առկա է և ամենևին կարևոր չէ, որ այն այլ վայրում է, այլ պետության վերահսկողության ներքո:

Երկրորդ՝ նմանօրինակ անվանման սեփականաշնորհումը բավական մուրք ենթատեքստ ուներ՝ կապված այն հանգամանքի հետ, որ հետագայում, եթե Հարավային Կովկասում նորաստեղծ պետության համար նպաստավոր ուժային հավասարակշռության իրավիճակ ստեղծվեր, ապա չէր բացառվում, որ «Մեծ Ադրբեջան» գաղափարի իրագործման փորձեր ձեռնարկվեին ի հաշիվ իրանական այն երկրամասի, որի անունը իրենք նախապես հափշտակել էին:

²⁰ Տե՛ս Աբու-Ղասիմ Ուբեյդուլլահ իբն-Աբդուլլահ Իբն Խուրդադեբ, Քիթաբ-ուլ Մասալեք վա ալ-Մամալեք, արաբերեն տեքստ և ֆրանսերեն թարգմանությունը: (Լայդեն, Բրիլ հրատ., 1889), 118 - 120, հղումն ըստ The Invention of History: Azerbaijan, Armenia, and Theshowcasing of Imagination by Rouben Galichian (2009):

²¹ Տե՛ս նույն տեղում 118-119:

²² Տե՛ս The Invention of History: Azerbaijan, Armenia, and Theshowcasing of Imagination by Rouben Galichian (2009):

Карта 10. Арран, Азербайджан и Армения

Կովկասյան Արարիայի (Աղվանիի), Հայաստանի և Ադրբեջանի քարտեզը 1886թ. Բախլուն հրատարակված Իրն Խորադարձ-իի գրի օուսերն բարգմանությունից: Քարտեզում Ադրբեջանը նվաճ է Արաբից հարավ, իսկ Աղվանիքը՝ Արաբից հյուսիս գտնվող սարածովուն, Տեւ Հայաստանի և Ադրբեջանի սահմանները:

Հայաստանի, Ադրբեջանի և Աղվանի քարտեզն ըստ Իրն Հաուսալի, որը ցույց է տալիս նրանց համեմատական դիրքը: Աղվանիքը Արաբիսի և Կուր գետի հյուսիսում է, իսկ Ադրբեջանը Արաբիսի հարավում: Փարիզում դրսևակված Իրն Հաուսալի Ասխարհի դասկերը ձեռագիրը: Փարիզի ազգային գրադարան, MS Arabe 2214, էջ 58, 1145թ., Տեւ Հայաստանի և Ադրբեջանի սահմանները:

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՆԵՐԽՈՒԺՈՒՄԸ ԵՎ ՆՈՐ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇԽՆՈՒՄԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Ադրբեջանական Հանրապետությունն այդպես էլ կմնար «թղթի» վրա, եթե Թուրքիան չներխուժեր Անդրկովկաս և չմիջամտեր երկրամասի ազգային-տարածքային հարցերի շուրջ կովկասյան թաթարների ու հայերի միջև ծագած հակամարտությանը: Թուրքական բանակը Հայաստանի Հանրապետության վրա հարձակվեց մայիսի 28-ին՝ Հանրապետության հռչակման հենց առաջին օրը: Նպատակը պարզ էր՝ Հայոց ցեղասպանությունը շարունակել նաև Արևելյան Հայաստանում (Ռուսահայաստանում)՝ Արևելյան Անդրկովկասում հիմնելու թուրքական նոր պետություն: Սարդարապատի տակ նորանկախ Հայաստանի զինված ուժերին և աշխարհագրայիններին հաջողվեց խափանել Արևելյան Հայաստանում ցեղասպանության ծրագիրը, սակայն չհաջողվեց կանգնեցնել թուրքերի առաջխաղացումը դեպի Բաքու:

Սարդարապատից հետո թուրքական ներխուժման գլխավոր թիրախները Բաքուն և Լեռնային Ղարաբաղն էին: Նրանց դիմակայող հիմնական ազգային ուժը թե՛ Ապշերոնում, թե՛ Ղարաբաղում հայերն էին:

1918թ. սեպտեմբերին թուրքական կանոնավոր զորքերը եռամսյա կատաղի մարտերից հետո գրավեցին Բաքուն և իշխանությունը տեղում հանձնեցին մուսավաթական կառավարությանը: Քաղաքը հանձնելու վերջնագիրը թուրքական զորքերի հրամանատար Նուրի փաշան ներկայացրեց Բաքվի հայոց Ազգային խորհրդին, չնայած հրաշալի գիտեր, որ տվյալ դեպքում խորհրդային Ռուսաստանն էր ներկայանում որպես պատերազմող երկիր: Վերջնագրերում անընդհատ հիշատակելով հայերին, որոնք քաղաքի հիմնական պաշտպաններն էին, Նուրի փաշան հող էր նախապատրաստում քաղաքը գրավելուց հետո այդտեղ հայկական ջարդեր իրագործելու համար: Թուրքական զորքերին ուղեկցող և նրանց աջակցող Գերմանական ծառայության՝ Բաքվի հայկական Ազգային խորհրդին ուղղված նամակներում առանց ավելորդ դիվանագիտական զգուշավորության էր ներկայացվում քաղաքում հայկական կոտորածներ կազմակերպելու թուրքերի մտադրությունը²³:

Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը Թուրքիայի

²³ Տե՛ս 2003թ. Երևանում լույս տեսած «Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920թթ.» փաստաթղթերի ժողովածուի թիվ 57, 69, 70 փաստաթղթերը:

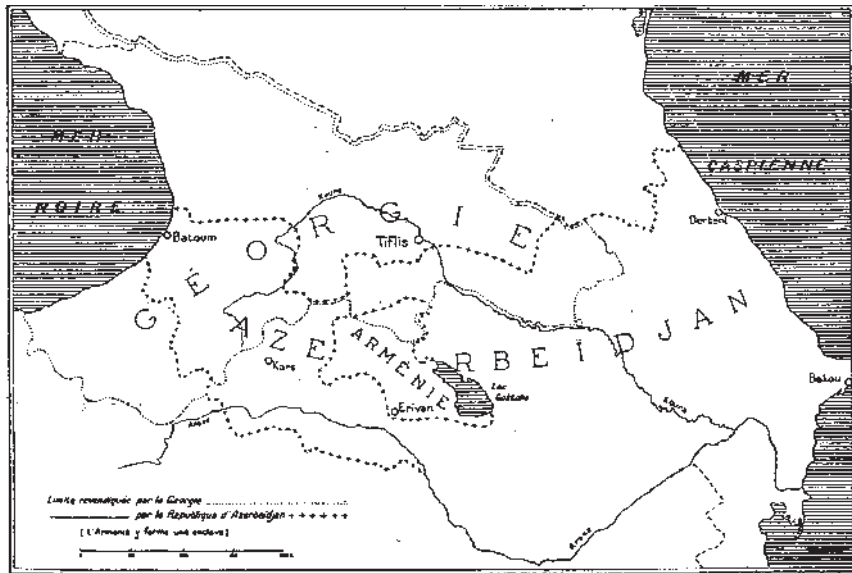
կողմից ռազմական ինտերվենցիայով այլ ժողովուրդների տարածքներում քսաներորդ դարում նոր թուրքական պետություն հիմնելու փորձ էր, որը նախորդել էր Հյուսիսային Կիպրոսի Թուրքական Հանրապետությանը: Վերջինս՝ որպես ապօրինի միջամտությամբ ստեղծված գոյակցություն, առ այսօր միջազգային ճանաչում չի ստանում: Սակայն 1918թ. համաշխարհային պատերազմի ու հեղափոխական ցնցումների խառնակ ժամանակներում Թուրքիային հաջողվեց հայերի կոտորածների միջոցով (Բաքվում կոտորվել է 30 հազար հայ) ասպարեզ հանել «ինքնիշխան» մի հանրապետություն, որը հենց Թուրքիայի հետ կնքած գաղտնի համաձայնագրով առանց վերջինիս թույլտվության այլ պետությունների հետ հարաբերվելու իրավունք չուներ: **Թուրք խաժամուժը և կանոնավոր զորքը Բաքվում կազմակերպեցին քաղաքի հիմնական պաշտպանների՝ հայերի եռօրյա սպանդ: Հայոց ցեղասպանության շարունակությունն էր դա՝ իրագործված թուրքական կանոնավոր բանակի մասնակցությամբ:** Բաքվում «վերջացնելով գործը»՝ թուրքական բանակը և մուսավաթական զորամիավորումները շրջվեցին դեպի ետ՝ դեպի Լեռնային Ղարաբաղ: Ճանապարհին հրկիզվեցին հայկական և ուղիական տասնյակ գյուղեր²⁴:

Սահացու վտանգ կախվեց Լեռնային Ղարաբաղի՝ Արևելյան Անդրկովկասի հայության գլխավոր ամրոցի վրա: Սակայն այստեղ նահանջած հայ կամավորականներին ու տեղի ինքնապաշտպանական միավորումներին հաջողվեց անառիկ պահել իրենց հայրենիքը:

Եթե 1918-20թթ. թուրքերին ու մուսավաթներին հաջողվեր հայերի դիմադրությունը կոտրել նաև Ղարաբաղում, այսօր Ղարաբաղյան հարց պարզապես չէր լինի, քանի որ արցախաբնակ հայերը ոչնչացված կլինեին: Այսօր այդ հարցը կա, որովհետև 1918թ. թուրքերը չկարողացան ծնկի բերել Լեռնային Ղարաբաղը, չկարողացան ոչնչացնել երկրամասի հայությանը, ինչպես ծրագրել էին: 1918թ. այդ հարցի ելությունն այն էր, որ Լեռնային Ղարաբաղում չունենալով ո՛չ քաղաքական, ո՛չ վարչական, ո՛չ տնտեսական վերահսկողություն և ո՛չ էլ պատմական որևէ իրավունք, պանթուրքիզմի քաղաքական գործիք դարձած մուսավաթական Ադրբեջանական Հանրապետությունը հանդես եկավ բացարձակապես անհիմն տարածքային նկրտումներով (առ այսօր՝ 80 տարի անց, խնդրի ելությունը մնում է նույնը)՝ միջազգային հանրությունից պահանջելով ճանաչել իր ինքնիշխանությունը նաև Լեռնային Ղարաբաղում: 1919թ. Ադրբեջանն Ազգերի լիգա ներկայացրեց հողային իր պահանջները:

²⁴ Մանրամասն տե՛ս ԵՅՇ, Կ. 1, 1926, ցր. 642, ինչպես նաև՝ «Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920թթ.», Երևան, 2003»:

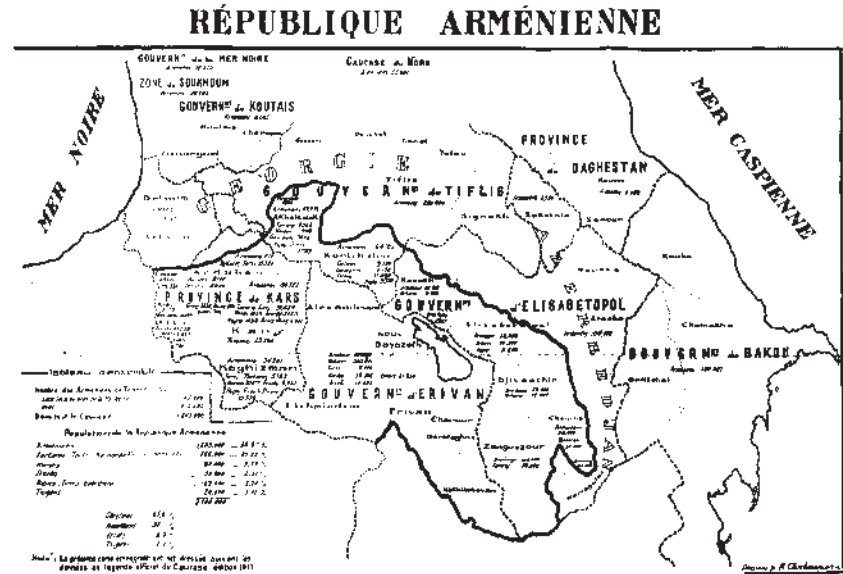
Պաշտոնապես ներկայացրած քարտեզում նրանց կողմից հավակնվող տարածքները ձգվում էին Բաքվից մինչև Բաթում:

Ադրբեջանի կողմից Փարիզի խաղաղության կոնֆերանս ներկայացված արածաբանային երկրների նկատմամբ Բաքվի արածաբանի հավակնությունների փառեզ, որը ֆայլ է իրողություն դարձնելու Մեծ Ադրբեջան դանթուրփսական գաղափարը, (Տե՛ս *Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике.* Ю.Г.Барсегов, М 2008г, стр. 545)

1920թ. մարտին մուսավաթները, որոնց զինել էր Թուրքիան, խախտելով Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի հետ կնքված ժամանակավոր համաձայնագիրը, հրկիզեցին Արցախի պատմական մայրաքաղաք Շուշին և շրջակա հայկական գյուղերը, որի արդյունքում սպանվեց 30 հազար հայ: Ազգերի լիգան 1920թ. նոյեմբերի 20-ին մերժեց կազմակերպություն ընդունվելու Ադրբեջանի դիմումը հենց այն հիմնավորմամբ, որ այն հավակնում է իր կողմից չվերահսկվող և իրեն չպատկանող տարածքների²⁵: Միջազգային հանրությունն այդպես էլ չճանաչեց Բաքվի իշխանությունը Լեռնային Ղարաբաղում և հայկական այլ տարածքներում: Բայց

²⁵ St'u League of Nations. The Records of the First Assembly. Meetings of the Committees II. Geneva 1920; p. 173 - 174 //Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике (документы и комментарий). Том I, стр. 574. М., 2008.

Этнографический состав указан на основе официальных данных по переписи населения Кавказ 1917 года.
 Армянское население на всем Кавказе - 1.863.000. В пределах Республики Армения - 1.293.000 (59,87 проц.)
 Татар, гурек, армянского, туркменского и др. - 580.000 (27,22 проц.) Курдов - 82.000 (3,79 проц.)
 Русских, греков, грузин - 223.000 (15,7 проц.) Христианское население - 65.57 проц.
 Мусульманское население - 31,01 проц.

Հայասանի արածոփ փառեզը՝ ներկայացված 1919թ. Փարիզյան համաժողովին (Տե՛ս *Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике.* Ю.Г.Барсегов, М, 2008г, стр. 544)

այդ հավակնությունների հետևանքով դրանք ճանաչվեցին վիճելի տարածքներ: Թուրքական ինտերվենցիայի արդյունքում ասպարեզում հայտնված, դե-յուրե չճանաչված, սահմաններ ձեռք չբերած մուսավաթական ԱԴԴ-ն թողեց պատմության թատերաբեմը, երբ 1920թ. ապրիլի 28-ին խորհրդային Ռուսաստանի XI Կարմիր բանակը մտավ Բաթու, տապալեց խամաճիկային մուսավաթական կառավարությունը և «ապստամբած աշխատավորների անունից» այնտեղ հռչակեց խորհրդային իշխանություն: Ռուսական բանակը վերացրեց թուրքական բանակի հիմնած պետականությունը և ինքը հիմնեց նորը:

ԻՆՉՈՒ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՇՈՎԱՆԱՎՈՐՈՒԹՅԱՄԲ ԿԱԶՄԱՎՈՐՎԵՑ ՈՉ ԱԶԱՅԻՆ (ԻՆՏԵՐՆԱՑԻՈՆԱԼ) ՏԻՊԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՇԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խորհրդային զորքերի Բաքու մտնելու հենց առաջին օրերից հասկանալի էր, որ ազգային հարցը լուծելու առկա հնարավորություններն արդյունավետ չեն, իսկ եղած խնդիրները հնարավոր չէ շրջանցել: Ուստի հարկավոր էր մի նոր մոդել՝ ինտերնացիոնալ, արտազգային (вне-национальный) Ադրբեջանի օրինակը, որտեղ պետք է իրագործվեր ժողովուրդների սոցիալիստական բարեկամության՝ մինչ այդ չտեսնված մի փորձ, որը, սակայն, քաղաքական նպատակահարմարության և ոչ թե պետականության նյութականացման բնականոն գործընթացի արդյունք էր:

1920թ. ամռանը, երբ խորհրդային XI Կարմիր բանակն առաջ էր շարժվում դեպի Չայաստան ու Վրաստան, տարբեր ազգության բոլշևիկյան գործիչներ, այդ թվում՝ Ն.Նարիմանովը, Բաքվից հատուկ մի նամակով դիմեցին Կենտրոնին՝ հիմնավորելով Ադրբեջանում ուժեղ արտազգային կենտրոն ստեղծելու գաղափարը²⁶: Արտազգային այդ կենտրոնը պետք է դառնար սոցիալիստական հեղափոխության առաջադիրքն Արևելքում: Փաստորեն առաջարկվում էր ստեղծել երկրամասի ժողովուրդների ընդհանուր պետություն: Արևելյան Անդրկովկասում տեղի թուրքերի (կովկասյան թաթարների) ազգային պետության հիմնումն այդ տարիներին հնարավոր չէր դիտվում: **Երկրամասը տասնյակ բնիկ ազգերի ու ազգությունների (հայերի, լեզգիների, թալիշների, թաթերի, ուդիների և այլ ժողովուրդների) ընդհանուր հայրենիքն էր, իսկ Բաքուն նույնիսկ թուրքական զորքերի իրագործած ջարդերից հետո էլ ուներ ավելի շատ ռուսական ու հայկական, քան թուրք-թաթարական դիմագիծ:** Պատահական չէր, որ Բաքվի խորհրդայնացումից անմիջապես հետո «Չողի դեկրետը» և պետաիրավական մյուս հիմնարար փաստաթղթերը հռչակվեցին երեք լեզուներով՝ հայերեն, ռուսերեն ու թուրքերեն:

1921թ. Բաքվի գավառի գյուղական համայնքներում անցկացված մարդահամարը պաշտոնական վիճակագրության տեսքով արձանագ-

րել է հետաքրքիր տվյալներ գավառի գյուղերի ազգային կազմի մասին: Բնակչության 85,59 տոկոսը ազգային պատկանելության տեսակետից հաշվառվել է որպես ադրբեջանցի թուրքեր, այն դեպքում, երբ տոհմային պատկանելությամբ այդ նույն ազգաբնակչության 83,50 տոկոսը իրեն համարել է թաթ: Դա ինքնության անորոշության խնդիր ունեցող գյուղական այն զանգվածն էր, որը հետո պիտի հայտնվեր «թուրքացման աղացում»՝ փոփոխելով երկրամասի էթնիկական դեմքը և այն դարձնելով թուրքական քաղաքականության մաս²⁷:

Բոլշևիզմի ծրագրերում ԱդրիսՄՅ արտազգային բնույթին տրվում էր սկզբունքային բնույթ: Արևելյան Անդրկովկասում հայերի ու մահմեդականների ընդհանուր (ոչ ազգային) պետության ստեղծման վերջնական իմաստը բոլշևիկյան Կենտրոնը տեսնում էր դեպի Արևելք «կարմիր հեղափոխության» ծավալման հեռանկարում: Առաջին հերթին նշանառության տակ էր իրանական Ադրբեջանը, և այդ համատեքստում էլ պարզ է դառնում, թե ինչու բոլշևիկները, հետևելով թուրքերին, նոր հանրապետության անվանումը Ադրբեջան թողեցին: Բոլշևիկները թուրքերից վերցրին «Մեծ Ադրբեջանի»՝ արդեն պատրաստի գաղափարը՝ այն «կարմիր տարբերակով» իրագործելու համար: Մեկ այլ ձևով հսկայածավալ հայկական տարածքների օտարումը հօգուտ ԱդրիսՄՅ-ի «ընկալելի բացատրություն» չէր ստանա: «Ընդհանուր պետության» գաղափարը ամենից հարմարն էր:

²⁶ Տե՛ս «К истории образования Нагорно - Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР: документы и материалы». Баку, 1989, стр. 99 - 101

²⁷ Առավել մանրամասն տե՛ս Н.Г.Волкова. Этнические процессы в Закавказье // “Кавказский этнографический сборник, IV, М., 1969; “Известия Аз. ЦСУ” за 1921-1922гг.:

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂԻ, ԶԱՆԵԶՈՒՐԻ ԵՎ ՆԱԽԻԶԵՎԱՆԻ ԶԱՆԱԶՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՐԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՔԱԿՏԵԼԻ ՄԱՍ

1920թ. ինտերնացիոնալ սոցիալիստական Ադրբեջան ստեղծելու գաղափարը բոլշևիկները քաղաքական հրատապ օրակարգ չնցորին ոչ միայն այն պատճառով, որ այն կարող էր վանել Երևանին ու Թբիլիսիին: Ուղղակի վերջնական որոշում կայացված չէր: 1920թ. օգոստոսի 10-ին խորհրդային Ռուսաստանը և Հայաստանի Հանրապետությունը նախաստորագրեցին համաձայնագիր, որով բոլշևիկյան Կենտրոնը, հետևելով Ազգերի լիգային, Լեռնային Ղարաբաղը, Նախիջևանը և Զանգեզուրը ճանաչեց վիճելի տարածքներ: Այլ կերպ՝ խորհրդային Ռուսաստանն այդ տարածքները չճանաչեց խորհրդային Ադրբեջանի մաս: 1920թ. Հայաստանի ու Վրաստանի խորհրդայնացումն ամենից կարևոր հարցն էր Կենտրոնի համար, որը հրաշալի գիտեր, որ Լեռնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը հայկական հողեր են: Բաքվում նույնպես հրաշալի գիտեին այդ մասին: Եվ բնական է, որ 1920թ. նոյեմբերի 30-ին՝ խորհրդային իշխանության հաստատման հաջորդ օրը, Բաքուն դրանք ճանաչեց խորհրդային Հայաստանի անկապտելի մաս²⁸:

Դեկտեմբերի 1-ին՝ Երևանում խորհրդային կարգերի հաստատման կապակցությամբ Բաքվի խորհրդի հանդիսավոր նիստում նորից հրապարակվեց Ադրիեդկոմի հռչակագիրն այն մասին, որ Լեռնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը խորհրդային Ադրբեջանի կողմից ճանաչվում են խորհրդային Հայաստանի անկապտելի տարածքներ: Առավոտյան՝ դեկտեմբերի 2-ին, մամուլում հրապարակվեց Հռչակագրի փոփոխված տեքստ (Հռչակագրի բնագիրը Բաքուն մինչ օրս պահում է, ինչպես ասում են, յոթ փակի տակ): Նախիջևանը և Զանգեզուրը, ինչպես և նախորդ օրը, ճանաչվեցին խորհրդային Հայաստանի անկապտելի տարածքներ: Փոխվեց Լեռնային Ղարաբաղին վերաբերող ձևակերպումը: Հռչակվեց, որ խորհրդային Ադրբեջանը ճանաչում է Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ազատ և լրիվ ինքնորոշման իրավունքը²⁹: Գիշերվա ընթացքում կատարված փոփո-

28 Տե՛ս «Կոմունիստ» հայերեն օրաթերթ, 7 դեկտեմբերի 1920:

29 Տե՛ս «Коммунист» (Баку), 2 декабря 1920:

(Շարունակությունը՝ էջ 32)

Торжественное заседание Бакинского Совета.

Зал Государственного театра 1 декабря не спит.

С глубоким вниманием прелетарская публика слушает о тех крупных событиях, которые происходят сейчас в Армении. С первой речью выступает глава азербайджанского правительства Н. Нариманов, который после речи объявляет следующую декларацию:

«Правительство Советского Азербайджана с чувством глубокой радости приветствует те героические усилия, которые проявляет в данный момент трудовой армянский народ в борьбе с несправедливой дашнакской властью, в течение 20-летнего лет доводя его до полного разорения и отчуждения.

Период господства дашнаков — это период кровавой вакханалии, межэтнической бойни во время которой истекли кровью армянский и мусульманский народы. Террористическая «буржуазия» и дашнаки, провозгласив Антанте, превратили на развалинах в своих руках последние и в своих империалистических выделках их направляли один народ на другой, создав карабахский, закавказский, нахичеванский и другие территориальные проблемы, которые не могли быть разрешены Уставом дашнако-мусаватской реакции.

Сотни разрушенных сел и деревень, лежавшие и сжигаемые тысячи голых, голодных, лающих от боли родных очесов людей — вот живые свидетели недавнего прошлого, показатель того, что лупка авантюристов, лакеев мировой буржуазии из за личных своих интересов обрекали десятки и сотни тысяч людей на холод, голод и смерть.

Советский Азербайджан, дал приветствие борьбе братского армянского трудового народа против власти дашнаков, проливших и проливающих великую кровь наших лучших товарищей-коммунистов в пределах Армении и Закавказья, объявляет, что никакие территориальные проблемы не могут стать причиной разрыва кровных связей двух вековых соседних народов: армян и мусульман, тюркских Закавказского и Нахичеванского земель, являющихся неразделимой частью Советской Армении, а трудовому крестьянству нагорного Карабаха и доставляется полная свобода самоуправления, все военные действия в пределах Закавказья приостанавливаются, а войска Советского Азербайджана выводятся.

Кроме того, Советский Азербайджан широко расширяет свои порты торговли Союзной Арманией и непосредственно с Баку: нефть, коровину и др. продуктам, которыми обладает Советский Азербайджан.

Обитатели эти, которые являются хищниками мирового империализма, ради которых устраивались кровавые орны на территории Закавказья, отныне останутся достоянием трудящихся России, Советского Азербайджана и Советской Армении, которые, владея ими, те же земли радию войдут на обязательный разрыв ага мирового капитала.

Да здравствует братский союз трудящихся Советской Армении и Азербайджана!

Да здравствует мировая революция, несущая мир, братство и освобождение угнетенным мира!

Четвертая декларация прерывается неслыханным несомненным торжественными рукоплесканиями и кликами «ура». С приветствием от союзников, комитета Сов. Армении выступает тов. Бекалян. После выступления т. Г. С. Орджоникидзе, Михайлова (Ревкомсовет XI), Каминского (от Ц. К. А. К.), единогласно принимается следующее решение:

«Торжественное заседание Бакинского Совета, Азревкома со всеми рабочими и красноармейскими организациями, с чувством неподдельной пролетарской радости, отмечая факт победы Советской революции в Армении, приветствует и с великим одобрением историческую декларацию оглашенную т. Наримановым, устранив раз навсегда вековые межнациональные распри и кровопролитные войны, между Арменией и мусульманским миром открывает новую страницу счастливой жизни в истории народов Закавказья и всего Востока.

Да здравствует мир и братство трудящихся Закавказья!

Да здравствует союз Советских Республик Закавказья!»

ՎԱՅՆՎԱԾԻ ԲԱՅՈՒՆՅԵ

Բարբի՛ն, բարբի՛ն, բարբի՛ն...
 Աղբրէջանի և Արարիջանի սոցիալիստական հանրապետութիւններէն յայտարարէք իւր ժողովրդին Աղբրէջանի Յեղիակի յորհմանի 30-ին զայտարարած նշանակալ որոշումը.

Աղբրէջանի բանակազմի զինական կառավարութիւնը ստանալով սոցիալիստական գիւղացիներէն անուանից հայտարարութիւններէն անուանից յայտարարելու Աղբրիստական յորհրդարանի հանրապետութիւնը յայտարարելու որոշումի (տարր) որոշումն է կըրայտական ժողովրդի յաղթութիւնը Այսրեանից հայաստանի և Աղբրէջանի մէջ եղած սահմանափակները յայտարարելու և նվազեցումը Լեւոնայի Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջւանը համարելու և հայաստանի սոցիալիստական հանրապետութեան մասը:

Կնքել Արարիջանի հայաստանի և Աղբրէջանի բանակներէն և գիւղացիներէն կըրայտարարելու և միութիւնը:

Աղբրէջանի Արարիջանի Յեղիակի նախագահ՝ Նարիմանով Ազատցիկն զորոց Ժողովրդական կոմիտը՝ Հայստանով

ИЗВЕСТИЯ

Присоединение к Советской Армении спорных территорий

Полномочным представителем Ф. С. П. т. Нариманом 2-го декабря 1920 года уполномоченное от Кавказского бюро Ц. К. Р. В. П., что Азербайджанское Советское правительство вынесло постановление о присоединении к Советской Армении спорных территорий Зангезура, Нахичевани и нагорного Карабата.

«Yunoniyus» օրաթերթ, 7 դեկտեմբերի 1920. հայերեն և րուսերեն սարբերակներ:

«Коммунист» (Баку) 2 декабря 1920

խությանը ոչ ոք նշանակություն չտվեց: Բուլղոհին հայտնի էր, որ երկրամասի բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարներն արդեն մի քանի անգամ երկրամասը հռչակել էին Հայաստանի մաս: Վերջին անգամ դա արվել է իններորդ համագումարի կողմից հենց Բաքվում խորհրդային կարգեր հաստատելու օրը:

ԻՆՏԵՐՆԱՑԻՈՆԱԼ ԱՂՐԲԵՋԱՆԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԸ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՍԵՋ. ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԵՎ ԿԱՐՍԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԸ

ԱդրեսՄՅ-ը հայկական տարածքների (Լեռնային Ղարաբաղ, Նախիջևան, հարակից շրջաններ) հաշվին «կարմիր հեղափոխության» արտահանման հենակետ դարձնելու գաղափարը օրակարգում հայտնվեց 1921թ. ձմռանը քենալական թուրքիայի և բոլշևիկյան Ռուսաստանի գործարքի արդյունքում: Երբ խորհրդային իշխանությունը «պահեստային թղթապանակից» հանեց այդ ծրագիրը, պատմականորեն և փաստական հայկական Նախիջևանը, Ջանգեզուրը և Լեռնային Ղարաբաղն արդեն հռչակված և ճանաչված էին (այդ թվում և Բաքվի կողմից) խորհրդային Հայաստանի մաս³⁰ (ՌՍՖՍՌ-ի արտաքին գործերի կոմիսարիատի 1920-1921թթ. տարեկան հաշվետվությունը նույնպես արձանագրեց այդ փաստը)³¹:

Բնական է, որ հօգուտ Բաքվի խորհրդային Հայաստանից տարածքների օտարումը չէր կարող ներկայացվել օրինական ակտի ձևով: Բռնությունն ու ապօրինությունը այսպես թե այնպես պետք է ուղեկցեին դրան: **Եվ դրա առաջին դրսևորումը Մոսկվայում 1921թ. մարտի 16-ին միջազգային իրավունքի կոդիք խախտումներով կնքված Ռուս-թուրքական դաշինքագրին էր, որով խորհրդային կենտրոնն ու թուրքիան որոշեցին երրորդ երկրի (խորհրդային Հայաստանի) անկախացի մաս ճանաչված սարածիը (Նախիջևանի երկրամասը) սալ մեկ այլ երկրի (խորհրդային Ադրբեջանի) խնամակալությանը՝ առանց այդ երկրների համաձայնության:** Նախիջևանի մասով պայմանագրի իմաստը ավելի կոնկրետ հանգում է հետևյալին. խորհրդային Հայաստանի մաս հանդիսացող Նախիջևանի երկրամասը հանձնվում է խորհրդային Ադրբեջանին՝ պայմանով, որ վերջինս խնամակալությունը չի զիջի որևէ երրորդ պետության: Դա բացահայտ բռնություն էր միջազգային իրավունքի նկատմամբ: Այդ ապօրինությունը նույն տարվա հոկտեմբերին «չտկվեց» Կարսի պայմանագրով, որի տակ արդեն դրվեցին ոչ միայն Անկարայի ու Մոսկվայի, այլև Երևանի ու Բաքվի ստորագրությունները: Նախիջևանը ԱդրեսՄՅ հովանավորությանը հանձնելը «ստացավ» իրավական տեսք: **Հայաստանի նկատմամբ կատարված բռնությունը այնքան**

³⁰ Տե՛ս ՀԽՍՄ Ժողկոմխորի Հռչակագիրը // «խորհրդային Հայաստան» օրաթերթ, 19 հունիս 1921թ.:

³¹ Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. 4, М., 1960 стр. 711:

բացահայտ էր, որ նույնիսկ արձանագրվեց փաստաթղթում: Ռուս-թուրքական մոսկովյան դաշմանագրի 15-րդ կետով Խորհրդային Ռուսաստանը դաժարվորում էր ֆայլեր ձեռնարկել, որոնցից անդրկովկասյան հանրադատությունները Թուրքիայի հետ կնքվելիք դաշմանագրերում դաժարողի ձևով ընդունեն Մոսկովյան դաշմանագրի կետերը: Այդ պարտադրանքը վերաբերում էր միայն Հայաստանին, քանի որ Բաքվի նկատմամբ որևէ պարտադրանք պետք չէր կիրառել Նախիջևանը նրա խնամակալությանը հանձնելու համար: **Կարսի դաշմանագրով Նախիջևանը սրվեց ԱդրեսՄՀ հովանավորությանը, այլ ոչ թե խնամակալությանը, ինչդեռ նախատեսված էր Մոսկովյան դաշմանագրով: Ընդամենը սրվեց հովանավորությանը, այլ ոչ թե որդես նրա անկախության մաս:**

Կարսի պայմանագիրը ուժի մեջ է մինչ օրս: Բայց այն իրավական նոր բովանդակություն է ստացել այն բանից հետո, երբ 1991թ. օգոստոսին Բաքվում հրաժարվեցին Խորհրդային Ադրբեջանի իրավահաջորդությունից և վերականգնեցին 1918-20թթ. ընդամենը տասնհինգ ամիս գոյատևած Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության պետականությունը, որի կազմում ոչ Լեռնային Ղարաբաղ և ոչ էլ Նախիջևան է եղել, և որը պատմության բեմահարթակը թողել է առանց լեզգիտիմ կամ փաստացի հաստատված սահմանների: **Խորհրդային Ադրբեջանի իրավահաջորդությունից հրաժարվելու ակտի իրավական հետևանքը ակնհայտ է՝ մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետությունը Կարսի պայմանագրի կողմ չէ և չունի որևէ իրավական առնչություն Նախիջևանի հետ:** Նա դարձել է այն երրորդ պետությունը, որին Մոսկովյան պայմանագրով չի կարելի զիջել Նախիջևանի խնամակալությունը: Կարսի՝ մինչ օրս գործող պայմանագրի տեսակետից Նախիջևանը 1991 թվականից ի վեր Ադրբեջանական Հանրապետության կողմից օկուպացված հայկական տարածք է, որտեղ 1921-91թթ. իրագործվել է այդ երկրամասի բնիկ տերերի ցեղասպանություն:

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲՈՒՆԱԿՑՈՒՄԸ. ՇԱՅԵՐԸ ԻՆՏԵՐՆԱՑԻՈՆԱԼ ԱԴՐԵՍՄՀ-Ի ՊԵՏԱԿԱՆԱԿԵՐՑ ԱԶԳ

Ապօրինությամբ պիտի ուղեկցվեր նաև Լեռնային Ղարաբաղը ԱդրեսՄՀ սահմաններ մտցնելը (այն, ինչպես նշվեց, նույնպես արդեն հռչակված էր Խորհրդային Հայաստանի անքակտելի մաս): Եվ երբ ազգերի հավասարության ու ազատ ինքնորոշման մասին բոլշևիզմի կողմից հռչակված կարգախոսներին դեռևս հավատ ընծայող Ռուսաստանի կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցության Կովկասյան բյուրոյի (ՌԿ(բ)Կ Կովբյուրո) անդամները հուլիսի 4-ին Բաքվի պահանջով լսեցին արդեն իսկ լուծված Լեռնային Ղարաբաղի հարցը և այն վճռեցին հոգուտ ՀԽՄՀ-ի³², պահանջվեց Կենտրոնի ճնշումը, ինչը և իրագործեց Ստալինը:

Սակայն հուլիսի 5-ին նման հարցերի լուծման իրավասություն չունեցող երրորդ երկրի կուսակցական մարմինը որոշեց՝ որչ Լեռնային Ղարաբաղը (ոչ թե միայն ԼՂԻՄ-ի տարածքը) թողնել ԱդրեսՄՀ-ին՝ նրան լայն մարզային ինքնավարություն տալու պայմանով³³: Կովբյուրոյի՝ այդ չընդունված (այն չքննարկվեց և չքվեարկվեց), բայց բռնությամբ ստեղծված որոշումը ելնում էր ԱդրեսՄՀ-ի՝ որպես հայերի ու մահմեդականների ոչ ազգային (ինտերնացիոնալ) հանրապետության գաղափարից: Դա երևում է որոշման հենց առաջին բառերից, որոնցում տրված է նրա քաղաքական հիմնավորումը՝ «Ելնելով մահմեդականների ու հայերի միջև ազգային հաշտության անհրաժեշտությունից...»:

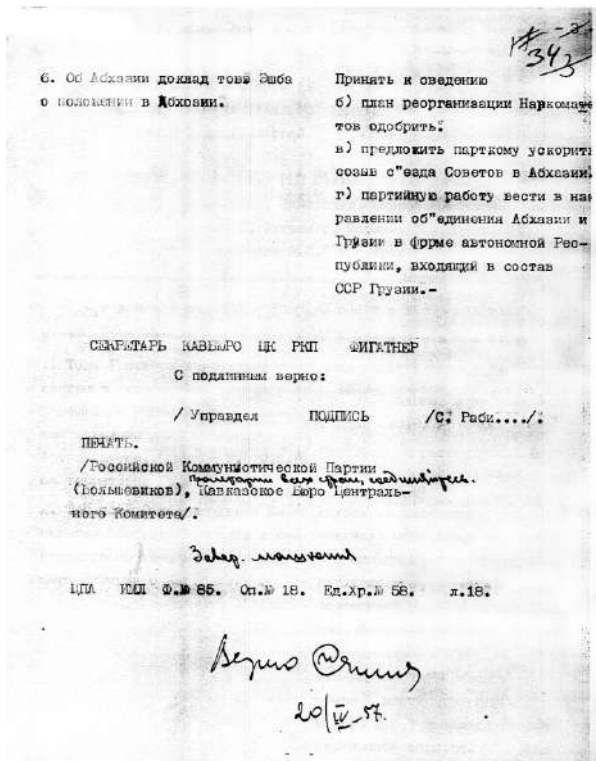
Դրանով արձանագրվում էր նաև այն փաստը, որ երկրատարածքի ազգային-պետական կառուցվածքի շուրջ նախկինում զինված, իսկ այդ պահին քաղաքական բնույթ ստացած հակամարտության կողմերը մնում են հայերը և մահմեդականները («մահմեդականներ» բառը քողարկում էր այն փաստը, որ հակամարտությունն իրականում բորբոքված էր մի կողմից՝ հայերի, մյուս կողմից՝ կովկասյան թաթարների միջև):

Իրավական տեսակետից դա նշանակում էր, որ՝ ա) ինքնավար մարզը հիմնվում է որպես Խորհրդային տիպի պետականություն; բ) Լեռնային Ղարաբաղի ժողովուրդը ճանաչվում է որպես ինքնորոշման սուբ-

³² Տե՛ս «Нагорный Карабах в 1918 - 1923 гг. Сборник документов и материалов», Ереван, 1992. стр 649 - 650, док. N 450s

³³ Տե՛ս «Нагорный Карабах в 1918 - 1923 гг. Сборник документов и материалов», Ереван, 1992., Стр. 650, док N 451.

յեկտ; գ) լայն իրավունքներով մարզի կարգավիճակ տրվում է ողջ Լեռնային Ղարաբաղին, ինչը արտացոլված էր նաև մարզի անվան մեջ. հայերեն՝ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ, ռուսերեն՝ Автономная Область Нагорного Карабаха(АОНК):

Կովբյուրոյի նիստից անմիջապես հետո Բաքուն տենդագին գործունեություն ծավալեց այդ որոշումը խափանելու համար: Նպատակ էր դրված ընդհանրապես ինքնավարություն չստեղծել հենց այն հիմնավորումով, թե ԱդրեսՄՅ-ն ինտերնացիոնալ, ոչ ազգային հանրապետություն է: Չհասնելով հաջողության և տեսնելով, որ արցախահայությունը հրաժարվում է հանրաքվեով հավանություն տալ իր կամքին հակառակ ընդունված Կովբյուրոյի որոշմանը՝ Բաքուն ընտրեց դրա ձախողման մեկ այլ ուղի՝ այս անգամ այն մասնակիորեն կատարելու միջոցով: Եվ դա նրան հաջողվեց: 1923թ. հունիսին, երկու տարի հարցը ձգձգելուց հետո, հատուկ դեկրետով հռչակվեց ինքնավար մարզի ստեղծումը,

բայց արդեն Խորհրդային Հայաստանից Ադրբեջանին թողնված ողջ Լեռնային Ղարաբաղի մի մասի վրա՝ մարզից դուրս թողնելով հարակից Շահումյանի, Խանլարի (Կենտրոնական Արցախ), Քարիատի ու Շամքորի (Հյուսիսային Արցախ), Քարվաճառի, Քաշաթաղի (Լաչինի) և Լեռնային Ղարաբաղի հարավային շրջանները:

1936թ. մարզի ռուսական անվանման մեջ կատարվեց փոփոխություն՝ արձանագրելու համար ԼՂԻՄ-ի սահմաններից Լեռնային Ղարաբաղի մի շարք շրջաններ ապօրինաբար դուրս թողնելու փաստը: «Автономная Область Нагорного Карабаха(АОНК)» անվան փոխարեն մտցվեց «Нагорно-Карабахская Автономная Область (НКАО)» անվանումը: Բոլոր բողոքներին Կենտրոնի ու Բաքվի պատասխանը նույնն էր՝ հայերը անհանգստանալու կարիք չունեն, քանի որ, ըստ իրենց, լուծել են ազգային հարցը՝ ԱդրեսՄՅ-ում հիմնելով իր բնույթով աննախադեպ՝ մեկ տիտղոսակիր ազգ չունեցող ոչ ազգային հանրապետություն: ԱդրեսՄՅ-ի ոչ ազգային բնույթի մասին փաստարկների շարքում քսանական թվականներին մատնացույց էր արվում նաև այն, որ Ադրբեջանի կոմկուսի առաջնորդները կովկասյան թաթարներ չէին: Եվ իրոք, մինչև 1933թ. հանրապետության կուսակցական կազմակերպության առաջին դեմքերը (դրանք էին՝ Կիրովը, Գիկալոն, Պոլոնսկին, Ռուբենը) ռուս, հրեա կամ հայ էին: Եվ միայն 1933թ. հայազգի Ռուբենին փոխարինեց անձնագրով ադրբեջանցի համարվող Բագիրովը:

Արցախահայությանը հանգստացնելու համար ԼՂԻՄ-ի հիմնման մասին դեկրետում հատուկ ընդգծվեց, որ մարզի արոտավայրերը, անտառները, այգիները, հողատարածքները և ջրերը մնում են իրենց տերերի սեփականությունը³⁴: Այլ կերպ՝ ընդունվում էր, որ արցախահայությունն իրեն պատկանող տարածքներով է մտցվում ԱդրեսՄՅ սահմանները:

³⁴ Տե՛ս Դեկրետ ԱՀԿԻԿ об образовании Автономной Области Нагорного Карабаха // Нагорный Карабах в 1918-1923гг. Сборник документов и материалов”, Ереван, 1992. док N 451, стр 650:

ԼՂԻՄ-Ը ՈՐՊԵՍ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՏԻՊԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄ

ԼՂԻՄ-ի ձևավորման մասին դեկրետը նույնպես համապատասխան ձևակերպումով անդրադառնում է ԱդրեսՄՅ-ի՝ որպես ոչ ազգային հանրապետություն հիմնված լինելու քաղաքական գաղափարին: ԱդրեսՄՅ-ն այդտեղ որակված է որպես մահմեդականների ու հայերի՝ եղբայրաբար համագործակցող երկու ժողովուրդների «միասնական պետական միություն»: Մամուլում ու կուսակցական համագումարներում անընդհատ ընդգծվում էր, որ ԼՂԻՄ-ի ստեղծման մասին որոշումները պետաիրավական վճիռներ են, որոնք «սահմանում են հայերի ու մահմեդականների համակեցությունը Ադրբեջանի ողջ տարածքում», որի շնորհիվ «ստեղծվում է այն անասան հիմքը, որի վրա կարելի է կառուցել եղբայրական համակեցությունը հայ աշխատավորության հետ ողջ Ադրբեջանական Խորհրդային Չանրապետության սահմաններում»³⁵: Քսանական թվականների բազմաթիվ փաստաթղթերում տեղ գտած և վերը բերված այդ ձևակերպումները հաստատում են այն իրողությունը, որ մահմեդականների հետ միասին հայերը դիտվել են ոչ ազգային (ինտերնացիոնալ) այդ հանրապետության պետականակերտ ազգերից մեկը: ԼՂԻՄ-ը խորհրդային տիպի ազգային պետականություն էր և դիտվում էր որպես ԱդրեսՄՅ հայերի պետական-իրավական պաշտպանվածության մասնակի երաշխիք: 1923թ. ընդունված պետական հաստատությունների ազգայնացման մասին դեկրետով ընդունվեց, որ ԼՂԻՄ-ի հետ հարաբերվելու լեզուն հայերենն է, իսկ նրա սահմաններից դուրս բնակվող հայերը (Ինչպես և ԱդրեսՄՅ մյուս ժողովուրդների ներկայացուցիչները) կարող էին պետական բոլոր հիմնարկներին դիմել իրենց մայրենի լեզվով, և դեկրետը վերջիններիս պարտավորեցնում էր քաղաքացիներին պատասխանել դիմումի լեզվով (1986թ. ընդունված ԼՂԻՄ-ի մասին օրենքում հայերեն բառը դուրս է մղվել օրենքի տեքստից և փոխարինվել տեղական լեզու բառակապակցությամբ):

Հայերի՝ օրենսդրորեն ամրագրված տեղը ԱդրեսՄՅ ազգային պետական կառուցվածքում, ինչի մասին խոսում էին նշված փաստերը, իրավական լուրջ բովանդակություն էր տալիս մահմեդականների ու հայերի «միասնական պետական միություն» քաղաքական և իրավական գաղափարին: Քսանական թվականներին ԼՂԻՄ-ը բոլոր պաշտոնական փաստաթղթերում ներկայացվում էր ազգային-պետական կազմավոր-

մանը բնորոշ բոլոր բաղադրիչներով: ԱդրեսՄՅ-ի բյուջեում և տնտեսական պլաններում ԼՂԻՄ-ը անվանվում է ազգային-պետական կազմավորում և առանձնացվում է հատուկ տողով: Ժողովրդական պատգամավորների մարզային խորհրդի նախագահին ի պաշտոնե ԱդրեսՄՅ բարձրագույն օրենսդիր մարմնի՝ Գերագույն խորհրդի նախագահի տեղակալն էր, որը պետական պաշտոնների աստիճանասանդղակում երկրորդ պաշտոնն էր: Միութենական հանրապետության և ազգային ինքնավար մարզի՝ որպես խորհրդային տիպի պետականությունների համեմատությունը ԽՍՀՄ Սահմանադրության հիմքի վրա ցույց է տալիս, որ դրանք պետականության՝ իրենց վերապահված և իրենցից օտարված գործառույթների ու բաղադրիչների տեսակետից գրեթե նույնակարգ պետական գոյացություններ էին: Ինչպես ինքնավար մարզը, այնպես էլ միութենական հանրապետությունը չունեին սեփական բանակ, տարադրամ, զինված ուժերով պաշտպանվող սահմաններ: Այդ գործառույթները օտարված էին թե՛ մեկից, թե՛ մյուսից: ԽՍՀՄ բոլոր բնակիչները ունեին մեկ քաղաքացիություն՝ նրանք բոլորը ԽՍՀՄ քաղաքացիներ էին: Ինչպես մարզի, այնպես էլ միութենական հանրապետության գլխավոր դատախազը նշանակվում էր ԽՍՀՄ դատախազության կողմից և ենթարկվում էր նրան: Միութենական հանրապետությունների սահմանադրությունները պարտադիր ձևով պետք է համապատասխանեին ԽՍՀՄ Սահմանադրությանը: Ինքնավար մարզը և միութենական հանրապետությունը նույն կարգի կազմավորումներ էին նաև պետականության՝ իրենց թողնված մի շարք ինստիտուտների տեսակետից: Ինչպես միութենական հանրապետության, այնպես էլ ինքնավար մարզի սահմանները չէր կարելի փոխել առանց նրանց համաձայնության: Ինչպես միութենական հանրապետությունը, այնպես էլ մարզը իրենց պատգամավորներով ներկայացված էին ԽՍՀՄ բարձրագույն օրենսդիր մարմնում՝ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդում (տարբեր էին միայն քվոտաները):

³⁵ Տե՛ս Ադրկոմկուսի «Բակինսկի ռաբոչի» պաշտոնաթերթ, 21 նոյեմբերի 1921թ.:

ԻՆՏԵՐՆԱՑԻՈՆԱԼ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅՆԱՑՈՒՄԸ

ԻՍԼԱՄԱՂԱՎԱՆ ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐԻ ԱՂՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Ազգային հարաբերությունների պրակտիկան հետագա տարիներին աստիճանաբար հեռանում էր «խորհրդային Աղրբեջանը՝ որպես ինտերնացիոնալ պետական կազմավորում» հռչակված գաղափարից ու դրա նարմավորման իրավական սկզբունքներից: Կովկասյան թաթարների ձեռքում հայտնված Բաքուն խորհրդային բոլոր տարիներին հետևողականորեն իրագործում էր ԱդրիսՍՅ-ի՝ որպես հայերի ու մահմեդականների միասնական պետության գաղափարի արժեզրկման ու հանրապետության հետևողական աղրբեջանականացման (իրականում՝ թուրքացման) գիծը:

Երկրամասն այդ ուղղությամբ կերպավորվելու առաջին քայլերից մեկը կովկասյան թաթարների նոր ինքնանվանումն էր: Կովկասյան թաթարները, «դառնալով» աղրբեջանցիներ, մեխանիկորեն ստացան տիտղոսակիր ազգի կարգավիճակ: «Ինտերնացիոնալ» սկզբունքի վրա հիմնված հանրապետությունը 20-րդ դարի 30-ականներին քաղաքական այս հնարքով «դարձավ» ազգային հանրապետություն: Իսկ նախաձեռնությունը խորհրդային Կենտրոնին էր: Մարքսիզմ-լենինիզմ և աթեիզմ որդեգրած նոր կայսրապետության համար երկրամասի ժողովրդագրական ու քաղաքական կերպարը այլևս չէր կարող ներկայացվել «մահմեդականներ-հայեր» կաղապարով: «Մահմեդականներ» եզրն ակնհայտորեն անցանկալի էր, քանի որ իսլամադավան բոլոր ժողովուրդների միավորման վտանգ ուներ իր մեջ: Կենտրոնն այս կերպ ազգային ինքնության ու ազգային պետականությունների հիմքի վրա որոշեց մասնատել ԽՍՀՄ մահմեդական հավատացյալների համայնքը: Արդեն իսկ 20-ական թվականներին ունեցած ազգերի տրոհվելու քաղաքական ուղեգծում Կենտրոնը որդեգրեց, այսպես կոչված, արմատականացման քաղաքականությունը (политика коренизации), որի իմաստը նոր ստեղծված ազգային հանրապետությունների համար ազգային կադրերի պատրաստումն ու պետական կառավարման ապարատը նրանց հանձնելն էր: Ի տարբերություն միջինասիական թուրքմենստանի, որի ազգաբնակչության մեջ համեմատաբար հեշտ էր իրենց տարածքներով առանձնացնել թուրքմենների, ուզբեկների, դրոզների համասեռ ու ամբողջական բեկորները, խորհրդային Աղրբեջանում դա ակնհայտորեն դժվար էր: Նախ, հանրապետությունը տարբեր «քաղա-

քական առիթներով» հայտարարված էր ինտերնացիոնալ: Կովկասյան թաթարը, որ գերակշիռ էր հանրապետության թուրքախոս բնակչության մեջ, իր զանգվածի մեծ մասով տեղում ընդամենը 40-50 տարվա «բնակության գրանցում» ուներ և, ի տարբերություն բնիկների, ազգային ինքնության պատմական ու մշակութային հիմքեր չուներ: Որոշվեց քալիշներից, լեզգիներից, քրդերից, թաթերից, կովկասյան թաթարներից բաղկացած իսլամադավան տարաբնույթ հավաքականությանը, որին մինչ այդ կոչում էին մահմեդականներ, տալ նոր էթնանուն՝ աղրբեջանցիներ: Այդ «գլխարկի» տակ հայտնվելիք զանգվածի հիմնական մասն արդեն պանթուրքիզմով վարակված կովկասյան թաթարներն էին, և բնական է, որ հանրապետության աղրբեջանականացումը հեռանկարում պիտի տաներ դեպի նրա թուրքացմանը: Թալիշները, թաթերը, լեզգիները պետք է դրան դիմադրեին, և հանրապետության աղրբեջանականացումը պիտի ընդուներ նրա թուրքացման և բնիկ այդ ժողովուրդների բռնի ծուլման տեսք: Բուլշևիկյան Կենտրոնը մատների արանքով էր նայում ազգային հարցում ԱդրիսՍՅ-ում սովորական դարձած կամայականություններին: Այնտեղ հուսով էին, որ աղրբեջանցի նոր «ազգ»-ի ձևավորումը ոչ միայն օրակարգում կպահի իրանական Աղրբեջանին հավակնելու և սոցիալիստական Մեծ Աղրբեջան ստեղծելու հարցը (ինչը քիչ էր մնում իրագործվեր երկրորդ աշխարհամարտի վերջում), այլև տեղում կզսպի «թուրքացման հակումները» և կհեշտացնի ռուսաֆիկացման ընթացքը (թուրքացման այլընտրանքը ռուսականացումն էր, և բնիկ ժողովուրդների շատ ներկայացուցիչներ, հատկապես քաղաքաբնակները, հայերի պես նախընտրում էին իրենց երեխաներին տալ ռուսական դպրոցներ, ինչին խորհրդային իշխանությունները բնավ էլ դեմ չէին):

Երեսնական թվականներին արվեցին «նոր ազգը» երկրատարածքի պատմության հետ կապելու և նրա համար սեփական պատմություն ձևավորելու առաջին քայլերը: Եվ քանի որ ազգի «պատմամշակութային թղթապանակը» դատարկ էր, որոշվեց այն լցնել ուրիշների մշակութային ժառանգության հաշվին:

Պարսկական պոեզիայի դասականներ Նիզամին, Խաքանին և ուրիշները հայտարարվեցին աղրբեջանական պոեզիայի դասականներ: Հայկական ու արևելյան ժողովրդական պարարվեստի ու երգարվեստի բազմաթիվ նմուշներ նույն հեշտությամբ ներկայացվեցին որպես աղրբեջանական ժողովրդական երգեր ու պարեր: Երկրատարածքի պատմական իրադարձությունները սկսեցին նկարագրվել որպես Աղրբեջանի և աղրբեջանական ժողովրդի պատմության դրվագներ՝ հակառակ այն բանի, որ նկարագրվող հեռավոր անցյալում այդտեղ՝ Արաքսից հյուսիս, «Աղրբեջան» անունով ոչ տարածք է եղել, ոչ պետություն, ոչ էլ ժողովուրդ:

Հասկած Սեների կառից ժպի 1742թ. րարեգից, ուր Արրեքանը նեված է մանուակազույն, սարեր խանութունները նեված են կանաչ, Հայասանը նեված է դեղին, իսկ Վրասանը՝ կարմիրով: Այսօրվա Արրեքանի Հանրապետության գրաված սարածիր մերառում է Դերբենդի խանութության մի մասը, ինչդես նաև Ըանսխիսի, Փայթան և Ըիրվանը: Արրեքանը սեղակայված է Արախի հարավում, Պարսկասանի սարածում: (Ռ. Փաշչանի հավաածու, Լոնդոն, սրասարվել է հեղինակի կողմից, Տե՛ս Invention of History, The Azerbaijan, Armenia, and the Showcasing of Imagination Rouben Galichian, 2009):

Ադրբեջանականացման քաղաքականության հաջորդ քայլերից էր այն, որ իսլամ դավանող բնիկ ժողովուրդների ծուլումն արագացնելու նպատակով 30-ական թվականներից նրանց համար մտցվեց հատուկ հարկատեսակ, որ ժողովուրդը կոչեց լեզգի փուլու: Այդ հարկը նրանք պետք է վճարեին երեխաներին իրենց մայրենի լեզվով կրթություն տալու համար: Հարկից խուսափելու համար շատ քրդեր, լեզգիներ, թալիշներ «դառնում էին» ադրբեջանցիներ և իրենց երեխաներին (հատկապես գյուղական բնակավայրերում) տալիս ադրբեջանական դպրոցներ:

Վիճակագրությունն արտացոլել է հազարամյակներով իրենց հողերում ապրող ժողովուրդներին «ընդհատակ քշելու» փաստերը և մեր օրերում այնտեղից դեռևս վախվորած դուրս գալու փորձերը: Ահա թալիշների հետ կապված տվյալները: 1926թ. մարդահամարի տվյալներով Խորհրդային Ադրբեջանում ապրում էր 77,3 հազար թալիշ: 1939թ. այդ ցուցանիշը նվազել է մինչև 3,0 հազարը: Հետագա տարիներին կատարված մարդահամարները ԱդրիՍՄ-ում ընդհանրապես թալիշ ազգության մարդ չեն գրանցել: 1989թ. «հանկարծ պարզվել է», որ հանրապետությունում թալիշներ, այնուամենայնիվ, կան և նրանց թիվը 21,0 հազար է: Ուղիղ տասը տարի անց անցկացված մարդահամարը «հայտնաբերել է» արդեն 80 հազար թալիշ: Եվ, իհարկե, սա թալիշների իրական քանակն արտացոլող ցուցանիշը չէ: Դեռ բոլոր թալիշները չեն հանդգնած, որ ազգային ընդհատակից դուրս գալն անվտանգ է այժմ արդեն «Եվրոպայի հսկողության տակ գտնվող» Ադրբեջանական Հանրապետությունում: Եվ դա միայն թալիշներին չի վերաբերում:

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՈՇԵՍ ԱՂՐԲԵՋԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ ՍԵՓԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԿԵՐԱՇԱՐԱՂՐՄԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐ ՇԻՄՔ*

Աղրբեջանցիների՝ որպես հնագույն և բնիկ ազգի մասին միֆի հիմնավորման նպատակով «Աղրբեջան» կոչվող պետությունն ինչպես իր գոյության մուսավաթական, խորհրդային, այնպես էլ ներկա ժամանակաշրջանում ամեն ջանք գործադրում է վերաշարադրելու իր երկրի և «աղրբեջանցի» կոչվող ազգի պատմությունը: Իսկ չունեցած պատմությունը «կերտելու» համար անհրաժեշտ է կամ յուրացնել ուրիշի պատմամշակութային արժեքները, կամ ոչնչացնել դրանք: Հենց այս ճանապարհին էլ ընտրեց Աղրբեջանն ինչպես մուսավաթական, այնպես էլ խորհրդային և հատկապես ժամանակակից փուլում:

Հենց այս համատեքստում Բաքուն սկսեց լայնածավալ մշակութային յուրացման և ոչնչացման գործընթաց, որի զոհը դարձան հայերի, աղվանների, թալիշների մշակութային արժեքները, խաչքարերը, վանքերն ու եկեղեցիները:

Այժմ փորձենք մի քանի անդրադարձ կատարել բազմաթիվ օրինակներից մի քանիսին, որոնք փաստում են, թե ինչպես են Աղրբեջանական պետության կողմից պետական քաղաքականության մակարդակով ոչնչացվում հայկական մշակութային կրթողները:

2007թ. մարտին Ֆ.Բերլենոնի կատարած լուսանկարներից պարզվեց աղրբեջանական իշխանությունների գործադրած մշակութային վանդալիզմի երկու նոր փաստ: Աղրբեջանցիների կողմից պայթեցվել է Ազատ գյուղի Սբ.Հովհաննես եկեղեցին (17-րդ դար) և հիմնահատակ քանդվել է Կամո գյուղի Սբ.Ամենափրկիչ եկեղեցին (17-րդ դար): Նման մշակութային ցեղասպանության գործողությունների ծավալներն առավել հստակ ընկալելու համար ներկայացնենք 1989 և 2007թթ. մշակութային մի շարք կրթողների լուսանկարների համեմատությունը:

Ազատ գյուղի Սբ. Հովհաննես եկեղեցի (17-րդ դար)

1989

2007

* Գլուխը պատրաստվել է հուշարձանագետ Ս. Կարապետյանի տրամադրած արժեքավոր նյութերի և լուսանկարների օգտագործմամբ:

Կամո գյուղի Սբ. Ամենափրկիչ եկեղեցի (17-րդ դար)

1989

2007

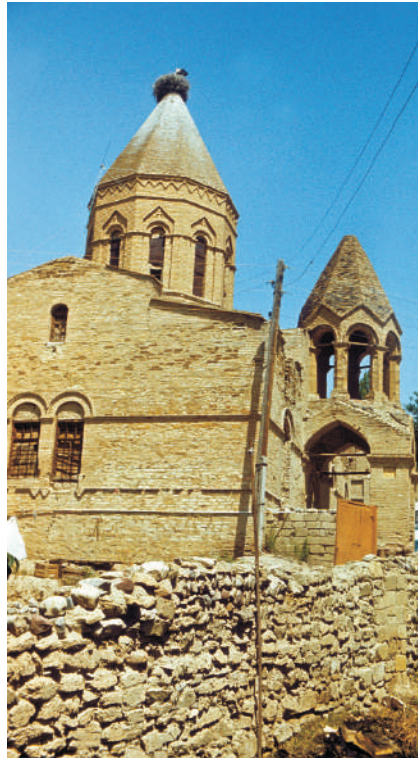

Ադրակունիս գյուղի եկեղեցին 1987 թվականին:

**Ոչնչացված Ադրակունիս եկեղեցու տեղը, 2006թ.
(լուսանկարը՝ Սթիվըն Սիմի):**

Նախիջևանի հայկական Ալիապատ եկեղեցին լիովին ոչնչացվել է: Google համակարգի լուսանկարներում երևում է, որ երբեմնի եկեղեցու տեղում այսօր դատարկ տարածք է:

*Նախիջևանի Շորոս գյուղի եկեղեցին 1980 ականներին
(Լուսանկարը՝ Արգամ Այվազյանի):*

*Տեղը, ուր կանգնած է եղել Շորոս գյուղի եկեղեցին
(Լուսանկարը՝ Սթիվըն Սիմի, 2006)*

ՋՈՒՂԱՅԻ ԳԵՐԵՋՄԱՆՈՑԻ ՈՉՆՉԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նախիջևանի ԻՅ տարածքում մինչև 11-րդ դարը հաշվառվել են 218 հայկական-քրիստոնեական պաշտամունքային կառույցներ (վանք, եկեղեցի, մատուռ), 41 բերդ, 26 կամուրջ, 86 քաղաքատեղի և գյուղատեղի, շուրջ 4500 խաչքար և 23000 տապանաքար*, ինչպես նաև նույն ժամանակաշրջանին վերաբերող մոտ 30 մահմեդական (պարսկական, սելջուկյան, թուրք-թաթար-ադրբեջանական) ծագում ունեցող հուշարձաններ: Վերջիններս, սակայն, քանակական առումով ավելի սակավաթիվ են, իսկ ժամանակագրորեն դրանց մեծ մասը վերաբերում է 20-րդ դարին:

1990-ականներից Ադրբեջանում և նրա խնամակալության ներքո գտնվող Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության տարածքում պետական մակարդակով իրականացվում է հայկական մշակութային հուշարձանների ոչնչացման քաղաքականություն, որի նպատակը պատմության սրբազրույն է և այդ տարածքի հայկական պատկանելության բոլոր հետքերի վերացումը:

1998-2006թթ. ընթացքում նախիջևանյան իշխանությունները, գործակից դարձնելով երկրի զինված ուժերին, հիմնահատակ ոչնչացրին 5-17-րդ դարերով թվագրվող Ջուղայի աշխարհառջակ գերեզմանոցի շուրջ 3000 գեղաքանդակ և արձանագիր խաչքարերն ու ավելի քան 5000 տապանաքարերը: Պայթեցվեցին և ծանր բեռնատար տեխնիկայով հողին հավասարեցվեցին Ագուլիսի, Ապրակունիսի, Շոռոթի, Քոնարի, Ցոնայի վանքերն ու եկեղեցիները:

* Այվազյան Արգամ, Նախիջևանի ԻՍՍՀ հայկական հուշարձանները, Երևան, 1986, էջ 11:

*Ջուղայի միջնադարյան հայկական գերեզմանոցի տեսքը 1915թ.՝
դիտված հյուսիսից:*

Գերեզմանոցը 1980-ական թվականներին

Երկու խաչքար, 1980-ական թվականներ

Պննմաշիկ մուրճերով ջարդված խաչքարեր

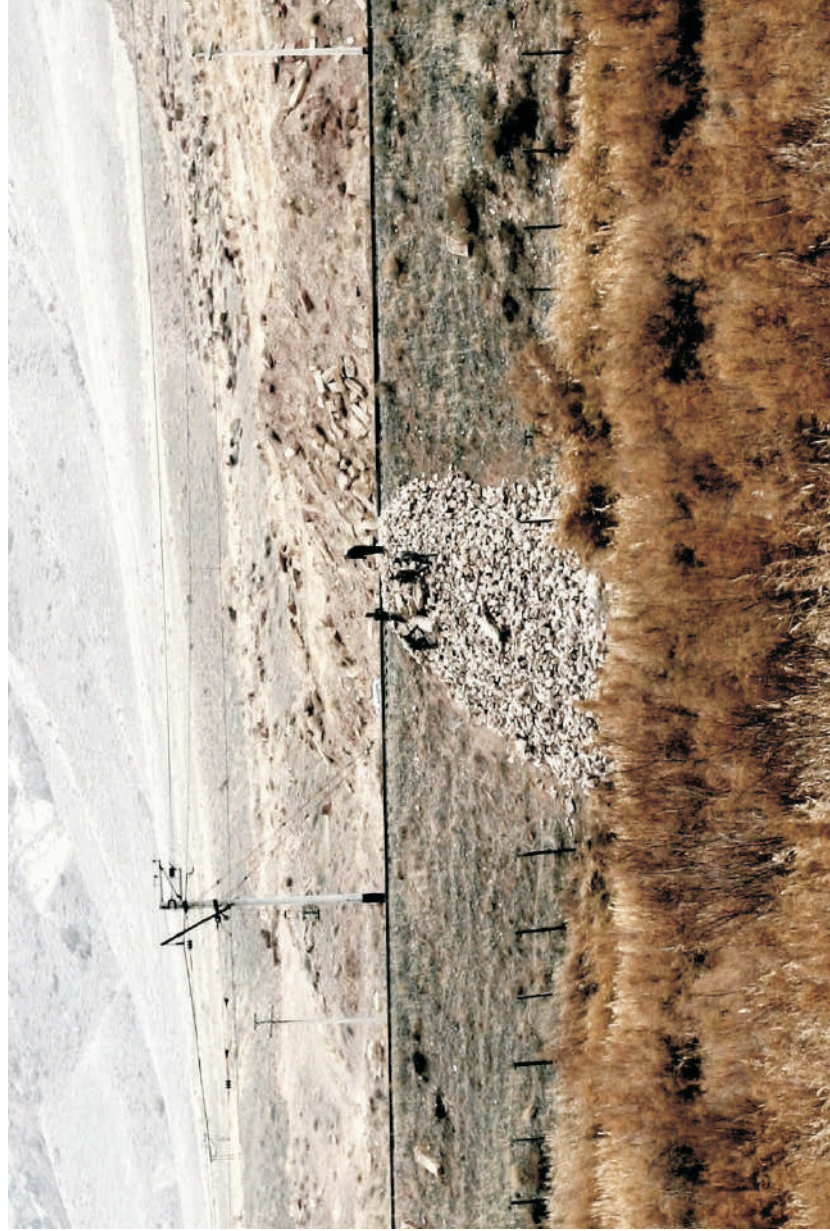
Ջարդված խաչքարերի դաճը

Գնացի բաց վազոնները դասրաս են տեղափոխել խաչքարերը:
Լուսանկարված է Իրանի սարածփոց, 1998թ.

Ադրբեջանի բանակայիճները մեծ մուրճերով ջարդում են խաչքարերը

Բանակի բեռնասարներից բեռնաթափված ջարդված խաչքարերի բեկորները թափում են Արախտի մեջ

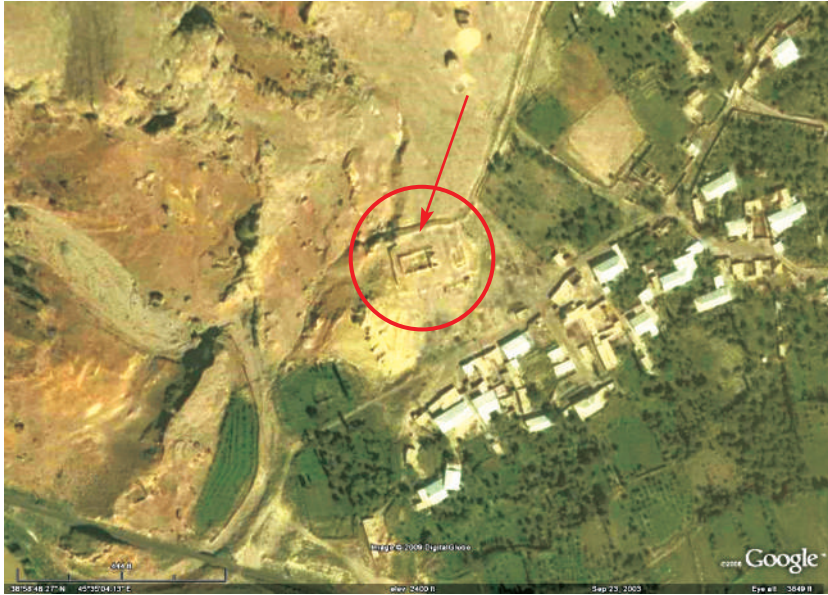

Նույն վայրը խաչաձևերի ցարդելուց հետո

Զուղայի միջնադարյան հայկական գերեզմանոցի սերում կառուցված զինվորական փորձարարաճ, մարտ 2006թ.

ՀԱՅ ԱԶԳԱՔՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԼՂԻՄ-Ը ՈՐՊԵՏ ԱՂԻՔԵԶԱՆԱԿԱՆ ՀԱԼԱԾԱՆՔՆԵՐԻ ՈՒ ՃՆՇՈՒՄՆԵՐԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԹԻՐԱՆ

Որպես հանրապետության հիմնադիր, պետականակերտ ժողովուրդ՝ հայերը Ադրբեջանում ազատված էին «լեզգի փուլու» հարկից: Բայց ակնհայտ էր, որ նրանք իրենց կարգավիճակով, ազգային կայացած ինքնությամբ, դավանանքի ու մշակույթի ինքնատիպությամբ հանրապետության ադրբեջանականացման (թուրքացման) գործընթացի գլխավոր արգելքն էին: Բաքվում իշխանությունն իր ձեռքը վերցրած և «ադրբեջանցի դարձած» կովկասյան թաթարը հանրապետության ադրբեջանականացումն իրագործում էր մի կողմից՝ իսլամադավան ժողովուրդներին՝ թալիշներին, լեզգիներին, թաթերին ձուլելու և, մյուս կողմից, հայերին տնտեսական ու քաղաքական հետապնդումներով դուրս մղելու քաղաքականության միջոցով: Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին հայերին «գնդակի բերան» ուղարկելու, երկրամասը հայաթափելու այդ հանցագործ քաղաքականության վերաբերյալ պաշտոնական վիճակագրությունը փաստում է հետևյալը. **Ադրբեջանում հակահայ քաղաքականության յուրահատուկ դրսևում էր այն, որ դեռևս երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին ռազմաճակատ ուղարկվեց հանրապետության յուրաքանչյուր երրորդ հայը, որը ամենաբարձր ցուցանիշն էր ԽՍՀՄ-ում:** Բարձր բնական աճի պայմաններում ԼՂԻՄ-ը միայն 1970թ. կարողացավ վերականգնել բնակչության թվաքանակի 1939թ. ցուցանիշը՝ 150.000 մարդ: Ընդ որում, այդ «վերականգման» ընթացքում հայերի թվաքանակը մարզում նվազեց, այն դեպքում, երբ ադրբեջանցիներինը գրեթե կրկնապատկվեց՝ 14,1 հազարից հասնելով 27,2 հազարի: Մարզի բնակչության թվաքանակն այդ՝ ավելի քան երեսուցուց տարիների ընթացքում մնաց նույնը, երբ հանրապետության բնակչությունն այդ նույն ժամանակահատվածում 3,2 միլիոնից հասավ 5,2 միլիոնի:

Չայաթափման նույն այդ նպատակն էր հետապնդվում, երբ մարզի վրա իջեցվում էին ծանրագույն տնտեսական պլաններ: Ոչինչ չստանալով՝ ԼՂԻՄ-ը ութսունական թվականներին արտադրում էր ավելի միս (14.000տ), խաղող (170.000տ) ու կաթ (50.000), քան Անդրկովկասի մյուս չորս ինքնավարությունները (Նախիջևան, Աբխազիա, Աջարիա, Օսեթիա) միասին վերցրած, այն դեպքում, երբ դրանք ունեին բնակչության ավելի լավ պայմաններ:

Ադրբեջանում ունեին վիճակագրությամբ արձանագրվող ցուցանիշների մեկնաբանության իրենց «տրամաբանությունը»: Աշխատատեղերի պակասի պատճառով երիտասարդության արտահոսքը մարզից վիճակագրության մեջ արտացոլվում էր բնակչության միջին տարիքի բարձր ցուցանիշով: Բաքուն դա ներկայացնում էր «ղարաբաղյան երկարակեցության» մասին ականջ շոյող, բայց իրականում հիմարացնող մեկնաբանությամբ: Նույն «գովազդը» կատարվում էր մեկ շնչին ընկնող բնակելի տարածքի, հիվանդանոցային մահճակալների և այլ համանման ցուցանիշների դեպքում:

Մարզը ոչ միայն ԱդրեսԱՅ-ից ու ԽՍՀՄ մյուս հանրապետություններից, այլև եվրոպական շատ երկրներից առաջ էր անցել մեկ շնչին հասնող բնակտարածքի ցուցանիշով: Բայց ոչ թե լայնածավալ բնակչինարարության, այլ արտահոսքի հետևանքով: Դա հայության ներքին գաղութացման ու շահագործման քաղաքական գիծն էր գործողության մեջ՝ քողարկված ժողովուրդների բարեկամության մասին լուզումներով:

80-ականներին նախորդած «խաղաղ տարիներին» իրականացված ազգային ու տնտեսական հետապնդումների արդյունքում արդեն դուրս էր մղվել նախիջևանահայության մեծ մասը (խորհրդային տարիներին ԱդրեսԱՅ-ից դուրս եկած և այլ հանրապետություններ տեղափոխված հայերի թիվը գերազանցում է մեկ միլիոնը): Նույն այդ տարիներին հանրապետության էթնիկական քարտեզից ու պաշտոնական վիճակագրության հաշվետվություններից անհետացան իսլամադավան բոլոր ժողովուրդները:

Ազգային անարդարությունը ընդունել էր ցինիկ բնույթ: Բողոքողները մեղադրվում էին ազգայնականության մեջ և հետապնդվում: Եվ, չնայած դրան, Ստեփանակերտը և Երևանը 1945, 1966, 1967, 1977թթ. բարձրացրել են ԼՂԻՄ-ի կարգավիճակի փոփոխության հարցը:

1945թ. Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ. Հարությունովը պաշտոնապես դիմել է Մոսկվային՝ Լեռնային Ղարաբաղի և ՀԽՍՀ-ի վերամիավորման առաջարկով: Նույնպիսի առաջարկով ԽՄԿԿ Կենտկոմին և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդին 1966թ. դիմեցին Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա.Քոչինյանը և Նախարարների խորհրդի նախագահ Բ.Մուրադյանը: Իրենց նամակում խորհրդային Հայաստանի ղեկավարները մատնացույց էին անում այն անբնական իրավիճակը, որ փոքրաթիվ հայ ժողովուրդը ԽՍՀՄ կազմում ունի աշխարհագրորեն միմյանց կպած երկու պետականություն՝ միութենական հանրապետությունը և ինքնավար մարզը: Հայկական մարզը խորհրդային Հայաստանին վերամիավորելու պահանջ-առաջարկով 1967թ. դիմեցին մարզի մի խումբ մտավորականներ (այդ դիմու-

մը, որի նախաձեռնողը ԼՂԻՄ Գրողների միության նախագահ, բանաստեղծ և պատմաբան Բ.Ուլուբաբյանն էր, հայտնի է «13-ի դիմում» անունով): Խնդիրը, թվում էր, մոտ էր լուծման: Սակայն Բաքվին հաջողվեց խափանել այն: Մի քանի անգամ կազմակերպվեցին զանգվածային ստորագրահավաքներ (1987թ. ավելի քան 80 հազար արցախցի է մասնակցել ստորագրահավաքին, որն ըստ էության ընդունել էր հանրաքվեի բնույթ):

70-ականներին, երբ Ադրբեջանը գլխավորում էր Չեյդար Ալիևը, Բաքուն տնտեսական ու քաղաքական լծակներից բացի գործի դրեց նոր գործոն՝ ժողովրդագրական գրոհը: Արցախում հիմնվում էին ադրբեջանաբնակ նոր գյուղեր: Հայկական գյուղերից խլվում էին հողատարածքներ: Ադրբեջանական բնակչության քանակը 1970-1979թթ. 27 հազարից (24%) հասավ 37 հազարի (36%): Ահա այսպիսի պայմաններում վրա հասան գորբաչովյան վերակառուցման՝ «գլաստնոստի» քաղաքականության փոթորկալից տարիները: Արցախահայության պայքարը մտավ նոր փուլ:

ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԽՍՀՄ ԼՈՒԾԱՐՄԱՆ ՎԱՍԱՏԵՔՍՈՒՄ

1985թ. ԽՄԿԿ ապրիլյան պլենումի կողմից «գլխատնոստի» գորբաչովյան ուղեգծի հռչակումից հետո պահանջվեց ընդամենը վեց տարի, որպեսզի միջազգային քաղաքական ասպարեզում Արևմուտքին հակակշռող ԽՍՀՄ-ը և նրա հովանու տակ ստեղծված սոցիալիստական ճամբարը կազմաքանդվեն ու դադարեցնեն իրենց գոյությունը:

Հրապարակայնության ու վերակառուցման կարգախոսները 1985թ. շատերի մեջ հույսեր արթնացրին, թե ԽՍՀՄ-ը մտնում է ժողովրդավարական զարգացման մի փուլ, երբ վերջ կդրվի ԽՄԿԿ քաղաքական մեծաշնորհին, հնարավոր կդառնան տնտեսական ազատությունները և կուղղվեն ազգային հարցում բուլշևիզմի անարդարությունները: Հենց այդ հույսերով էլ ԼՂԻՄ-ում սկիզբ առավ մարզը Խորհրդային Հայաստանին վերամիավորելու շարժումը՝ Ղարաբաղյան շարժումը: Կենտրոնը «վարագույրի հետևից» նպատում էր Շարժման ծավալմանը: Ղարաբաղյան շարժման առաջնորդներից մեկը՝ Վազգեն Մանուկյանը, հավաստում է, որ երևանում Շարժման ակտիվիստներն այն տպավորությունն ունեին, թե Կենտրոնը բարյացակամ է տրամադրված հարցին արդար լուծում տալու խնդրում:

1987թ. ԼՂԻՄ-ը Խորհրդային Հայաստանին վերամիավորելու պահանջով ստորագրահավաքին մասնակցեց մարզի ավելի քան 80 հազար բնակիչ: Մինչ այդ նման ստորագրահավաքները կազմակերպվում էին գրեթե գաղտնի, ահ ու սարսափի մթնոլորտում: Այս անգամ նույնիսկ թվում էր, թե այն «արտոնված է վերևներից»: Դա յուրօրինակ հանրաքվե էր: Կենտրոնը ըմբռնումով լսում էր գերագույն իշխանություններին տեսակցության եկած մարզի պատվիրակներին և ճանապարհ էր դնում հուսադրող խոստումներով: Արցախցիներին հուսադրում էին, իսկ Բաքվին (ինչպես հավաստում է Ջարդուշտ Ալիզադեն իր «Ադրբեջանական էլիտան և զանգվածները ԽՍՀՄ տրոհման շրջանում» հոդվածում) հրահանգում՝ «Ոչինչ չձեռնարկել, չմիջամտել»³⁶:

Ահա նման իրադրության մեջ ՀԽՍՀ-ի հետ մարզի վերամիավորման հարցը 1988թ. փետրվարի 20-ին մտցվեց ԼՂԻՄ ժողպատգամավորների մարզային խորհրդի արտակարգ նիստի օրակարգ: Հակառակ Կենտրոնից ստացվող «Չմիջամտել» հրահանգներին, Բաքուն, այնուամենայնիվ, մարզային իշխանություններին «ներքին կարգով» սպառնում էր հաշվեհարդարով: Անտեսելով այդ սպառնալիքները՝ մարզխորհրդի նիստը կայացավ: Այն ընդունեց հետևյալ որոշումը. «Ընդառաջելով

ԼՂԻՄ-ի աշխատավորների ցանկություններին՝ խնդրել Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին ու Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին՝ խոր ըմբռնման զգացում դրսևորել Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության իղծերին և լուծել ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ԽՍՀ-ի կազմ հանձնելու հարցը, միաժամանակ միջնորդել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի առջև՝ ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ԽՍՀ-ի կազմ հանձնելու հարցի դրական լուծմանը»³⁷: Թե՛ մարզի բնակչությունը, թե՛ իշխանությունները, թե՛ պատգամավորները պատրաստ էին վճռական այդ գործողությանը և գիտակցում էին, որ գնում են ԽՍՀՄ պատմության մեջ աննախադեպ մի քայլի:

Ի դեպ, մինչ 1988թ. ԽՍՀՄ-ում արձանագրվել էր ազգային ինքնավարությունները մեկ հանրապետությունից մյուսին փոխանցելու կամ նրանց կարգավիճակը փոխելու մի շարք դեպքեր: Բայց դրանք բոլորը կատարվել են վերևից՝ Կենտրոնի որոշմամբ: Ղարաբաղյան դեպքի առանձնահատկությունն այն պիտի լիներ, որ ինքնավարության կարգավիճակը պիտի փոխվեր ներքևների ցանկությամբ՝ ժողովրդավարության ոգուն ու տառին համապատասխան: Տվյալ դեպքում այդ ցանկությունը ներկայացված էր նույնիսկ ոչ թե պահանջի, այլ խնդրանքի ձևով: Թվում էր, թե ամբողջատիրության դաժան տասնամյակներից հետո ժողովրդավարության կարգախոսներ որդեգրած Կենտրոնը պիտի քաղաքակիրթ ընթացք տար բարձրացված հարցին: Սակայն հաջորդ իսկ օրը ԽՄԿԿ քաղբյուրոն իր նիստում մարզխորհրդի որոշումը պիտակեց որպես ծայրահեղականություն³⁸:

Հետագա իրադարձությունները եկան հաստատելու, որ մինչ այդ չեզոք կեցվածք ընդունած Կենտրոնը բնավ էլ հակված չէ հարցը ժողովրդավարության սկզբունքով լուծելու: Ավելին, պարզվեց, որ հենց Կենտրոնի գիտությամբ փետրվարի 22-ին «Ստեփանակերտում կարգ հաստատելու նպատակով» Ադրբեջանի Ստեփանակերտ շարժվեց մի ամբոխ, որի զգալի մասը այդ «միջոցառման» համար բանտերից բաց թողնված անձինք էին: Բացառվում է, որ Բաքվում նախապատրաստված այդ քայլի մասին մոսկովյան ՊԱԿ-ը անտեղյակ լիներ, մանավանդ, որ կուսակցության մարզային կոմիտեի նիստերում փետրվարի 13-ին ու 14-ին նման երթով սպառնացել էին Ադրկոմկուսի կենտկոմի քարտուղար Օրուջևը և բաժնի վարիչ Ասադովը³⁹:

Ստեփանակերտ տանող ճանապարհը անցնում է Ասկերան շրջկենտրոնով, և ասկերանցիները դուրս եկան մայրուղի՝ կանգնեցնելու դեպի մարզկենտրոն շարժվող ամբոխին: Նախատեսված ընդհարումը տեղի

³⁷ Տե՛ս «Խորհրդային Ղարաբաղ», 21 փետրվարի 1988:

³⁸ Տե՛ս «Правда» от 21 февраль 1988г.:

³⁹ Տե՛ս В. Б. Арутюнян. События в Нагорном Карабахе. Хроника, часть I. Ереван 1990, стр. 35-36:

³⁶ Տե՛ս «Азербайджан и Россия: общества и государства.» М 2001:

չունեցավ, բայց երբ ամբոխը սկսեց ցրվել՝ կրակոցներ լսվեցին: Երկու երիտասարդ աղոթանքներ սպանվեցին: Հաջորդ օրը պարզ դարձավ, որ սպանված Ալի Հաջիևի հետ վեճի բռնվել ու նրա վրա կրակել է աղոթանքներին անձանոթ մի աղբրեջանցի ոստիկան, որին դեպքի վայրից փախցրել է արդեն տեղացի մեկ այլ ոստիկան⁴⁰: Ստեփանակերտում դա հայտնի դարձավ սպանված Ալի Հաջիևի հորեղբոր վկայությամբ: Կուսակցության մարզային կազմակերպության նորընտիր քարտուղար Հենրիխ Պողոսյանն այդ մասին տեղեկացրեց ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազի տեղակալ Կատուսևին (նա Մոսկվայից ժամանել էր իր իրավասության սահմաններում կանխելու դեպքերի սրացումը)՝ խնդրելով, որ դեպքի մասին հաղորդագրություն տալու դեպքում ասվի ճշմարտությունը կամ գոնե չհայտնվի սպանվածների ազգությունը: Կատուսևը խոստանում է, բայց չորս օր հետո ինքն է հայկական ու աղբրեջանական հեռուստատեսությամբ ելույթ ունենում և դեպքի մասին ասում միայն, որ Ասկերանի մոտ տեղի ունեցած ընդհարման ժամանակ սպանվել են երկու երիտասարդ աղբրեջանցիներ: Եվ ոչ մի խոսք այն մասին, որ հայերը կապ չունեն դրա հետ: Դա հակամարտության կայծը ազգամիջյան մեծ հրդեհի վերածելու Կենտրոնի առաջին և ոչ վերջին խոշոր սադրանքն էր:

1988թ. փետրվարին մարզխորհրդի որոշման ընդունման հաջորդ օրը Խորհրդային Հայաստանի Ղափան քաղաքից, որտեղ ազգամիջյան ոչ մի կոնֆլիկտային դեպք չէր գրանցվել, աղբրեջանցիները կազմակերպված ցուցադրական սկսեցին զանգվածային կերպով դուրս գալ: Նման զանգվածային գործողությունները ԽՍՀՄ պայմաններում ինքնաբուխ ձևով չէին կարող տեղի ունենալ: Եվ իրոք, հետագա դեպքերը ցույց տվեցին, որ դա մանրակրկիտ պատրաստված սադրանք էր: Ուրիշ առաջադրանք էին կատարում խաղաղ Ղափանը լքած և Բաքու ժամանած աղբրեջանցիները, որոնք «հայրենի իշխանություններին» պետք է տեղյակ պահեին իբր իրենց նկատմամբ Ղափանում կիրառված անարդարությունների մասին: Բայց, ինչպես հավաստում է բաքվեցի քաղաքագետ Ջարդուշտ Ալիզադեն, նրանք տարօրինակ ձևով չներկայացան իշխանական մարմիններին՝ Նախարարների խորհուրդ կամ կուսակցության կենտկոմ, այլ սկսեցին այցելել բանվորական և ուսանողական հանրակացարաններ⁴¹: Բաքվից նրանց ուղարկեցին Սունգայիթ, որտեղ կազմակերպված հանրահավաքներում հակահայկական ելույթներ էին ունենում: Տեղաբնակ հայերը չգիտեին, թե այդ ելույթները ինչի համար են հող նախապատրաստում:

⁴⁰ Դեպքի մանրամասն նկարագրությունը տես Александр Василевский. «Туча в горах» // журнал «Аврора», 10, 1988г.:

⁴¹ Տես «Азербайджанская элита и массы в период распада СССР» // Азербайджан и Россия: общества и государства. М., 2001, стр., 179с

ՍՈՒՄԳԱՅԻԹՅԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. ԻՆՉՊԵՍ ԴԱ ՊԱՏԱՐԵՑ...

Սունգայիթը Բաքվի արբանյակ քաղաքն է, ուր ապրում էր 18 հազար հայ: 1988թ. փետրվարի 26-29-ը Սունգայիթում կատաղած աղբրեջանական ամբոխը, բաժանվելով խմբերի, շարժվեց դեպի հայերի տները: Քաղաքի ելունուտը փակված էր, համապատասխան տեղերում թափված էին քարակույտեր, ամբոխին զինելու համար նախապես մետաղյա ծողեր էին պատրաստված: Հայերի տներում հեռախոսներն այդ օրերին անջատված էին: Քաղաքի աղբրեջանցի բնակիչները ջարդերի ժամանակ իրենց բնակարաններում մարել էին լույսերը, որպեսզի ջարդարարները հավելյալ հեշտությամբ գտնեն հայերի բնակարանները: Այս ամենը խոսում էր մեկ հանգամանքի մասին, որ դա լավ կազմակերպված հատուկ գործողություն էր՝ ուղղված քաղաքի հայ ազգաբնակչության ֆիզիկական ոչնչացմանը: Հետագայում, երբ ԽՍՀՄ իշխանությունները սունգայիթյան ոճրագործների նկատմամբ ձևական դատական գործընթաց նախաձեռնեցին, վկաներից մեկի ցուցմունքներում նշվում էր հետևյալը. «Ես կարծում եմ, որ նրանք (ջարդարարները) հայերի հասցեները գիտեին: Այդ հետևությունը ես արեցի, քանի որ ջարդարարները անսխալ մուտք էին գործում հենց այն բնակարանները, որտեղ հայեր էին ապրում: Փետրվարի 28-ին քաղաքի փողոցներում քարերի կույտեր էին լցված, որպեսզի ոչ ոք չկարողանա փախչել»: «Այդ բոլոր գործողությունները չէին բխում խուլիգանական նկատառումներից, այլ ուղղված էին կոնկրետ մեկ ազգի դեմ՝ հայերի դեմ: Ոչ թե ռուսների, կամ այլ ազգերի, այլ հենց հայերի դեմ: Նրանք փնտրում էին հայերին»: «Ստեղծվել մեր թաղամաս՝ նրանք միանգամից մտան այն մուտքեր, որտեղ հայեր էին բնակվում: Իսկ բարձրախոսների օգտագործումը ձևականություն էր, զանգվածային հոգեբանության վրա ազդելու միջոց: Իրականում հայերի հասցեները նրանք գիտեին և գործում էին անթերի»:

Ըստ պաշտոնական տվյալների, Սունգայիթում սպանվել է 32 հայ. մինչդեռ հարյուրավորները անհետ կորել են, ենթարկվել ամենատարբեր բռնությունների, տասնյակ հազարավորները արտագաղթել են՝ թողնելով իրենց գույքը, բնակարանները, ամեն ինչ:

Միջազգային մամուլն իր ամենատարբեր հրապարակումներում անդրադարձավ Սունգայիթում տեղի ունեցած ոճրագործությանը, սակայն Խորհրդային Կենտրոնի արձագանքը համաչափ չէր տեղի ունեցած իրողություններին:

Սունգայիթյան ցեղասպանությունից փրկվածներ

Սունգայիթյան ջարդարության զոհեր և վիրավորներ

Սունգայիթյան ոճրագործության օրերին Բաքվում էին գտնվում Մոսկվայից տարածաշրջան գործուղված ԽՄԿԿ քաղբյուրոյի անդամության թեկնածուներ Գ. Պ. Ռազունովսկին և Պ.Ն.Դեմիչևը: Սունգայիթից ընդամենը մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող «Նաստոնի» բնակավայրում տեղակայված էին խորհրդային զորքեր, որոնք այդպես էլ դեպքերին միջամտելու որևէ հրաման չստացան: Ամիսներ հետո, երբ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության միստում քննարկվում էր հարցը, Մ. Գորբաչովը պիտի արդարանար, թե իբր զորքն ընդամենը

երկու ժամով է ուշացել դեպքերից, այնինչ կան բազմաթիվ վկայություններ, որ նույնիսկ քաղաք մտնելուց հետո զորքը կարգի չի հրավիրել վայրենի ամբոխին ու չի պաշտպանել հայերին:

Soviet trial begins for ethnic riots

MOSCOW (AP) — An Azerbaijani metalworker went on trial for murder Wednesday in connection with ethnic riots that killed at least 32 people in February, Pravda reported. He was the first of more than 80 people charged to stand trial.

The Communist Party newspaper said the defendant, identified as T. Ismailov, was accused of participating in the riots in the Azerbaijan city of Sumgait and intentionally killing someone for "hooligan motives." Ismailov is an employee of a pipe plant.

Ethnic violence broke out Feb. 28 in Sumgait during a territorial dispute between Azerbaijan and the republic of Armenia.

Panel: Shift NATO

Սուճգալիքյան ջարդարարության զոհեր

**И Т ПО Л Н Ы Й С П И С О К
Г РАЖДАН АРМЯНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОСТИ, ПОГИБШИХ
ВО ВРЕМЯ СУМГАЙТСКОГО ГЕНОЦИДА**

1. Авакян Лода Павловна	16. Демидов Седа Осиповна
2. Авакян Юрий Вагратович	17. Мартиросян Гарри Артемович
3. Аваксян Альберт Мамукаевич	18. Мелькумян Сигизмунд Маркарович
4. Аваксян Валерий Мамукаевич	19. Мелькумян Раиса Артемовна
5. Амбарцумян Миша Артемович	20. Мелькумян Игорь Сигизмундович
6. Арамазян Артак Леонович	21. Мелькумян Ирина Сигизмундовна
7. Арамян Арно Авантович	22. Мелькумян Вазура Сигизмундовна
8. Арамян Арутюн Артемович	23. Мелькумян Вера Артемовна
9. Арутюнян Владимир Ованесович	24. Мекхияева Тамара Герасимовна
10. Арутюнян Розалида Атанасовна	25. Понсепова Грета Валентиновна
11. Бабалян Арно Авакянович	26. Саркисян Шалва Габриэлевич
12. Бабалян Елена Марковна	27. Саяпин Арусян Асатрянна
13. Габриэлян Александр Александрович	28. Топоян Габриел Абрамович
14. Григорян Эмма Шареновна	29. Трдатян Габриел Артемович
15. Демидов Николай Артемович	30. Грудной ребенок

Список составлен по данным на 7 сентября 1989 года. Сведения о других гражданах армянской национальности, погибших в феврале-марте 1988 г. в Сумгаите, в настоящее время уточняются.

АВАКЯН ЛОДА ПАВЛОВНА, 1951 г. рождения. Проживала по адресу: Сумгаит, 45 квартал, д. 10/13, кв. 37.

29 февраля 1988 г. после нападения на квартиру, Л. Авакян около дома разделена и вывезена на улицу, заставляли тащить, колотли ногами, резали грудь, туловище на теле сигареты, изнасиловали. После убийства тело было взорвано, опознать удалось по мизинцу на руке.

Отец — Мамелик Павел сказал, что он был в трех моргах: в Сумгаите, Баку, Мардакнях (в 20 км от Баку) и нашел труп своей дочери в Мардакнях. Она была под номером 71 среди обезглавленных трупов. Мамелик Павел Осипович дал свидетельские показания в Москве и подписал их. В трех моргах он видел более 100 трупов, сложенных штабелями.

Муж Л. Авакян — Авакян Александр, был убит до волеусмерти.

МЕЛСУКЯН РАЙСА АРСЕНОВНА, 1941 г. рождения.

Родилась в с. Джанлы Габриэлевского р-на НКАО. Проживала по адресу: Сумгаит, квартал 11а, д. 28 кв. 21.

Убита вместе с мужем и тремя детьми. Обиженной навалили в подъезде дома. После убийства над телом владелись подростки. Убийство на улице, «остран аэроплатери», раны голыми, рублеными ранами свода черепа, прибыльная рана прямой кишки с кровянистыми выделениями, раны на шее, в области шеи, ссадины и кровоизлияния тела.

Սակայն ոչ ոք դեռևս չգիտեր, որ սուևգայիթյան ջարդերը միայն զանգվածային բռնությունների մեկնարկ էին. կատարված ոճիրին հետևեցին զանգվածային բռնություններ հանրապետությունով մեկ՝ Գանձակ (Կիրովաբադ), Բաքու, Շամքոր, Խոջալու, Մարաղա և այլն:

Հանայնավարության տարիներին խորհրդայնացման աղացուն հանայնքային կյանքի պլանդույթները կորցրած և իր անվտանգության համար խորհրդային իշխանությանը միանտաբար հավատ ընձայած հայ ազգաբնակչությունը, ի տարբերություն արցախահայության, պատրաստ չգտնվեց այդ ջարդերից ու բռնություններից ինքնապաշտպանվելու⁴²: «խորհրդային իշխանության օրոք ոչ ոք չի կարող խուժել իմ բնակարանը» («При советской власти никто не может ворваться ко мне в квартиру») - այսպիսին է եղել սուևգայիթցի հայերի ընդհանուր մտայնությունը: Ահա թե ինչու հանրապետության հյուսիսային շրջաններում, Ապշեթոնում և Բաքվում նրանք չկարողացան ինքնապաշտպանության համարժեք քայլեր ձեռնարկել:

1988թ. իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ ԽՍՀՄ գերագույն իշխանությունները, Մ.որբաչուվի գլխավորությամբ, մտադիր չեն սկզբունքային լուծում տալ հարցին: Կիսատ-պռատ որոշումներն պվելի շատ նպաստում էին լարվածության պահպանմանը և հակամարտության հետագա բորբոքմանը, քան այն կարգավորելուն: Պարզվեց, որ Կենտրոնը համարժեք քաղաքական գնահատական չի ցանկանում տալ նույնիսկ սուևգայիթյան եղեռնագործությանը: Հանցագործության միասնական գործը նախ բաժանվեց մասերի, ապա ցեղասպանական ակտը որակվեց որպես «խուլիգանական արարքներ»: Բաքվում դա չէին կարող չտեսնել: Ահա թե ինչու 1988թ. ամռանն այնտեղ միլիոնանոց ցույցերի ժամանակ պահանջում էին ազատ արձակել «սուևգայիթյան հերոսներին»:

ТРДАТОВ ГАБРИЕЛ АБРАМОВИЧ, 1925 г. рождения.

Родом из с. Керендж Шеналинского р-на Аз. ССР. Проживал по адресу: Сумгаит, 3 квартал, д. 6/24, кв. 11.

Обиженный вместе с женой, матерью и двумя соседями (Аванисян Грантом и его женой — Герамасимом Рафаэлем) в тот же день в часе от безлюдно-перейбиджана, которые пытались проникнуть в дом через двор, в проем перегородки из соседней квартиры, с балкона верхнего этажа и, шкрякая, по лестнице нижней машины, приближаясь к попарованию. Получил три ударов лопаткой, два удара пистолетом по голове, от удара лопаткой получил бездыханную переломленную левую руку. Скандалов в больнице в ночь с 3-го на 4-е марта.

42 Տե՛ս «Сумгайтская трагедия в свидетельствах очевидцев». Под ред. С.Шахмурадяна., Ереван, 1989, стр. 326:

ՀԱՅԵՐԻ ՈՒ ԱՂՐԲԵՋԱՆՑԻՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԻ ՎԵՐՋՆԱԿԱՆԳՐՎԱՆԸ

Սուվագայիթյան ջարդարության զոհերի մահվան վկայականներ

Սուվագայիթյան ոճրագործության «հերոսները»

Կենտրոնը չհապաղեց իր դրական վերաբերմունքը դրսևորել մեկ այլ ձևով՝ ոճրագործ Սուվագայիթը հաղթող ճանաչելով երիտասարդ սերնդի կոմունիստական դաստիարակության համամիութենական մրցույթում:

«Սուվագայիթներ»-ի մեղավորներին հերոսացնելու պետական քաղաքականության արդյունքում էր, որ հետագայում Աղբբեջանը տվեց Յուն-գարիայում ՆԱՏՕ-ի կազմակերպած համատեղ կրթական ծրագրերի օրերին քնած վիճակում հայ սպային կացնահարած Ռամիլ Սաֆարովի պես ցեղասպան «հերոսներ»:

1988թ. (ինչպես և այսօր) աղբբեջանցիները էթնիկապես տարասեռ այն հանրությունն էին կազմում, որը 20-ականներին ներկայանում էր մահմեդականներ հավաքական անվան տակ և որի քառասյին զանգվածում իշխող դիրքեր ունեին կոմկասյան թաթարները: Բնական է, որ այն բանից հետո, երբ կոմկասյան թաթարները անվանափոխվեցին և «դարձան» աղբբեջանցիներ, «մահմեդականների ու հայերի ընդհանուր պետություն» քաղաքական բանաձևը պետք է վերածակերպվեր և փոխարինվեր «աղբբեջանցիների ու հայերի ընդհանուր պետություն» բանաձևով: Թե Բաքուն, թե Կենտրոնը ԱդրիսՍՅ-ի ոչ ազգային, ինտերնացիոնալ բնույթի մասին հիշում էին միայն հանդիսավոր միատերում և ընդունելություններում՝ «բաժակաճառերի ձևաչափով»: Ղարաբաղյան շարժումը ստիպեց գաղափարը վերհիշել նորից:

1988թ. հունիսի 13-ին ԱդրիսՍՅ ԳԽ նախագահությունը, քննարկելով հարցը, որոշեց ԼՂԻՄ ժողովրդական դեպուտատների 20-րդ արտահերթ նստաշրջանի որոշումը մարզը ԱդրիսՍՅ-ից ՅԽՍՅ-ի կազմ փոխադրելու մասին «...անընդունելի համարել, քանի որ նրա իրագործումը հակասում է **հանրապետության աղբբեջանցի և հայ ազգաբնակչության** (ընգծումը մերն է - Ա.Մ.) շահերին»⁴³: Ձևակերպման մեջ տեսանելի էր ԱդրիսՍՅ-ը որպես հայերի ու մահմեդականների (որոնք 1988թ. արդեն ներկայացվում են որպես աղբբեջանցիներ) ընդհանուր պետություն հիմնելու՝ 20-ական թվականներից եկող գաղափարը, որը դրված էր նույն 1988թ. մարտի 24-ին ԽՄԿԿ կենտկոմի և Նախարարների խորհրդի ընդունած «ԼՂԻՄ սոցիալ-տնտեսական զարգացման մասին» որոշման հիմքում: Չորս օր հետո (հունիսի 17-ին) ԱդրիսՍՅ Գերագույն խորհուրդը փոխեց նախագահության ձևակերպումը հետևյալ կերպ՝ ԱդրիսՍՅ Գերագույն խորհուրդն անընդունելի է գտնում բարձրացված հարցի դրական լուծումը, քանի որ «...դա հակասում է **մարզի ու հանրապետության աղբբեջանցի ու հայ ազգաբնակչության, այլ ազգերի ու ազգությունների** (ընդգծումը մերն է - Ա.Մ.) շահերին...»: Իսկ այն բանից հետո, երբ զանգվածային բռնություններով ու ջարդերով հայերը հանվեցին գրեթե ողջ հանրապետությունից, Բաքուն սկսեց խոսել միայն մարզի հայ և աղբբեջանցի (երկու համայնքների) շահերի մասին՝

⁴³ Տե՛ս газета “Бакинский рабочий”, 14 июня 1988г.:

այլևս չտալով ինտերնացիոնալ, ոչ ազգային Ադրբեջանի անունը: 1998թ. Մինսկի խումբը, այնուամենայնիվ, Բաքվին հիշեցրեց այդ մասին՝ «ընդհանուր տեսություն»-ը առաջարկելով որպես հակամարտության լուծման ելք: Ողջ Արևելյան Անդրկովկասում հայերի ցեղասպանությունն ավարտած Բաքուն կտրականապես մերժեց այն:

ՀԱՏՈՒԿ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ ԼՂ ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՄԱՐԶՈՒՄ

Կենտրոնի ընտրած քաղաքական ուղեգծի շրջանակներում 1989թ. ԼՂԻՄ-ում մտցվեց հատուկ կառավարում: Շրջանառվում էր նաև մարզում նախագահական կառավարում մտցնելու գաղափարը: Այդ դեպքում խնդրի կարգավորման ձախողումների և մարզի նկատմամբ կիրառվող բոլոր ապօրինությունների պատասխանատվությունը պիտի ընկներ Մ.Գորբաչովի վրա, ինչից նա ակնհայտորեն խուսափում էր: Հատուկ կառավարման մասին որոշումն ինքնին ներքուստ հակասական էր: Կենտրոնը դադարեցրեց ժողովրդական պատգամավորների մարզային խորհրդի գործունեությունը՝ վերջինիս գործառույթները հանձնելով այնտեղից նշանակված Հատուկ կառավարման կոմիտեին (իր այդ մասով մարզում հատուկ կառավարում մտցնելու ԽՍՀՄ ԳԽ որոշումը հակասահմանադրական էր, ինչը 1991թ. նոյեմբերի 28-ին իր թիվ 28 որոշմամբ հաստատեց ԽՍՀՄ Սահմանադրական վերահսկողության կոմիտեն): Արցախցիներին հանգստացնելու համար կատարվեց դրան արտաքուստ հավասարակշռող քայլ: 1989թ. մարզի բոլոր վարչական կառույցները, հիմնարկներն ու ձեռնարկությունները, արհմիություններն ու ստեղծագործական միությունները դուրս բերվեցին Բաքվի ենթակայությունից ու դրվեցին Մոսկվայի ու Երևանի ենթակայության տակ: Փաստորեն մարզը դե-ֆակտո հանվեց ԱդրիսՍՀ-ից: Արցախում ճիշտ կռահեցին Կենտրոնի քայլը: Բաքվի ենթակայությունից ձեռնարկություններն ու հիմնարկները դուրս բերելը ժամանակավոր էր և Ղարաբաղյան շարժման թափը կտրտելու, մարզը զլխատելու և հետագայում այն նորից Բաքվին հանձնելու համար էր արվում: Սահմանադրական կարգը պահպանելու համար և հենվելով 1918-20թթ. ինքնակառավարման փորձի վրա՝ մարզի քաղաքական շրջանակները 1989թ. օգոստոսի 16-ին վերականգնեցին ժողովրդաիշխանությունը՝ այն հանձնելով մարզի ազգաբնակչության Լիազոր ներկայացուցիչների համագումարին և նրա կողմից ընտրված Ազգային խորհրդին՝ «վերակառուցմամբ ու ժողովրդական զանգվածների ստեղծագործությամբ» ծնված այդ ժողովրդական ինքնակառավարման մարմին: Համագումարը որոշեց իր գործունեության մեջ առաջնորդվել ԽՍՀՄ Սահմանադրությամբ և օրենքներով՝ դրանով իսկ հաստատելով իր որոշումների սահմանադրական բնույթը: Սա եզակի դեպք է ԽՍՀՄ պատմության մեջ, երբ «վերևները» խախտում են երկրի Հիմնական օրենքը, իսկ «ներքևները»՝ պաշտպանում այն:

Հատուկ կառավարման կարգավիճակը վերացվեց 1989թ. նոյեմբերի 28-ին ԽՍՀՄ ԳԽ որոշմամբ: Պարզվեց, որ Արցախում ճիշտ էին կանխատեսել իրադարձությունների ընթացքը: Հակառակ այն եզրակացությունների, որոնց հանգել էին մարզ ժամանած ԽՍՀՄ ժողպատգամավորները (Ազգությունների խորհրդի ազգային հարցերի գծով հանձնաժողովի նախագահ Գ. Ս. Տարազևիչի գլխավորած պատգամավորական հանձնաժողովը 1989թ. ամռանը տեղում խնդիրն ուսումնասիրելուց հետո առաջարկել էր մարզը դուրս բերել ԱդրեսՄՅ կազմից), հակառակ նախօրյակին ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահությունում հարցի քննարկման ոգուն, որտեղ ընդգծվել էր հատուկ կառավարման կոմիտեի իրավասությունների ընդլայնման անհրաժեշտությունը, զորբաչոյվյան ապարատը ԽՍՀՄ ժողպատգամավորների երկրորդ համագումարին առաջարկեց մի որոշում, ըստ որի մարզում վերացվում է հատուկ կառավարման ինստիտուտը և հավասար ներկայացուցչության սկզբունքով մարզային իշխանությունների վերականգնման համար Ադրևոմկուսի կենտկոմի երկրորդ քարտուղար Վ.Պոլյանիչկոյի գլխավորությամբ ստեղծվում է Կազմկոմիտե (ԽՍՀՄ Սահմանադրական վերահսկողության կոմիտեն իր վերը նշված որոշմամբ հակասահմանադրական որակեց այդ փաստաթուղթը ևս): Դա մարզը նորից Բաքվի ենթակայությանը հանձնելու որոշում էր, որ ընդունվեց հայ պատգամավորների բացակայությամբ, որոնք ի նշան բողոքի թողել էին նիստերի դահլիճը: Կազմկոմիտեն, որի հետ արցախցիները կապի մեջ չմտան, անկարող եղավ կատարել իր վրա դրած հանձնարարությունը: Եվ երբ 1991թ. ԽՍՀՄ-ը լուծարվեց, պարզվեց, որ **հատուկ կառավարման կարգավիճակը, որով ԼՂԻՄ-ը դե-ֆակտո հանվել էր Բաքվի ենթակայությունից, ժամանակագրորեն եղել է մարզի վերջին կարգավիճակը խորհրդային տարիներին:**

ՇԽՄԸ ԳԽ ԵՎ ԼՂ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՇԱՄԱՏԵՂ ՈՐՈՇՈՒՄԸ ՎԵՐԱՄԻԱՎՈՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

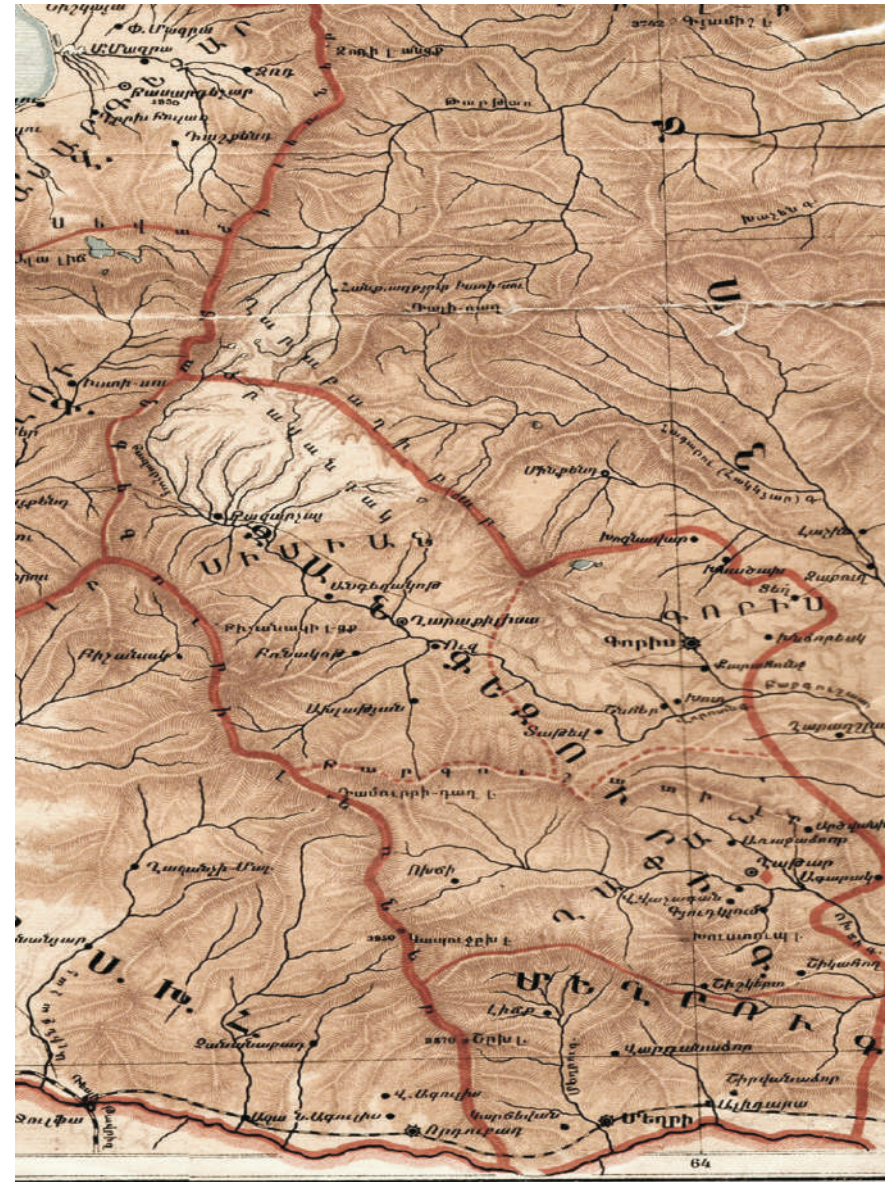
1989 թվականը հատուկ է Ղարաբաղյան շարժման պատմության մեջ՝ մի կողմից ԱդրեսՄՅ-ում հայերի նկատմամբ բռնարարքների սաստկացման, Բաքվի կողմից ԼՂԻՄ-ի և ՀԽՍՀ-ի շրջափակման և, մյուս կողմից, միջազգային հանրության կողմից Ղարաբաղյան շարժման նկատմամբ համակրանքի ու աջակցության տարբեր դրսևորումների տեսակետից: 1989թ. ԱՄՆ Սենատը երեք անգամ անդրադարձել է հարցին: Նոյեմբերի 19-ին ընդունած բանաձևում Սենատը հորդորում էր Մ. Գորբաչովին հարցին տալ այնպիսի լուծում, որը «կհամապատասխանի մարզի բնակչության հայացքներին»: Դա, ըստ էության, հարցը «ազգերի ինքնորոշման» սկզբունքի հիման վրա լուծելու հորդոր ու կոչ էր: Վստահ, որ իրենց պահանջը արդար ու օրինական է թե՛ միջազգային իրավունքի և թե՛ ԽՍՀՄ օրենքների տեսակետից, վերջնականապես համոզված, որ Կենտրոնը պատրաստակամ չէ հարցը լուծել ժողովրդավարության ու ժողովուրդների հավասարության հիմքի վրա, Պոլյանիչկոյի գլխավորությամբ Կազմկոմիտե ստեղծելու մասին որոշումը գնահատելով որպես մարզը նորից Բաքվի ենթակայությանը հանձնելու փորձ և հավատարիմ խնդիրը խաղաղ ու քաղաքակիրթ միջոցներով լուծելու ընտրված ուղեգծին՝ 1989թ. դեկտեմբերի 1-ին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը իրենց համատեղ նիստում միաձայն ընդունեցին ՀԽՍՀ և ԼՂԻՄ վերամիավորման մասին որոշումը⁴⁴: Միացումը, որի կարգախոսի տակ բարձրացել էր Ղարաբաղյան շարժումը, կայացավ: Կենտրոնի բացասական արձագանքը սպասելի էր, և այդ կապակցությամբ սկզբունքային բնույթ է ստանում Միացման մասին որոշման՝ որպես իրավական ակտի լեգիտիմության և դրա դեմ Կենտրոնի բերված փաստարկների վերլուծությունը:

⁴⁴ Տե՛ս «խորհրդային Հայաստան», 3 դեկտեմբեր, 1989:

ՀԽՍՀ ԵՎ ԼՂԻՄ ՎԵՐԱՄԻԱՎՈՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ 1988թ. ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 1-ի ՀԱՄԱՏԵՂ ՈՐՈՇՈՒՄԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆԵՔԻ ԵՎ ԽՍՀՄ ՕՐԵՆՔՆԵՐԻ ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈ

Չկա միջազգային իրավունքի որևէ սկզբունք, որի տեսանկյունից ՀԽՍՀ և ԼՂԻՄ վերամիավորման մասին ընդունված «Համատեղ որոշումը» դիտվի ոչ օրինական: Հայտնի է, որ միջազգային իրավունքի՝ «ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման» սկզբունքը ՄԱԿ-ը հռչակել է որպես պետությունների ու ազգերի հարաբերությունների կարգավորման համապարտադիր սկզբունք: «Համատեղ որոշման» պարագայում այն կիրառվել է անբասիր ձևով: Թե՛ Խորհրդային Հայաստանը, թե՛ ԼՂ ինքնավար մարզը դեռևս 20-ական թվականներին ԽՍՀՄ կազմավորման գործընթացներում արդեն իսկ ճանաչված էին որպես ինքնորոշման իրավունքի սուբյեկտներ⁴⁵: Միացման ակտը միջազգային իրավունքի տեսակետից որևէ առարկություն չի հարուցում, մանավանդ, որ խոսքը ոչ թե ինքնորոշման առաջնային ակտի, այլ արդեն ինքնորոշման սուբյեկտ հանդիսացող պետական երկու կազմավորումների մասին է: Որևէ արգելք չկար նաև ԽՍՀՄ օրենքներում, որտեղ նախընթաց տարիներին հանրապետությունների ու ազգային պետական կազմավորումների սահմանների փոփոխության գրեթե երկու տասնյակ դեպք էր արձանագրված (Կարելոֆիննական միութենական հանրապետություն, օրինակ, վերակազմավորվել է իմֆնավար հանրապետության, իսկ Ռուսաստանի Դաշնության Դազախստանի իմֆնավար հանրապետությանը Կենտրոնից տրվել է միութենական հանրապետության կարգավիճակ): ԽՍՀՄ-ի՝ որպես միասնական պետության ներսում տարբեր ազգային կազմավորումների սահմանների փոփոխությունները երբեք չէին կապվել սահմանների անխախտելիության ու տարածքային ամբողջականության սկզբունքների հետ: Դրանք դիտվել են որպես միութենական դաշնային պետության ներքին գործը նաև իրավական այն հիմքով, որ նման վերակազմավորումներն ու վերաենթարկումները չէին կապվում ԽՍՀՄ-ի՝ որպես միասնական պետության սահմանների փոփոխության կամ նրա տարածքային ամբողջականության խախտման հետ: Բայց ԼՂԻՄ դեպքում խորհրդային Կենտրոնը «հանկարծ հիշեց», որ առանց հանրապետության համաձայնության նրա սահմանները փոփոխել չի կարելի, երբ խորհրդային տարիներին ավելի քան 500 քառ. կմ տարածք է ՀԽՍՀ-ից անցել ԱդրիսՍՀ-ին՝ սահմանների ճշգրտման մտացածին փաստարկումով:

⁴⁵ Առավել մանրամասն տե՛ս Ю. Г. Барсегов. Народ Нагорного Карабаха - субъект права на самоопределение. М., 1993:

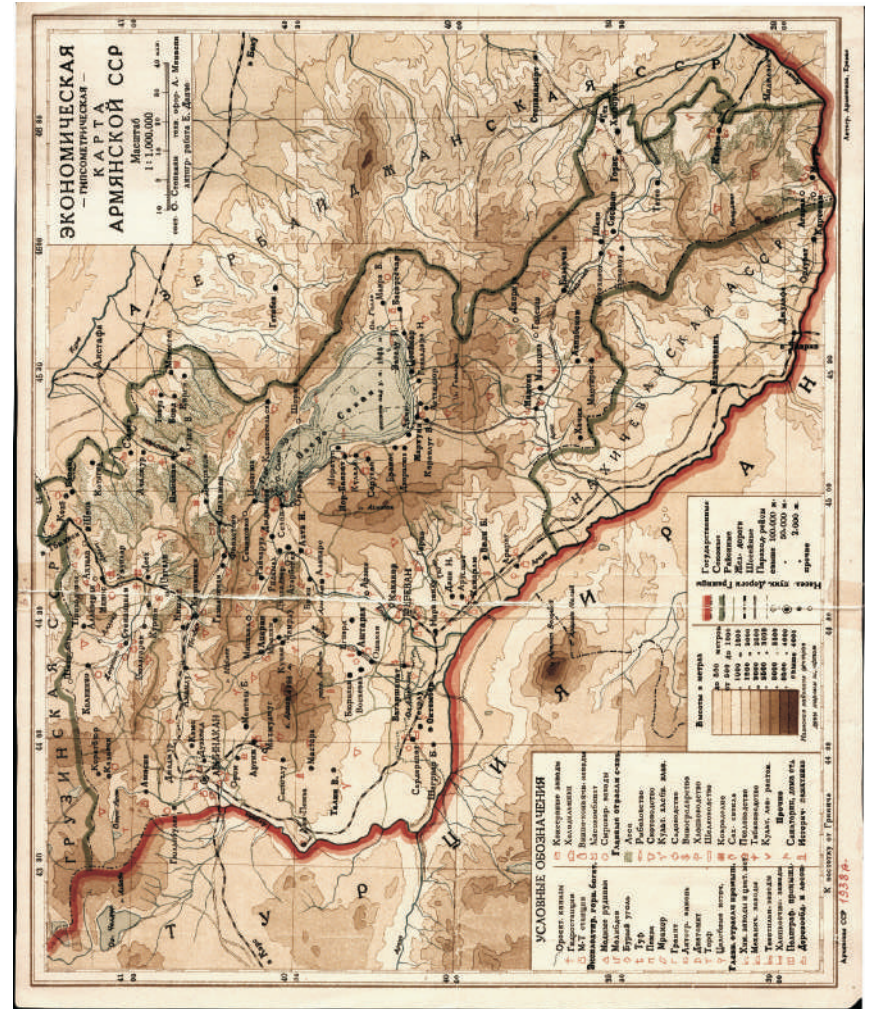

ՀԽՍՀ-ի 1928թ. ֆառեզի հարավ-արևելյան հատվածը

1928թ. և 1938թ. Հայաստանի քարտեզների համեմատություն:

ՀԽՍՀ-ի 1938թ. քարտեզի հարավ-արևելյան հատվածը

Բավական է նշել, որ 20-ական թվականների քարտեզներում ԼՂԻՍ-ը Լաչինի մասով սահմանակցություն ուներ Խորհրդային Հայաստանի հետ (մարզը երեսնական թվականներին դարձրին առանձնատարածք (անկլավ)) (Տե՛ս նկար 30):

ԱՄՆ-ի ղեկավարած աշխարհագրական դեմոստրացիայի փառագեղ, որտեղ երևում է, թե ինչպես 1930թ. հետո առանց հաշվի առնելու ՀԽՍՀ-ի կամքը՝ փոփոխվել են Լեռնային Ղարաբաղի հայկական ինքնավարության սահմանները

(Տե՛ս Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике.

Ю.Г.Барсегов, М., 2008г., стр. 654)

«Տարածքային ամբողջականության» սկզբունքը, որը մինչ այդ լրջորեն չէր կիրառվում հանրապետությունների ու ինքնավար կազմավորումների նկատմամբ, հանկարծ ձեռք բերեց սկզբունքային նշանակություն հենց ԼՂ դեպքում, երբ հայտնի էր, որ այն բռնությամբ է մտցված ԱդրխՍՀ կազմ և երբ ակնհայտ էր, որ ԱդրխՍՀ-ում իրագործվում է հանրապետության հայ ազգաբնակչության ցեղասպանություն: Բայց եթե միութենական հանրապետությունների տարածքային ամբողջականությանը նույնիսկ տրվեր նման սկզբունքային բնույթ, ապա սահմանադրական արգելք դարձյալ չէր առաջանում, քանի որ խոսքը ինքնորոշման իրավունքի սուբյեկտ հանդիսացող և ԽՍՀՄ ազգային-պետական կառուցվածքի երկու կազմավորումների մասին է: ԼՂԻՍ-ի վերամիավորումը ՀԽՍՀ հետ չէր հակասում ԽՍՀՄ Սահմանադրության 78 հոդվածին, որ արգելում էր փոփոխության ենթարկել միութենական հանրապետության սահմաններն առանց նրա համաձայնության: Մարզը ՀԽՍՀ ենթադասությանը (юрисдикция) տալը չէր նշանակի, թե խախտվում է ԱդրխՍՀ տարածքային ամբողջականությունը: Հենց դրա հաշվառումով էլ 1988թ. փետրվարին ժողպատգամավորների մարզային խորհուրդը բարձրացրել է ՀԽՍՀ հետ միայն մարզի վերամիավորման հարցը, չնայած բոլորը գիտեին, որ Լեռնային Ղարաբաղի հսկայական տարածքներ, որոնք Կոմբյուրոյի որոշմամբ պետք է լինեին ԼՂԻՍ կազմում, կամայականորեն դուրս են թողնվել նրա սահմաններից: Ժողպատգամավորների մարզային խորհուրդը չբարձրացրեց մարզից ապօրինաբար խլված տարածքների հարցը: Շարժման առաջնորդները մտածում էին, որ պետք է փրկել գոնե այն, ինչ հնարավոր է փրկել առանց ԽՍՀՄ օրենքների տեսակետից շեղվելու առումով նվազագույն կասկածներ հարուցելու:

Գորբաչովյան Կենտրոնը, սակայն, այլ ուղի բռնեց: Սխալ մեկնաբանելով «ազգերի ինքնորոշման» ու «տարածքային ամբողջականության» սկզբունքները, դրանք միմյանց հակադրելով և առաջինը ստորադասելով երկրորդին՝ Կենտրոնը հարցը մտցրեց փակուղի, որտեղ հակամարտությունը կարող էր միայն ավելի բորբոքվել և հանգուցալուծում չստանալ: Պետության քաղաքական առաջնորդը հենց ղարաբաղյան հակամարտության կապակցությամբ հանրապետությունների սահմանների վերաբերյալ Սահմանադրության 78 հոդվածի հիշատակումով սկսեց հանրապետությունների ինքնիշխանությանը վերագրել բացարձակ իմաստ (եթե երկրի ղեկավարը տանում էր ԽՍՀՄ-ը կազմաքանդելու քաղաքական ուղեգիծը, ապա միութենական հանրապետությունների տարածքային ամբողջականության սկզբունքի նման աննախադեպ բա-

ցարձակացունը կարող էր լինել այդ ծրագրի կարևոր կետերից մեկը): Բնական է, որ հարցադրումը շահեկան էր միութենական հանրապետությունների համար, որոնց ներկայացուցիչները 1988թ. հուլիսի 18-ին Լեռնային Ղարաբաղին նվիրված ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության նիստում պիտի արտահայտվեին հոգուտ Բաքվի: Եթե նման հարցադրումը կենտրոնախույս միտումներն ուժեղացնելու ազդակ էր միութենական հանրապետությունների համար, ապա Բաքվի համար դա նաև հանրապետությունը հայաթափելու անուղղակի թույլտվություն էր:

Սարգիս և ՅԽՍՀ բարձրագույն իշխանությունների կողմից վերամիավորման մասին «Չամատեղ որոշմանը» Բաքուն պատասխանեց շրջափակման ու բռնությունների սաստկացմամբ: Սովորական երևույթ էին դարձել մարդկանց առևանգումները, սպանությունները: 1989թ. արդեն հայաթափվել էին հյուսիսային Արցախի հայկական շրջանները: Կենտրոնական Արցախի Շահումյանի շրջանը և Խանլարի շրջանի Գետաշենի ենթաշրջանը ծանրագույն պայմաններում շարունակում էին դիմակայել: Խորհրդային բանակը սումգայիթյան եղեռնից սկսած անճարակ դիտորդն էր ԱդրեսՍՀ-ում մոլեգնող բռնությունների, և նրա այդ կեցվածքում երևում էր երկրի փաստական ղեկավարի՝ ԽՍՀՄ գլխավոր քարտուղարի կողմնորոշումը: «Չամատեղ որոշման» ընդունումից հետո՝ 1990թ. հունվարին, դա հատկապես ակնհայտ դարձավ:

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՎՈՒՄ Է. ԲԱՔՎԻ 1990թ. ՆԱՅԿԱԿԱՆ ԶԱՐԴԵՐԸ...

1988թ. հուլիսի 18-ին, երբ ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության հատուկ նիստում քննարկվում էր Լեռնային Ղարաբաղի հարցը, ԽՍՀՄ գլխավոր քարտուղարը անակնկալ կերպով հայ պատգամավորներին դիմեց խնդրի հետ կապ չունեցող հարցով՝ իսկ ինչպե՞ս վարվել Բաքվի հայության հետ: Չարցադրումը երկակի իմաստ ուներ: Թվում էր, թե մարզի խնդրանքը մերժելու համար Կենտրոնը անուղղակի հիշեցնում էր, որ ԱդրեսՍՀ-ը հիմնվել է որպես հայերի ու մահմեդականների (1988-ին՝ արդեն ադրբեջանցիների) ընդհանուր պետություն: 1988թ. մարտին ԽՍՀՄ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի կողմից ընդունված «ԼՂԻՄ սոցիալ-տնտեսական զարգացման մասին» որոշումն այդ ոգով էր ընդունվել: Չնայած վերնագրում հիշատակվում էր միայն ԼՂԻՄ-ը, որոշմամբ նախատեսվող սոցիալ-տնտեսական ծրագրերը վերաբերում էին հանրապետության ողջ հայաբնակ շրջաններին:

Բաքվում՝ ԱդրեսՍՀ-ի մայրաքաղաքում, 1988թ. դրությամբ բնակվում էր 217 հազար հայ: Քաղաքի ավանդական կենտրոնից բացի առավելապես հայկական էին Արմենիքենդ, Սոնտին, Կորովսկի, Ջավոկալնայա թաղամասերը: Բաքվի հայությունը Ղարաբաղյան շարժմանը որևէ մասնակցություն չէր ցուցաբերել: Չաշտության ու խնդրի խաղաղ կարգավորման կոչերից ու հորդորներից բացի նրանք ոչինչ չէին ձեռնարկել: Ինչ-որ չափով նրանք արդեն ռուսաֆիկացված էին (նրանց գերակշիռ մասը այդ պահին ռուսախոս էր) և խորապես հավատում էին, որ Խորհրդային հզոր իշխանությունը ունակ է պաշտպանել իրենց ֆիզիկական անվտանգությունն իրենց իսկ ձեռքերով կառուցված քաղաքում: Սակայն նրանց մի մասը սումգայիթյան եղեռնից հետո, Կենտրոնի նկատմամբ իրենց հավատը կորցրած, բնակարանափոխանակությամբ տեղափոխվել էր ՅԽՍՀ:

1990թ. հետամանորյա օրերը (հունվարի 13-15-ը) մղձավանջային դարձան Բաքվում մնացած հայ ազգաբնակչության համար⁴⁶: Սումգայիթը կրկնվեց ավելի զարհուրելի ու լայն մասշտաբով, և նորից հաստատվեց, որ Կենտրոնը ադրբեջանամետ է: Ի դեպ, շաբաթ օրը՝ 1990 թ. հունվարի 13-ը, հենց այնպես չէր ընտրվել: Այդ տարիներին հայերի նկատմամբ բոլոր սադրանքները ծրագրավորվում և իրականացվում էին ուրբաթ և շաբաթ օրերին, քանի որ առջևում հանգստյան օրեր էին, իսկ դա նշանակում էր, որ Կենտրոնի բարձր ղեկավարությունը անհասանելի է:

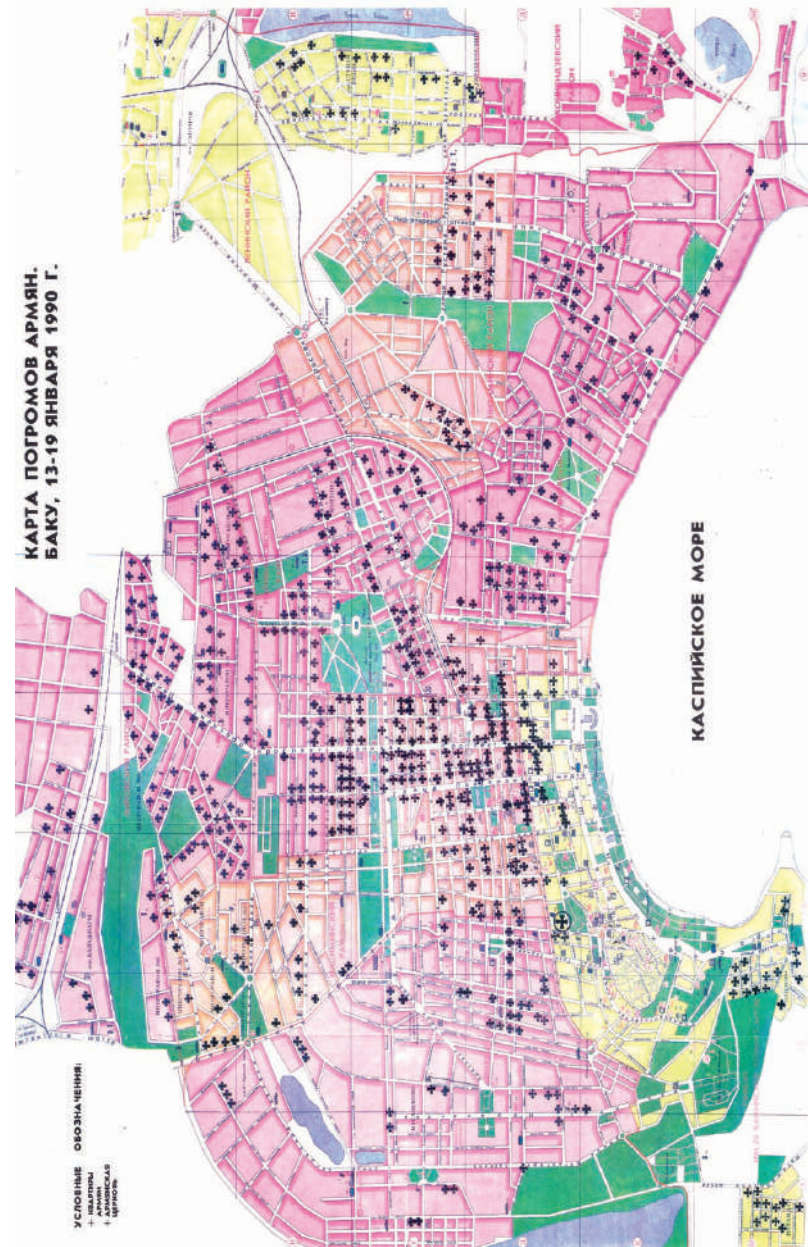
⁴⁶ Տե՛ս Ի. Мосесова, А. Овнанян. «Вандализм в Баку». Ереван, 1991:

Այդպես էր և Սունգալիթուն, Կիրովաբադում, Գետաշենում, Ստեփանակերտում, Բաքվում և շատ այլ վայրերում:

Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատին հայկական կոտորածների հարցում քաջալերող Ադրկոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար Վեզիրովը հունվարի 13-ի իր հեռուստատելույթում որպես ջարդերն սկսելու ազդանշան ուղղակի տեքստով նշեց՝ «Կենտրոնը մեր ձեռքերում է»: Բայց հարցը միայն Վեզիրովի հայտարարությունը չէ:

Ի դեպ, Բաքվում սպանում էին ոչ միայն հայերին, ռուսներին, հրեաներին, այլ ազգությունների ներկայացուցիչներին, այլ նաև այն ադրբեջանցիներին, ովքեր փորձում էին օգնել հայերին: Բազմահարկ բնակարանների պատուհաններից ջարդարարները դուրս էին նետում ոչ միայն գույքը, այլ նաև մարդկանց: Մինչդեռ այդ ժամանակ Կրեմլում դեռ որոշում էին՝ զորամիավորումներ սոցնել Բաքու, թե՛ ոչ: Ջարդերի նախօրեին խորհրդային զորքերի հատուկ ստորաբաժանումներ էին բերված Բաքվի «Բինա» օդանավակայան՝ իբրև թե արտակարգ դեպքերի համար: Սակայն կոտորածների օրերին Մոսկվայից միջամտության հրաման չստացվեց: Ջորքերը քաղաք մտան միայն այն բանից հետո, երբ ջարդարարները «վերջացրել էին գործը»: Միայն հունվարի 19-ին Մ. Գորբաչովը հրամանագիր ստորագրեց «Բաքվում արտակարգ իրավիճակ հայտարարելու» մասին, որը հրապարակվել էր «Պրավդա» թերթում հունվարի 21-ին: Շատ բան կփոխվեր և կդասավորվեր այլ կերպ, եթե ԽՍՀՄ զինված ստորաբաժանումները Բաքու մտնեին հունվարի 13-ին կամ մեկ շաբաթ առաջ: Սակայն այդպես չեղավ: Ամեն դեպքում հունվարի 19-20-ը Բաքու զորամիավորումների մուտքով կանգնեցվեցին գազազած և մինչև ատամները զինված ամբոխի հետագա վայրագությունները: Ավելի քան 30 զինվոր և սպա իրենց կյանքով վճարեցին դրա դիմաց:

Բաքվի ցեղասպանությանը զոհ է դարձել 300-400 հայ, տարբեր աստիճանի մարմնական վնասվածքներ է ստացել մի քանի հազարը, Ադրբեջանից արտագաղթել է մի քանի հարյուր հազարը, գույքային վնասը, որ կրել են հայերը, գնահատվում է մոտ 10 մլրդ դոլար:

1990թ. հունվարի 13-19-ի դրությամբ Բաքվում արող հայերի բնակարանները, խաչերով ներկայացնող ֆաբրե՛նակ ֆաբրեզներ բաժանվել են արդբեջանական ջարդարներին Բաքվում ցեղասպան գործողություններից առաջ

НЕПОЛНЫЙ СПИСОК ЛИЦ, ПОГИБШИХ
В ХОДЕ ПОГРОМОВ В БАКУ В ЯНВАРЕ 1990 г.

1. Гаврошин Александр Михайлович, русский. Убит 13.01.90 г. 40 лет.
2. Миносян Гурген Саруханович, 62 года. Убит 13.01.90 г.
3. Балаян Рачик, за 40 лет, убит 13.01.90 г.
4. Мирзабекян Завен Акопович, 1910 г.р., убит 13.01.90 г.
5. Аракелов Георгий Васильевич, 62 года, убит 14.01.90 г.
6. Шарифов Георгий Аркадьевич, 1917 г.р. Убит в ночь с 13.01. на 14.01.90 г.
7. Мелик-Пашаева Евгения Агашесовна, 1937 г.р. Убита в ночь с 12 на 13.01.90 г.
8. Пашаян Зарвард Агаджановна, 1912 г.р. Скончалась в больнице.
9. Тер-Симонян Лолита Рафаиловна, 1959 г.р. Скончалась в больнице. 20.01.90 г.
10. Дадалова Елена Аркадьевна, 53 года. Убита 13.01.90 г.
11. Григорян Степан Мамаевич, 66 лет. Убит 13.01.90 г.
12. Саруханов Михаил Андроникович, 1930 г.р. Скончался в больнице 17.01.90 г.
13. Налбандян Галуст Сергеевич, 1926 г.р. Скончался в больнице 17.01.90 г.
14. Саркисян Володя, 45 лет. Скончался в больнице 23.01.90 г.
15. Мирзоева Лия Аванесовна, 79 лет. Скончалась в больнице 29.01.90 г.
16. Торосян Аршадуйс Ваганович, 1922 г.р. Убит 13.01.90 г.
17. Телунц Сатеник Сергеевна, 1903 г.р. Убита 13.01.90 г.
18. Арутюнова Такуи, 1925 г.р. Убита 13.01.90 г.
19. Григорян Нода Григорьевна, ж.р. Убита 13.01.90 г.
20. Качатуров Иван Саркисович, 1928 г.р. Убит 13.01.90 г.
21. Григорян Григорий Семенович, 1901 г.р. Убит 13.01.90 г.
22. Газарянц Георгий Аркадьевич, 78 лет. Убит в ночь январских погромов.
23. Касабова Мария Тиграновна, более 70 лет. Убита 13.01.90 г.
24. Андриянц Гайк, около 80 лет. Убит 13.01.90 г.
25. Петросян Ашкен, лет 30-40. Убита 14.01.90 г.
26. Арауманова Арусяк Нерсесовна, 1905 г.р. Убита 15.01.90 г.
27. Шакарян Варвара, 1924 г.р. Убита 15.01.90 г.
28. Тер-Арутюнова Ирина Андреевна. Убита 13.01.90 г.
29. Тер-Арутюнов Борис Григорьевич, 1928 г.р. Убит 13.01.90 г.
30. Погосбеков Григорий Семенович, 1919 г.р.
31. Качикян Эмма Осиповна, 1916 г.р.
32. Мандриклан Софья Осиповна, 1905 г.р.
33. Авакимова Варсеник Мкртчевна, 1913 г.р. Убита 13.01.90 г.
34. Петросян Александр Ашотович, Убит 14 января 1990 г.
35. Шаген Абагян. Убит 13 или 14.01.90 г.
36. Багдасаров Михаил Согмонович, 1930 г.р. Убит 13.01.90 г.
37. Каграманов Варган Аракелович, 1926 г.р. Убит 18.01.90 г.
38. Шахназарян Сашик Назарович, 1930 г.р. Скончался в больнице 16.01.90 г.
39. Оганов Герман Суменович, лет 55. Убит 20 января. 1990 г.

-2-

40. Арустамян Сергей Гукасович, 1942 г.р. Убит 11 января 1990 г.
41. Аванесов Аркадий Гарегинович, 1950 г.р. Убит 15.01.90 г.
42. Маркосян Арусяк, 78 лет. Скончалась в больнице 17.01.90 г.
43. Арутюнян Григорий, 65 лет. Скончался в больнице 19.01.90 г.
44. Багрян Э.А., 70 лет, Скончался в январе в больнице.
45. Арутюнов Петрос, 78 лет. Скончался в больнице 17.01.90 г.
46. Саркисян Сатеник, 82 года. Скончалась в больнице 20.01.90 г.
47. Саркисова Анна. Скончалась в больнице 22.01.90 г.
48. Петросян Мкртчич, 78 лет, Скончался в больнице 24.01.90 г.
49. Бадалян Софья, 90 лет. Скончалась в больнице 29.01.90 г.
50. Айрапетов Заритак, 86 лет. Скончался в больнице 29.01.90 г.
51. Шушанов Анатолий, 53 года. Скончался в больнице 29.01.90 г.
52. Габриелян Анна, 74 года. Скончалась в больнице 31.01.90 г.
53. Мусасяни Ашот, 72 года. Скончался в больнице 2.02.90 г.
54. Казарбекова Варвара. Скончалась в больнице 14.01.90 г.
55. Варсегов П.Н., 78 лет. Скончался в больнице 14.01.90 г.
56. Давидян Амбарцум, 80 лет. Скончался в больнице 15.01.90 г.
57. Караогланов Сергей, 67 лет. Скончался в больнице 5.02.90 г.
58. Сармакялян Лусик, 85 лет. Скончалась в больнице 5.02.90 г.
59. Минаджанова Сатеник, 63 года. Скончалась в больнице 5.02.90 г.
60. Маркосян Татьяна, 66 лет. Скончалась в больнице 14.02.90 г.
61. Манукова Сирануш, 78 лет. Скончалась в больнице.
62. Меликов Л.М., 78 лет. Скончался в больнице 20.02.90 г.
63. Додохян Варвара, Скончалась в больнице 26.02.90 г.
64. Григорян Роберт Асатурович, 60 лет. Скончался в больнице 5.03.90 г.
65. Каспарова Инна Арменаковна, 70 лет. Скончалась в больнице 13.03.90 г.
66. Мкртчян Араксия, 65 лет. Скончалась 15.03.90 г.
67. Качиян Леонид Завенович, 1954 г.р. Скончался в больнице 2.02.90 г.
68. Макарова Соня Бабабековна, 70 лет. Скончалась 18.03.90 г.
69. Осипян Анна Тиграновна, 52 года. Скончалась в больнице 27.03.90 г.
70. Товмасова Анна, 18 лет. Скончалась в больнице 16.01.90 г.
71. Погосова Анна, 85 лет. Скончалась в больнице в январе.
72. Пармузян Арсен, 75 лет. Скончался в больнице в январе.
73. Аракелова Сирануш, 75 лет. Скончалась в больнице в январе.
74. Саакян Маргарита, 81 год. Скончалась в больнице в январе.
75. Надаян Рантик, 1927 г.р. Скончался в больнице в январе.
76. Аванесова/Авакова/ Надежда Лазаревна, 1912 г.р. Убита 13.01.90 г.
77. Асриян Р. Около 50 лет, Убит в январе 1990 г.
78. Асриян Юрий, 1966 г.р. Убит в августе 1990 г. /Приехал за документами о гибели отца Асрияна Р./
79. Григорян Сурен Бахтиевич, 1929 г.р. Убит зверски 10.12.89 г. Вырваны золотые протезы /зубные/. Баку, ул. 40 лет Сов. Армии, д. 69, кв. 4. /есть фото после смерти /

- 79. Абаджян Сергей Санасарович /есть фото/, 1937 г.р. Исчез 13.01.90 после погрома. Жил в Баку, пос. Ахмедлы, ул. Саревская, д. 18, кв. 104. Сообщил сын Абаджян Владимир Серопович.
- 80. Налбандян Ева Ованесовна, 1912 г.р. Исчезла 16.01.90 г. Проживала по адресу: Баку, ул. Островского, д. 26, кв. 13. Сообщила дочь Налбандян Амали Левоновна.
- 81. Саркисов Ю.Н., 1938 г.р. Проживал по адресу: Баку-7, ул. Шабрицуса, д. 24, кв. 8. Пропал без вести в январе 1990 г.
- 82. Нанджян Грант Ишанович, уведен из дома после погрома и избития 15 января 1990 г. Проживал по адресу: Баку, 8-й микрорайон, ул. Мамедова, д. 3, кв. 192. Заявила жена Саружанова Венера Ваграковна.
- 83. Айрумова Зима Айрумовна. В январские дни 1990 г. квартира была разгромлена. Пропала без вести. Проживала по адресу: Баку, ул. Мамедалиева, д. 4, кв. 60. Сообщила жена сына пропавшей
- 84. Кочаров Григорий Арминакович, 1924 г.р. Пропал без вести. 13.01.90г. Увели в неизвестном направлении. Сообщила жена Кочарова Роза Аршаковна.
- 85. Арустамова - жена Арустамова Ашота Лазаревича. 13.01.90г. выбросили из окна (Показания очевидца)
- 86. Две пожилые женщины скончались на пароме. Одной было 83 лет. Личность не установлена. 16.01.90 г. Показания очевидца.
- 88. Убито 6 армян 13.01.90 г. в доме по ул. Кяндлара, 24, кв. 44. Показания жильца дома.
- 93. Аршавир, лет 60. Убит 14.01.90, жил ул. Осибяна, д. 35^а /сообщил сосед /
- 95. Ахмян, армянка, парализованная. убита на глазах у мужа Ахмяна Петра Аршаковича. Муж 1932 г.р. 1990г в январе.
- 96. Михаил, армянин около 50 лет. Убит в Баку на ул. Р. Ахундова, 17.01.90. хоронил русский сосед, жена с дочкой в Ереване.
- 97. Валера, 35 лет, полуармянин-полурусский. Истязали в штабе НКВ Кировского района Баку. Убит 20.01.90 /показания нескольких очевидцев-заложников/
- 98. Вардан, зав. клубом электроучастка им. Фиолетова, выброшен с 3 этажа дома 14 января 1990г.
- 99. Армянин /старческого возраста/ = скончались на пароме Баку 14.01 -
- 100 Армянин / старческого возраста/ = 15.01. Красноводск. Один старик
- 101 Армянка /старческого возраста/ = азерб. командой парома выброшен за борт /очевидец, сирвак 1930 /
- 102. Армянин /старик/ = Скончались на пароме "Сов. Грузия", 15.01. Баку -
- 103. Армянка /старая/ = 16.01. Красноводск. Выбросить за борт не дали беженцы.
- 104. Армянин /старик/ = Убит в штабе НКВ Кировск. р-на, 13.01.90/очевидцы/

- 105. Айрапетян Мелик Тадевосоович, 1927 г.р., Умер 14 февраля 1990 г. 14 января во время погромов в Баку подвергся нападению и был избит.
- 106. Айрапетова Роза Петровна, 1926 г.р., адрес: Баку, ул. Ага-Нейман-тулла, 20, кв. 50. Убита 13 января 1990 г. на улице 28 апреля.
- 107. Шафиров Арфення Аркадьевна, 1914 г.р., адрес: Баку, 4-ый микрорайон, ул. Давянова, 20А, кв. 89. Пропала без вести во время погромов.
- 108. Машков Сергей Григорьевич, 1894 г.р., слепой. Адрес: Баку, ул. Солнцева, 79, кв. 5. Убит до смерти 13 или 14 января 1990 г.
- 109. Евгения Арапетовна Мовсесян, 1922 г.р., адрес: Баку, ул. 28 апреля, д. 60, кв. 107. Убита 13-16 января после изнасилования.
- 110. Бардазарян Шушаник /мать/, адрес: Баку, Ипподромский пер., 31. Убита в январе 1990 г.
- 111. Бардазарян Сергей /сын/, убит в январе.
- 112. Тамразян Эдвард Григорьевич, 1956 г.р., адрес: Баку, п. Кирова, ул. Баграмян, д. 35. 20 января совершено нападение, в результате тяжелых телесных повреждений умер 30 января в больнице им. Семашко в Баку.
- 113. Мурадян Лезон, убит и сброшен с балкона, затем растерзан толпой у своего дома на пересечении улиц Первомайской и Розы Люксембург.
- 114. Перосова Анна Викторовна, 1927 г.р., убита в январе, пр. Ленина угол улицы Кецзовели.
- 115. Армяне мужчина и женщина избиты и сожжены на вокзале 14 января 1990 г. примерно в 19.00 .
- 116. Стадик армянин убит на ж.-д. вокзале.
- 117. Армянин 80 лет погиб в кинотеатре "Шадаг" во время погрома, 17 января 1990 г.
- 118. Армянин 21 года повешен на улице Торгован недалеко от магазина "Военторг", 14 января 1990 г.
- 119. Армянин лет 40 сожжен заживо на вокзале при большом скоплении народа, толпа смеялась и клоунала. 14 января 1990 г.
- 120. Армянин 50 лет, подполковник медслужбы, содержался в качестве заложника в штабе НКВ Кировского р-на. Убит 16 января 1990. Труп выброшен из окна.
- 121. Армянская семья, муж, жена и дети - мальчик и девочка 14 избиты, сброшены под поезд на вокзале 13 января 1990 г. примерно в 20.00 ч.
- 122. Арзумалян Карен
- 123. Григорян Жанна Асадураевна
- 124. Аветисян Асатур Аветисович
- 125. Асрабян Владимир Арменович

Հետագայում, երբ 1990թ. մարտի 5-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում քննարկվում էր Բաքվում տեղի ունեցածը, Ներքին գործերի նախարար Վ.Բակատինը հայտարարեց, թե Ադրբեջանական ԽՍՀ ղեկավարությունը ազատ է արձակել Բաքվի հայկական ջարդերի բոլոր կազմակերպիչներին, որոնք կալանավորվել էին, և նրանց նկատմամբ հարուցված գործերը ընթացքի մեջ են. «Մասնավորապես ազատության մեջ է հայտնի Պանախովը, որին մենք փնտրում ենք և որը կազմակերպել էր ջարդերը»: Ավելին, Բակատինի խոսքերով՝ իրենց հաջողվել է բացահայտել առնվազն 300 հանցագործություններ, որոնց բացահայտման գործընթացին ամեն կերպ խոչընդոտում էին ադրբեջանական տեղական իշխանությունները: Ի հավելումն Բակատինի խոսքերի՝ ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարար Դ.Յազովն իր զեկույցում բավական կոնկրետ նշեց, որ Բաքվի դեպքերի նախօրեին հանցագործները կողոպտել են սահմանապահ զորամիավորումների մի ամբողջ զորամաս: Մեկ այլ վայրում նրանք ձեռք են բերել 155 ինքնաձիգ, 500 ական, մեծ թվով այլ զինատեսակներ:

Այսօր ադրբեջանական քարոզչամեքենան աղմկում է, թե Բաքվի, Սումգայիթի ջարդերը մի՞՞ք են, որ ստեղծվել են Ադրբեջանի «բարի» անունն ու հեղինակությունը վարկաբեկելու համար: Սակայն լիովին այլ պատկեր է բացվում, երբ դիտարկում են ադրբեջանական ժամանակակից քաղաքական վերլուծաբանների գրագրությունը: Մասնավորապես ադրբեջանական «AzərTAG» գործակալության Բեռլինյան թղթակից Վուգար Սեիդովը կարծիք է հայտնում, թե «Ժողովրդական ճակատն» իրոք ուներ սադրիչներ (օրինակ՝ Նայմատ Պանախովը և նրա խումբը): Ըստ Սեիդովի, չլինելով դասական կուսակցություն՝ ԺԿ-ի ղեկավար հատվածն ազատական էր, մյուս հատվածը՝ ազգայնական, որոնք հայերի նկատմամբ բռնության գործադրման կողմնակից էին: Սեիդովը նշում է, որ տեղյակ է, թե ինչպես Պանախովի մարդիկ իրենց շտաբ՝ Սաթարխանի (նախկին Շմիդտի) անվան գործարան էին տեղափոխում հարիստահարված և սպանված հայերի բնակարանների գույքը: Իսկ այդօրինակ ջարդերի համար պատճառ կարող էր հանդիսանալ ամեն հարմար առիթ. օրինակ՝ հայ ընտանիքի փորձը պաշտպանվել ադրբեջանական ջարդարար խմբերից, որոնք մտել էին բռնաբարելու, կողոպտելու և սպանելու: Սեիդովի խոսքերով, հենց այս միջադեպից հետո ջարդարարների թիվը բազմապատկվեց, և նրանք ուղղվեցին հայկական թաղամասերը բնաջնջելու:

1990թ. ԱՊՐԻԼԻ 3-Ի ՕՐԵՆՔԸ ԵՎ ԽՍՀՄ ԼՈՒԾԱՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ

1990թ. ապրիլի 3-ին Կենտրոնի նախածեռնությամբ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդն ընդունեց «Միութենական հանրապետության՝ ԽՍՀՄ-ից դուրս գալու հետ կապված հարցերի լուծման մասին» օրենքը, որը կոչված էր օրենսդրորեն կարգավորել ԽՍՀՄ-ից միութենական հանրապետությունների դուրս գալու գործընթացը: Այն ակնհայտորեն ուներ երկակի բնույթ: Մի կողմից միութենական հանրապետության՝ ԽՍՀՄ-ից դուրս գալու գործընթացն այդ օրենքով կարծես թե բարդացվում էր այն աստիճան, որ ԽՍՀՄ-ից դուրս գալու նրանց մղումը մարի, քանի որ օրենքն արտոնում էր միութենական հանրապետության կազմի մեջ մտնող ինքնավար կազմավորումներին՝ ԽՍՀՄ-ից վերջինիս դուրս գալու դեպքում ինքնուրույն որոշել իրենց կարգավիճակի հարցը: Օրենսդրորեն ամրագրվում էր դուրս եկող հանրապետության կազմում մնալու և նրա հետ ԽՍՀՄ-ից դուրս գալու, ԽՍՀՄ կազմում մնալու կամ անկախ պետություն ստեղծելու նրանց իրավունքը: Օրենքը համանման իրավունք էր վերապահում հանրապետության սահմաններում հավաք ապրող, բայց ինքնավարություն չունեցող ազգություններին: ԱդրխՍՀ-ի պարագայում դա նշանակում էր, որ ԽՍՀՄ-ից նրա դուրս գալու դեպքում այդ երկիրն իրավունք չուներ բռնությամբ «իր հետ տանել» ԼՂԻՄ-ը և նրա հարակից հայկական շրջանները (դեռևս հայաբնակ Շահումյանի և Խանլարի շրջանները), ինչպես նաև Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունը (վերջինիս խնդիրը փոքր-ինչ այլ է, որին մենք արդեն իսկ անդրադարձել ենք՝ ընդգծելով, որ այդ երկրամասի կարգավիճակի հարցը հետխորհրդային շրջանում չի կարող կարգավորվել Կարսի բազմակողմ միջպետական պայմանագրի շրջանցումով): Օրենքը փաստորեն վերահաստատում էր խորհրդային տիպի պետական կազմավորումներ ունեցող ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման սուբյեկտ լինելու փաստը և ամրագրում միութենական հանրապետության՝ ԽՍՀՄ-ից դուրս գալու պարագայում ինքնիշխան պետականություն հիմնելու նրանց իրավունքը: Այն փաստորեն ինքնորոշման իրավունք էր տրամադրում նաև հավաք ապրող ազգություններին:

Այսինքն, ԼՂ-ի ինքնորոշման իրավունքը հանրաքվեի միջոցով իրացնելը ԽՍՀՄ օրենսդրության տեսանկյունից անթերի էր:

Թվում էր, թե օրենքը հղացվել է ԽՍՀՄ կազմաքանդումը կանխելու համար, քանի որ բազմազգ և հատկապես ինքնավար կազմավորումներ ունեցող հանրապետությունները հազիվ թե համարձակվեին դուրս

գալ ԽՍՀՄ-ից: Սակայն այն կարելի է նաև մեկնաբանել որպես գերտերության լուծարման խթանիչ: Պատահական չէ, որ բոլոր հանրապետությունները և ինքնավար կազմավորումները ներկայացնող ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավորները միաձայն ընդունեցին այն: Բանն այն է, որ ԽՍՀՄ լուծարումը կարող էին սկսել այն հանրապետությունները, որոնք իրենց կազմում ինքնավարություններ չունեին: «Առանց գլխացավանքի» այդ քայլին կարող էին դիմել մերձբալթյան ու միջինասիական հանրապետությունները (բացառությամբ Ղազախստանի, որտեղ ռուսները կազմում էին բնակչության գրեթե 40 տոկոսը և որը վերջինը հռչակեց իր անկախությունը), Բելառուսը, Չայաստանը, ինչը անկասելի կդարձներ լուծարման գործընթացը: Որոշ ժամանակ է պետք, որպեսզի վկայություններով ու փաստաթղթերով պատմությանը հայտնի դառնա, թե որ մի գաղափարն է դրվել օրենքի հիմքում՝ ԽՍՀՄ լուծարումը կանխելու՞, թե խթանելու: Բայց արդեն իսկ տեղի ունեցած պատմական իրադարձությունների հիման վրա կարելի է արձանագրել, որ օրենքն արագացրեց ԽՍՀՄ լուծարումը:

1988 թվականից ի վեր Բաքուն խորհրդային Կենտրոնին ահաբեկում էր, թե ինքնավար մարզի խնդրանքի (իսկ հետագայում նաև պահանջի) կատարումը կհանգեցնի ԽՍՀՄ փլուզմանը: 1991թ. պարզվեց հակառակը՝ մարզի արդարացի պահանջի մերժումը և սումգայիթյան ոճրագործության պարտակումը ի վերջո դարձան ԽՍՀՄ լուծարման ներքին գլխավոր շարժիչները, քանի որ նրանք երկրի մեծ ու փոքր ժողովուրդներին ցույց տվեցին, որ պետությունն անկարող է ապահովել նույնիսկ նրանց ֆիզիկական անվտանգությունը, և ուժեղացրեցին ԽՍՀՄ-ից անվտանգ ձևով դուրս գալու վստահությունը:

Առաջինը, ինչպես և սպասելի էր, ԽՍՀՄ-ը օրինականորեն լքելու քայլեր ձեռնարկեցին մերձբալթյան հանրապետությունները: Մայիսի 4-ին Լիտվայի Գերագույն խորհուրդն ընդունեց պետության անկախության մասին հռչակագիրը: Մայիսի 8-ին Խորհրդային Էստոնիայի Գերագույն խորհուրդը հռչակեց անկախ Էստոնական Զանրապետությունը: 1991թ. մարտի 3-ին Էստոնիայում և Լատվիայում կանխատեսելի ելքով տեղի ունեցան անկախության մասին հանրաքվեներ: Մերձբալթյան հանրապետությունների անկախությունը ԽՍՀՄ-ը, ի դեմս նրա Պետական խորհրդի, ճանաչեց 1991թ. սեպտեմբերի 6-ին: 1991թ. ընթացքում միութենական բոլոր հանրապետությունները շքերթով դուրս եկան ԽՍՀՄ-ից. որոշները՝ պետական անկախության վերականգման իրավական ակտով, մյուսները՝ ուղղակի անկախության հռչակման ձևով, ինչպես, օրինակ, միջինասիական հանրապետությունները, որոնք մինչև ԽՍՀՄ կազմավորումը ինքնիշխան պետություններ չեն եղել: Վերջինը

ԽՍՀՄ-ը լքեցին Ուկրաինան և Ղազախստանը: 1991թ. դեկտեմբերի 6-ին Ուկրաինայի Գերագույն խորհուրդը անվավեր հռչակեց 1922թ. դեկտեմբերի 30-ի միութենական պայմանագիրը և որոշեց, որ հանրապետությունը այլևս ԽՍՀՄ մաս չէ: 1991թ. միութենական հանրապետությունների թափ առած անկախացման գործընթացում այլևս խստորեն չէին պահպանվում 1990թ. ապրիլի 3-ի օրենքում ԽՍՀՄ-ից դուրս գալու ընթացակարգի համար նախատեսված բոլոր կետերը: Կենտրոնը ուղղակի չէր հետևում դրան:

«ՕՂԱԿ» ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԿԱՅՄՈՒԹՅԱՆ ԸՈՔԵՎԱՐՔԸ

Լավ գիտակցելով ապրիլերեքյան օրենքի հնարավոր ազդեցությունը «կայսրության» փլուզման գործընթացում՝ խորհրդային Կենտրոնի համար արդեն կարևոր էր, որպեսզի մյուս հանրապետություններում նշյալ օրենքի հիմքով ինքնորոշման հաջողված նախադեպեր չլինեն: Ամենահրական թեկնածուն, որ կարող էր օգտվել օրենքից, Լեռնային Ղարաբաղն էր, որտեղ ծավալված ազատագրական շարժումը մինչ այդ խրախուսվում էր Արևմուտքի կողմից: Փաստորեն Ղարաբաղին զսպելն առաջին հերթին Կենտրոնին էր ձեռնադրել, քանի որ պայթյունի «ապրիլերեքյան ականը» ամենից շատ Ռուսաստանին էր սպառնում: Պետք էր Լեռնային Ղարաբաղին հնարավորինս արագ «կտրել», որպեսզի չդառնա օրենքի կիրառման նախադեպ: ԽՍՀՄ վրա հասնող վախճանի նախօրյակին Մ. Գորբաչովը, ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, հաշվեհարդար էր ուզում տեսնել Արցախի հետ: 1991թ. ապրիլից մինչև հուլիս Կենտրոնը ադրբեջանական իշխանությունների հետ ձեռք ձեռքի տված իրականացրին Արցախը հայաթափելու «Օղակ» («Կոլցո») պատժիչ գործողությունը:

Ադրբեջանում տեղակայված խորհրդային 23-րդ դիվիզիան դրվեց Ադրբեջանի կառավարության ենթակայության տակ: Խորհրդային զինված ուժերը մասնակցում էին Խանլարի շրջանի՝ դեռևս հայաբնակ գյուղերի բնակչության բռնի տեղահանությանը: Ապրիլի 30-ին Գետաշենից ու Մարտունաշենից ստացվեց փրկության խնդրանքով ռադիոգիր, որտեղ ասվում էր. «Սովետական բանակը բնաջնջում է սովետական մարդկանց. կրակում են ցամաքից ու երկնքից, հրանոթներից ու ավտոմատներից... Մենք անկարող ենք որսորդական հրացաններով դիմակայել բանակին: Աշխարհի մարդիկ, օգնեցեք»: ԱդրխՍՀ ներքին գործերի նախարարի առաջին տեղակալ Ռ.Մամեդովը և 23-րդ դիվիզիայի հրամանատարի տեղակալ Ե.Միշինը մայիսի 1-ին, ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարարության հետ համաձայնեցված, վերջնագիր ներկայացրին Գետաշենի ու Մարտունաշենի բնակչությանը:

Ջրահատեխնիկայով շրջապատված գյուղի վրա ուղղաթիռներից թափվող թերթիկներում հայտնվում էր, թե իբր տեղահանությունը կատարվում է գյուղի բնակչության խնդրանքով: Խանլարի շրջանից հայաթափության «Օղակ» գործողությունը տեղափոխվեց Շահումյանի շրջան: Յուլիսի 4-ին Գորբաչովը հրամանագիր ստորագրեց շրջանում արտակարգ դրությունը վերացնելու մասին: Նույնիսկ արտակարգ դրու-

թյան պայմաններում ադրբեջանական ՕՍՕՆ-ի կողմից անընդհատ կազմակերպվող հարձակումների ետնապատկերին նման հրամանագիրը կարող էր միայն շրջանի բնակչության բռնի տեղահանության ազդանշան լինել: Հրամանագիրն այլ նպատակ էլ էր հետապնդում՝ հանել պատասխանատվությունը անմիջապես Կենտրոնին ենթարկվող խորհրդային զորքերից, որոնց խնդիրն էր շրջանը պաշտպանել ադրբեջանական հարձակումներից: Արտակարգ դրությունը վերացվեց, սակայն խորհրդային զորքերը մնացին՝ այս անգամ ադրբեջանական միլիցիայի ու ՊԱԿ-ի զորքերի հետ մեկտեղ հայ բնակչության դեմ արդեն հուլիսի 6-ին սկսված բռնություններին ու տեղահանությանը մասնակցելու համար: Իրենց տներն ու ընտանիքները որսորդական հրացաններով պաշտպանող ինքնապաշտպանական ուժերը անկարող էին դիմակայել ժամանակակից տանկերով գյուղ մտած խորհրդային զորքերին ու ավտոմատներով զինված ադրբեջանական զինյալ խմբերին: Ուժերն անհավասար էին:

*Գեսաեցն գյուղի բնակիչ Սելոն Չիլինգարյանը:
«Անձնագրային ստուգման» արդյունքում հեռացվել էր
նրա զխսամազկի մի մասը:*

Յունիս - հուլիս ամիսներին Բաքուն և Կենտրոնը բռնությունների ու տեղահանությունների օղակը սեղմում էին նաև Հադրութի ու Շուշիի շրջաններում: Շուշիի շրջանի Բերդաձորի ենթաշրջանի և Հադրութի շրջանի հարավային հատվածի գյուղերի բնակիչներն անգոր էին դիմակայել ժամանակակից զինտեխնիկայով հագեցած խորհրդային զորքերի ստորաբաժանումներին: Նրանք զինված էին որսորդական հրացաններով, ինքնաշեն ատրճանակներով և ականներով: Հայրենի օջախը լքելու պահանջին նվազագույն դիմադրությունը ցանկացած բնակիչի համար ունենում էր մահացու ելք: Հաշված օրերի ընթացքում դատարկվեցին, ապա հիմնահատակ կործանվեցին ավելի քան երկու տասնյակ հինավուրց հայկական գյուղեր: Ղարաբաղի բնակիչներին դեռևս անհայտ «Օղակ» կոչվող այդ գործողության նախնական փուլում զոհվեց

41, վիրավորվեց անլի քան 70 անգն գյուղացի, կանայք, երեխաներ: Անհայտ ուղղությամբ պատանդ տարվեց 335 հայ, որոնցից ազատ արձակվեց ընդամենը 189-ը: Հայտնի տվյալներով պատանդներից 3-ը գազանաբար հոշոտվել են ադրբեջանական բանտերում:

«Օղակ» գործողությունն իրականացվեց ոչ միայն Ղարաբաղի կազմի մեջ մտնող Շուշիի շրջանում, այլ ԼՂԻՄ-ի ողջ տարածքով մեկ՝ բազմաթիվ հայկական այլ գյուղերում: Խանլարի, Հադրութի, Շուշիի, Ասկերանի շրջանների Բուզլուխ, Մանաշիդ, Գետաշետ, Մարտունաշեն, Ջրաբերդ, Քուշի-Արմավիր, Ազատ, Կանո, Քարինգ, Արաքյուլ, Բանազուր, Կարմրաքար, Սարալանջ, Արևշատ, Քարազլուխ, Մյուլբուդարա, Պետրոսաշեն, Սպիտակաշեն, Ցամձոր, Ցոր, Խանձածոր, Մեծ Շեն, Կիրով, Եղծառխ, Արցախաշեն, Բադարա գյուղերը և մի շարք այլ՝ ընդհանուր թվով մոտ 40 գյուղեր դարձան հայաթափման ադրբեջանական և խորհրդային տեղական հրամանատարական կազմի գործողությունների թիրախը: Եվ գուցե մարզն ընդհանրապես հայաթափվեր, եթե վրա չհասներ օգոստոսյան խռովությունը: Մոսկվան այլ հոգսերով սկսեց ապրել: Խռովության ձախողումից հետո կայսրության լուծարումը մտավ ավարտական փուլ: Արդեն օգոստոսի 30-ին Բաքվում հրապարակվեց «Պետական անկախության վերականգնման մասին» հռչակագիրը:

Բուզլուխ և Մանաշիդ գյուղերի բնակիչները, ահաբեկված ադրբեջանական ՕՍՏՈ-ի զորամիավորումներից, լիում են իրենց բնակավայրերը:

Ի հավելումն վերոգրյալի՝ նշենք, որ «Մեմորիալ» իրավապաշտպան կազմակերպության տվյալներով՝ «Օղակ» գործողության ընթացքում առնվազն 5000 հայ բնակիչ է դարձել փախստական:

ԱՂՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՐԱԺԱՐՈՒՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՂՐԲԵՋԱՆԻ ԻՐԱՎԱՀԱՋՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

1991թ. օգոստոսին Բաքվում որոշեցին հրաժարվել խորհրդային Ադրբեջանի իրավահաջորդությունից և վերականգնել 1918թ. թուրքական կանոնավոր բանակի կողմից հիմնված Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության պետականությունը: Մեկուկես ամիս անց՝ հոկտեմբերի 18-ին, Ադրբեջանական Հանրապետության Գերագույն խորհուրդն ընդունեց «Պետական անկախության մասին» սահմանադրական ակտը, որում բավականին ծավալուն տրվում էին ԱդրԽՍՀ-ի իրավահաջորդությունից հրաժարվելու քաղաքական հիմնավորումները: Օգոստոսի 30-ի «Պետական անկախության վերականգնման մասին» հռչակագիրը և հոկտեմբերի 18-ի «Պետական անկախության մասին» սահմանադրական ակտը խորհրդային Ադրբեջանի (նախօրյակին կատարված անվանափոխությամբ այն փաստաթղթերում ներկայանում էր՝ Ադրբեջանական Հանրապետություն)՝ ԽՍՀՄ-ից դուրս գալու գործընթացի իրավական ձևակերպումն էին: Սահմանադրական ակտում 1920թ. ապրիլին խորհրդային XI բանակի կողմից Բաքվի գրավումը և տեղում «օրինական իշխանությունների տապալումը» (նկատի է առնվում թուրքական բանակի կողմից Բաքու բերված խան խոյսկու կառավարությունը) դիտվում էր որպես Ադրբեջանի բռնազավթում: **Ակտն ապօրինի և ուժից զրկված էր հայտարարում ԽՍՀՄ կազմավորումից ի վեր Ադրբեջանի վերաբերյալ բոլոր ակտերը և Ադրբեջանական Հանրապետությունը սահմանադրորեն հայտարարում էր 1918-1920թթ. գոյատևած, միջազգային հանրության կողմից դե-յուրե չճանաչված և առանց սահմաններ ձեռք բերելու պատմությունից հեռացած ԱԳՀ-ի իրավահաջորդ:** Այն, որ ԱԳՀ-ը փաստացի հաստատված ու ճանաչված սահմաններ չի ունեցել, պարտավորեցնում էր Բաքվին հռչակել, որ ինքը հրաժարվում է այն տարածքներից, որոնց հավակնում էր ԱԳՀ-ը և որոնք 1991թ. արդեն գտնվում էին Թուրքիայում (խոսքը Կարսի մարզի մասին է), Վրաստանում (խոսքը Բաթումի մասին է) ու Հայաստանի Հանրապետությունում (խոսքը Ջանգեզուրի մասին է): Ադրբեջանը պարտավոր էր անդրադառնալ նաև Նախիջևանի հարցին՝ 1920թ. խորհրդային Հայաստանի մաս ճանաչված այն երկրամասին, որը Կարսի բազմակողմ և ցայսօր ուժի մեջ գտնվող պայմանագրով 1921թ. հանձնվել է ԱդրԽՍՀ-ին: Բաքվում սակայն նախընտրեցին լռել

այդ բոլորի մասին և «Պետական անկախության մասին» սահմանադրական ակտում տարածքային հարցին անդրադառնալ իրավունքի տեսակետից անհիմաստ հետևյալ ձևակերպումով՝ «Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքը պատմականորեն ձևավորված սահմաններում միասնական է...»: Միջազգային իրավական այնպիսի արգելք, որպիսին կար ԱդրեսՍՀ սահմաններում Ադրբեջանական Հանրապետության անկախացման ճանապարհին, չունեն և ոչ մի խորհրդային միութենական հանրապետություն: Բանն այն է, որ Կարսի պայմանագրով Նախիջևանը չի տրվել Խորհրդային Ադրբեջանի ինքնիշխանությանը: Պայմանագրով Նախիջևանին ընդամենը հովանավորվող տարածքի կարգավիճակ էր տրվում, և անկախ նրանից՝ կմնար Ադրբեջանական Հանրապետությունը ԱդրեսՍՀ-ի իրավահաջորդը, թե՛ ոչ, 1991թ. Կարսի պայմանագիրը արգելում էր նրան իր ինքնիշխանության տակ վերցնել Նախիջևանը: Նման արգելք ոչ մի այլ միութենական հանրապետություն չունեն, և այդ իմաստով Ադրբեջանական Հանրապետությունը միակն էր նրանց շարքում:

ԱդրեսՍՀ իրավահաջորդությունից հրաժարումը և առանց սահմաններ ձեռք բերելու իր գոյությունը դադարեցրած Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության պետականության վերականգնումը Կարսի գործող պայմանագրի առկայությամբ այսօր էլ անհնարին է դարձնում տարածքային ամբողջականության սկզբունքի կիրառումը Ադրբեջանական Հանրապետության նկատմամբ: Մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետության իրավական փաթեթում չկա որևէ իրավական հիմք այդ հանրապետության սահմանների և նրա ինքնիշխանության մասին այն տարածքներում, որոնք նա այսօր համարում է իրեն պատկանող: Եվ դա միայն Նախիջևանը չէ:

ԻՆՉՈ՞Ւ ԲԱՔՎՈՒՄ ՇՐԱԺԱՐՎԵՑԻՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԻՐԱՎԱՇԱՋՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Առաջին հայացքից թվում է, թե անհիմաստ էր հրաժարվել ԱդրեսՍՀ իրավահաջորդությունից և վերականգնել փաստորեն 19 ամիս գոյատևած, սահմաններ ձեռք չբերած և Ազգերի լիգայի անդամության մերժումը ստացած մի պետականություն: Բայց դա՝ միայն առաջին հայացքից: Իրականում Բաքուն լուրջ հիմքեր ուներ նման քայլի դիմելու համար:

Առաջին: Հայտնի է, որ Խորհրդային Ադրբեջանը հիմնվել է որպես մահմեդականների ու հայերի ընդհանուր պետություն, որպես ոչ ազգային (ինտերնացիոնալ) խորհրդային հանրապետություն, որը յոթ տասնամյակների ընթացքում հետևողականորեն ադրբեջանականացվել է (իրականում թուրքացվել է): Եթե այդ նույն հարթությունում հաշվի առնենք, որ 1988-1991թթ. տեղի թուրքը հանրապետության մեծ մասից դուրս էր մղել էթնոքաղաքական հարցերում իր գլխավոր ընդդիմախոսին՝ հային, ապա հասկանալի կլինի ԱդրեսՍՀ-ի՝ հայերի հետ մեկտեղ ընդհանուր պետության մասին իրավաքաղաքական ժառանգությունը մոռացության գետը նետելու Բաքվի ձեռնարկած քայլը:

Երկրորդ: Ինտերնացիոնալ ԱդրեսՍՀ-ի հիմնադիր ժողովուրդներից մեկի՝ հայերի ցեղասպանությունը հիմնականում իրագործվել է խորհրդային տարիներին: 1991թ. Սունգայիթի, Բաքվի ջարդերի և «Օղակ» գործողության օրերին միջազգային տարբեր կազմակերպություններ, քաղաքական ու հասարակական գործիչներ դրանք գնահատել են հենց որպես ցեղասպանություն: Արևելյան Անդրկովկասի հայության ցեղասպանության հետ կապված ԱդրեսՍՀ-ի՝ այդ ժառանգության հետ առնչություն չունենալու համար Բաքուն նպատակահարմար գտավ չդառնալ նրա իրավահաջորդը:

Երրորդ: Ինչպես արդեն նշել ենք, Խորհրդային Ադրբեջանը 1920թ. նոյեմբերի 30-ին Լեռնային Ղարաբաղը և Նախիջևանը ճանաչել է որպես Խորհրդային Հայաստանի անկապտելի մաս: Հռչակագիրը հրապարակվել է Բաքվի խորհրդի հանդիսավոր նիստում՝ դեկտեմբերի 1-ին: Հաջորդ օրը՝ դեկտեմբերի 2-ին, այդ Հռչակագիրը թերթում լույս է տեսել Լեռնային Ղարաբաղի մասով փոփոխված տեքստով, որտեղ արձանագրված է, որ Խորհրդային Ադրբեջանը ճանաչում է Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ազատ ու լրիվ ինքնորոշումը: Հասկանալի է, որ

Բաքվում կուզենային ազատվել թե՛ Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի անկապտելի մաս ճանաչելու, թե՛ Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի «լրիվ ինքնորոշման» իրավունքը ճանաչելու ժառանգությունից, թե՛ Նախիջևանը ՀԽՍՀ անկապտելի մաս հռչակած ԱդրեսՄՅ-ի այդ քայլից:

Չորրորդ: 1988-1991թթ. հանրապետությունից բռնություններով դուրս մղված հայերը այսպես թե այնպես պետք է փոխհատուցում ստանային իրենց թալանված, բռնագրավված բնակարանների ու գույքի համար: Իրենց բնակության վայրերում նրանք թողել էին ավելի քան 90 հազար բնակարան ու առանձնատուն: Թողել էին դարերով իրենց պատկանող տարածքները: 1988թ. Սպիտակի երկրաշարժի նախօրյակին ու հենց աղետի օրերին Խորհրդային Հայաստանից հեռացած ադրբեջանցիները համապատասխան փոխհատուցում ստացել էին: ԱդրեսՄՅ-ից բռնի տեղահանությամբ դուրս մղված հայերը մինչ օրս չեն ստացել ո՛չ քաղաքական, ո՛չ բարոյական, ո՛չ էլ նյութական որևէ փոխհատուցում: Իսկ նյութական փոխհատուցումը միլիարդների է հասնում: Ահա նաև դրանից խուսափելու համար Բաքվում հրաժարվեցին ԱդրեսՄՅ իրավահաջորդությունից:

Հինգերորդ: Բաքվում հաշվարկեցին, որ ԱդրեսՄՅ իրավահաջորդությունից հրաժարվելով՝ իրենք կչեզոքացնեն Լեռնային Ղարաբաղի գլխավոր փաստարկներից մեկը՝ 1990թ. ԽՍՀՄ ապրիլի 3-ի օրենքից օգտվելու իրավունքը: Ուղղակի հաշվի չէին առել, որ անկախ նրանից՝ կմնա⁴⁷, թե չի մնա Ադրբեջանական Հանրապետությունը ԱդրեսՄՅ-ի իրավահաջորդ, ապրիլերեքյան օրենքը մնում է Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ինքնորոշման սուբյեկտ լինելու ճանաչված իրավունքի վերահաստատումը:

Ակնհայտ է ԱդրեսՄՅ իրավահաջորդությունից հրաժարվելու թվարկված նկատառումների լրջությունը և ընդունված որոշման շահեկան լինելը Բաքվի համար: Կշեռքի մյուս նժարին հրաժարումի ակտից բխող իրավական այն հետևանքներն էին, որ կապված էին սահմաններ ձեռք չբերած այն պետականության իրավահաջորդ դառնալու հետ, որն իր կազմում ոչ Լեռնային Ղարաբաղ, ոչ էլ Նախիջևան է ունեցել: Բաքվում հաշվարկեցին, որ այդ վտանգները կողքով կանցնեն, քանի որ մի շարք պետություններից արդեն իսկ «մեսիջ» էր ստացված առ այն, թե նորակախ հանրապետությունները ճանաչվելու են նախկին միութենական հանրապետությունների սահմաններում:

ԼՂՀ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ԼԵԳԻՏԻՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՍՀՄ ԼՈՒԾԱՐՄԱՆ ՎԱՍՏԵՔՍՈՒՄ

1991թ. օգոստոսի 30-ին Բաքվում «Պետական անկախության վերականգնման մասին» հռչակագրի հրապարակումից անմիջապես հետո՝ սեպտեմբերի 2-ին, Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի և դեռևս չհայաթափված հարակից Շահումյանի շրջանի բոլոր մակարդակների խորհուրդների ժողովրդական պատգամավորների մասնակցությամբ տեղի ունեցած նստաշրջանն ընդունեց «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակման մասին» հռչակագիրը⁴⁷: Հռչակագիրը՝ որպես ԼՂՀ անկախության գլխավոր իրավական հիմք, արձանագրեց ազատագրական պայքարի տարիներին անցկացված և վավերացված հանրաքվեների արդյունքները, Ադրբեջանի Հանրապետության կողմից «Պետական անկախության վերականգնման» հռչակումը և ԱդրեսՄՅ իրավահաջորդությունից հրաժարվելու իրավական փաստը, ինչպես նաև ԽՍՀՄ օրենքները, «որոնք ինքնավար կազմավորումներին և համահավաք ապրող ազգային խմբերին իրավունք են տալիս ինքնուրույնաբար լուծել իրենց պետաիրավական կարգավիճակի հարցը ԽՍՀՄ-ից միութենական հանրապետության դուրս գալու դեպքում»:

Հռչակագիրը ձևակերպված էր այնպես, որ այն սպառնիչ պատասխաններ պարունակի հանրապետության անկախացման կապակցությամբ հնարավոր իրավական բնույթի հարցադրումներին: Ակնհայտ է, որ ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման միջազգային իրավական սկզբունքը թույլ էր տալիս արդեն իսկ ինքնորոշման սուբյեկտ ճանաչված Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդին հռչակել իր անկախությունը: Սակայն Հռչակագիրը հիմնավորում է ԼՂՀ անկախության հռչակման օրինականությունը ոչ միայն ԽՍՀՄ օրենքների, այլ նաև Բաքվում պետական անկախության վերականգնման և ԱդրեսՄՅ իրավահաջորդությունից հրաժարվելու մասին ընդունված պետաիրավական ակտերի տեսակետից: Հռչակագիրը ծածկում է հնարավոր իրավական առարկությունների դաշտը այնպես, որ բացառի իրավական այնպիսի փաստարկի գոյությունը, ինչը կասկածի տակ կդնեռ ԼՂՀ հռչակման օրինականությունը: Իրավական այդ հիմքերից մեկը ԽՍՀՄ 1990թ. ապրիլի 3-ի օրենքն էր, որն արտոնում էր ինքնավարություններին ու հավաք ապրող ազգային խմբերին ինքնուրույն որոշել իրենց պետական-իրավական կարգավիճակի հարցը:

⁴⁷ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», օրաթերթ, 3 սեպտեմբերի 1991թ.:

Բայց դա Արցախի ժողովրդի միակ և, որ կարևոր է, գլխավոր իրավական փաստարկը չէր: ԼՂՀ հռչակման իրավական հիմքերում ավելի սկզբունքային նշանակություն ուներ իրավական այն փաստարկը, որ բխում էր Բաքվում 1991թ. ընդունված «Պետական անկախության վերականգնման մասին» ակտից, որով Ադրբեջանական Հանրապետությունը հրաժարվեց ԱդրեսՄՀ իրավահաջորդությունից և վերականգնեց Ազգերի լիգայի կողմից դե-յուրե չճանաչված, առանց հաստատված սահմանների ասպարեզից հեռացած մի պետականություն, որն իր կազմում չի ունեցել ո՛չ Նախիջևան, ո՛չ էլ Լեռնային Ղարաբաղ: Փաստորեն այդ հռչակագրով նորահռչակ Ադրբեջանական Հանրապետությունը կորցնում էր իր բոլոր այն կապերը, որ նա ուներ Խորհրդային Հայաստանից Կովբյուրոյի որոշմամբ հոգուտ ԱդրեսՄՀ-ի օտարված Լեռնային Ղարաբաղի հետ: Եվ դա միայն մարզի տարածքը չէ, քանի որ Կովբյուրոն Խորհրդային Հայաստանից օտարել է ողջ Լեռնային Ղարաբաղը՝ նրան լայն մարզային ինքնավարություն տալու պայմանով: **Բաքվում ոչ միայն հրաժարվեցին ԱդրեսՄՀ իրավահաջորդությունից, այլև 1991թ. նոյեմբերին անվավեր հայտարարեցին Կովբյուրոյի որոշումը՝ միակ փաստաթուղթը, որով մինչ այդ հիմնավորում էին իրենց իրավունքները Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ (Խորհրդային Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը Կովբյուրոյի որոշման անիրավազորության մասին որոշում ընդունել էր 1990թ. փետրվարի 13-ին):** Ցայսօր անհասկանալի է մնում, թե ինչ նկատառումով են Բաքվում անվավեր հայտարարել մի որոշում, որը նրան տալիս էր զոնե կեղծ փաստարկման հնարավորություն, երբ ստուգապես հայտնի է, որ որոշմանը նախորդած ժամանակներում նման (զոնե կեղծ) որևէ հիմք չուներ:

Կովբյուրոյի՝ առանց այն էլ ապօրինի (և իրականում չընդունված) որոշման խախտումով մարզից կամայականորեն դուրս թողնված տարածքներից 1991թ. դեռ հայաթափված չէր Կենտրոնական Արցախի Շահունյանի շրջանը: ԼՂՀ-ն իր անկախությունը հռչակեց նախկին ԼՂ ինքնավար մարզի և Շահունյանի շրջանի տարածքում:

Ստեփանակերտը, 1991թ. սեպտեմբերին ընդունելով «Անկախության մասին» հռչակագիրը, նպատակ ուներ **միջազգային հանրությանը ներկայացնել իրավական տեսակետից անխոցելի և առարկություն չընդունող «անկախության հայտ»:** Եվ այդ հայտի գլխավոր իրավական փաստարկն այն էր, որ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը հռչակվում է այնպիսի տարածքներում, որոնց հետ Ադրբեջանական Հանրապետությունը իրավական որևէ առնչություն չունի և չի պատկանել անկախ Ադրբեջանին:

Հետխորհրդային տարածքում նորանկախ միակ պետությունը, որը կարող էր արգելք լինել ԼՂՀ անկախացմանը, Հայաստանի Հանրապետությունն էր, որից 1921թ. ապօրինաբար խլել էին Լեռնային Ղարաբաղը (ողջ Լեռնային Ղարաբաղը, այլ ոչ թե միայն ԼՂ Ինքնավար Մարզի տարածքը): ԼՂՀ անկախությանը առարկելու համար Հայաստանի Հանրապետությունը կարող էր հիմնվել նաև 1989թ. դեկտեմբերի 1-ի վերամիավորման մասին ՀԽՍՀ ԳԽ և ԼՂԻՍ Ազգային խորհրդի «Համատեղ որոշման» վրա: Սակայն Երևանը հարգեց անկախ պետականություն հիմնելու ԼՂ ժողովրդի կամքը և «Համատեղ որոշումը» խոչընդոտ չդարձրեց ԼՂՀ անկախացման ճանապարհին: Երևանում մտածում էին, որ դա Բաքվի հետ հարաբերությունները հարթելու և հարցը առանց բարդությունների լուծելու ամենակարճ ճանապարհն է: 1991թ. դեկտեմբերի 10-ին միջազգային դիտորդների ներկայությամբ անկախության մասին անցկացված հանրաքվեն վերահաստատեց երկրամասի ժողովրդի՝ հայրենիքը Բաքվի ենթակայությանը չհանձնելու 1918 թվականից ի վեր բազմիցս արտահայտված կամքը: 1991թ. օգոստոս-դեկտեմբեր ամիսներին Երևանում, Բաքվում և Ստեփանակերտում ընդունված պետաիրավական ակտերից բխող իրավական գլխավոր եզրակացությունն այն է, որ մինչև մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետության միջազգային ճանաչումը (այն ՄԱԿ է ընդունվել 1992թ. մարտին) Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը կայացել է Ադրբեջանին իրավաբանորեն չպատկանող տարածքներում և այսօր էլ վերահսկում է այդ տարածքները:

ՊԱՐՏԱՂՈՒՄԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄ. ԲԱՔՈՒՆ, ՇԱՅԵՐԻՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆԵԼՈՎ, ՓՈՐՁՈՒՄ Է ԼՈՒԾԵԼ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂԻ ԽՆԴԻՐԸ*

Ղարաքաղյան շարժումն ի սկզբանե ուներ քաղաքակիրթ բնույթ: Այն, առաջ քաշելով մայր հայրենիքի հետ վերամիավորվելու գաղափարի իրականացման անհրաժեշտությունը, հետապնդում էր Արցախ աշխարհի գոյության վտանգների կանխման, սահմանադրական եղանակով պատմական արդարության և ազգային արժանապատվության վերականգնման նպատակ: Տասնյակ տարիներ պարբերական ճնշումները և խտրականության դրսևորումները պայմաններ էին ստեղծել բնակավայրի հայաթափման համար: Ադրբեջանի կազմում ԼՂ ինքնավարության տարիներին հայ ազգաբնակչությունը 95%-ից 20-րդ դարի 80-ականների վերջին հասել էր 75%-ի: Հայաթափման այսօրինակ միտումները սպառնում էին ընդգրկել առավել լայն ծավալներ՝ վտանգելով ԼՂ-ում հայերի գոյությունն ընդհանրապես, ինչպես ականատես եղանք Նախիջևանում:

Ղարաքաղյան շարժման հենց սկզբում Խորհրդային Կենտրոնի ճիգերը՝ քաղաքական նպատակահարմարությունից ելնելով շարժումը հանգեցնել ծայրահեղականության քաղաքական դրսևորումների, և փորձերը՝ այդ խնդիրը լուծել տնտեսական եղանակով, անցան ապարդյուն: Եվ դա բնական էր: Հակասությունները առավել խորքային էին, քան դա պատկերացնում էին Կենտրոնում: Օրակարգում էր Ղարաքաղում և նրա հարակից տարածքներում հայկական տարրի լինել-չլինելու, ֆիզիկական գոյության հարցը, որը, բնականաբար, հնարավոր չէր լուծել կոսմետիկ քայլերով:

Այս պայմաններում ԼՂ տարածքում և նրան հարակից ադրբեջանական գյուղերում տեղակայված հատուկ նշանակության ջոկատների հիմնական խնդիրն էր ահաբեկչական գործունեություն իրականացնել շրջակա հայկական գյուղերի շրջակայքում, որի արդյունքում լարվածություն էր տիրում ԼՂ ադրբեջանաբնակ գյուղերին սահմանակից հայկական գյուղերում, որոնք արդեն զբաղված էին իրենց ինքնապաշտպանության խնդիրներով:

Ադրբեջանցիների՝ հայաթափման այս ծրագիրը բացահայտվեց առավել վաղ, քան ադրբեջանական տեղական և հանրապետական իշ-

* Գլուխը պատրաստելիս օգտվել ենք Ս. Հասրաթյանի հեղինակած «Գոյամարտ» (1998թ.) և «Ղարաքաղյան պատերազմ» (2001թ.) աշխատություններից

խանությունները կարող էին ակնկալել: Այս պայմաններում կենսական դարձավ ադրբեջանական գյուղերի շրջակայքում գտնվող, ինչպես նաև սահմանամերձ հայկական գյուղերի պաշտպանությունը: Ի դեպ, նշենք, որ մինչ այդ ադրբեջանական ղեկավարության հեռահար ցուցումով կանխավ առգրավվել էին երկրամասի բնակչության մի զգալի մասի մոտ գտնվող որսորդական հրացանները, հակակարկտային հրանոթները և հաշված ժամերի ընթացքում տեղափոխվել Ադրբեջանի կողմից վերահսկվող տարածքներ:

Խորհրդային կարգերի փլուզման դեպքում իր ամբողջականության վտանգը չեզոքացնելու նպատակով Ադրբեջանը ձեռնամուխ էր եղել ԼՂ-ն հիմնահատակ կործանելու, հայ բնակչությանը ոչնչացնելու հետևողական մշակված ծրագրի իրականացմանը, որին անմիջական մասնակցություն և աջակցություն էր ցուցաբերում կաշառված խորհրդային հրամանատարական կազմը: Այս տեսանկյունից ԼՂ մայրաքաղաք Ստեփանակերտը հայտնվեց նրանց հանցավոր ծրագրերի կենտրոնում: Իրավիճակը բարդ էր նաև այն տեսանկյունից, որ Ստեփանակերտը ճակատագրի բերումով հիմնականում շրջապատված էր մի շարք ադրբեջանական գյուղերով, ուր իբր բնակչության անվտանգությունն ապահովվելու և հայերի հարձակումներից պաշտպանելու նպատակով տեղակայվել էին ադրբեջանական Ներքին գործերի հատուկ զորամիավորումները: Այդ գյուղերում ամեն օր վայրէջք էին կատարում ռազմական և քաղաքացիական նշանակության ուղղաթիռներ, որոնք թնդանոթներ և այլ զինատեսակներ էին մատակարարում տեղական զորամիավորումներին:

Որքան էլ տարօրինակ է, սակայն միութենական կառավարությունն այս շրջանում քար լռություն էր պահպանում իրավիճակի կայունացման գործում՝ չձեռնարկելով ոչ մի քայլ պատանդների՝ իրենց բնակավայրեր վերադարձնելու հարցում:

Եվ այս ամենի պարագայում կարգավորմանն ուղղված միջոցառումների փոխարեն Կենտրոնը՝ Ս. Գորբաչովի հրահանգով, տարածաշրջանի հայազգի ազգաբնակչության իրավունքների պաշտպանության միակ երաշխավոր համարեց Ադրբեջանին՝ այդպես կանաչ լույս վառելով վերջինիս՝ հայաթափման ծրագրերի իրականացման համար: Դա հող էր նախապատրաստում Ադրբեջանի պատժիչ գործողությունների համար, որոնք իրենց երկար սպասել չստվեցին:

Չնայած Ստեփանակերտում կռահեցին վտանգը, սակայն չէին պատկերացնում դրա ծավալները: Հաշված ժամերի ընթացքում խորհրդային զորքերի անմիջական մասնակցությամբ հայաթափման լայնածավալ գործողություն իրականացվեց Շահումյանի շրջանում: 1991թ.

ապրիլից տարբեր հաճախականությամբ մինչև հուլիսի սկիզբ շարունակվեց ադրբեջանական զորամիավորումների և խորհրդային զորքերի համատեղ ռազմական գործողությունը, որն ուներ «Օղակ» անվանումը: Դրա նպատակը հայաբնակ գյուղերի հայաթափումն էր: Իրականացնելով Շահումյանի հայաթափման գործողությունը՝ Ադրբեջանը մտադիր էր ապակայունացնել ԼՂ-ի ներքին դրությունը, հյուսիսային Ղարաբաղից տասնյակ հազարավոր փախստականների մուտքով լարվածություն տարածել ԼՂ հայ ազգաբնակչության շրջանում, կոտրել հնարավոր պայքարի թափն ու ոգին:

Ադրբեջանի իշխանությունները, ձեռնամուխ լինելով ռազմական պատժամիջոցների, դրանք իրականացրին ոչ միայն բուն ԼՂԻՄ տարածքում, այլ նաև 1923թ. մարզից բռնի անջատված հայկական բնակավայրերում՝ Գետաշենում, Մարտունաշենում և մի շարք այլ հայկական բնակավայրերում:

Մինչ ինքնադաշտանության կազմակերպումը ԼՂ ազգաբնակչությունը միայնակ էր մնացել ադրբեջանական զորամիավորումների և խորհրդային զորքերի սեղական հրամանատարների առջև:

Գետաշենի փախստականները

Այս անելանելի դրության պայմաններում ստեղծվեցին ինքնապաշտպանության ուժերի մարզային շտաբեր, որոնք ընդգրկում էին 14-50 տարեկան մարդկանց և նպատակ ունեին պարտիզանական մարտերով դիմագրավել ադրբեջանական լավ զինված խմբավորումներին:

«Օղակ» գործողության արդյունքում տեղահանվեցին հազարավոր հայ բնակիչներ, նրանց մի մասը ենթարկվեց խոշտանգումների, մի մասը սպանվեց:

Այս պայմաններում լիարժեք շրջափակման մեջ գտնվող ԼՂ-ն հայտնվեց նոր փորձությունների առջև: Ադրբեջանի ղեկավարության ցուցումով անջատվեց ԼՂ էներգասնուցումը և գազամատակարարումը, բնակչության բռնի տեղահանումը նոր ծավալ ստացավ: Այդ շրջանում տեղահանվել էր բնակչության 1/3-ը, փաստացի անդամահատվել էր ողջ երկրամասը:

Ստեփանակերտի բնակիչները ջուր են հայթայթում

Այս զարգացումներին զուգահեռ՝ հայ կամավորականների խմբերը, որ զինված էին հիմնականում որսորդական հրացաններով, փորձում էին պարտիզանական պայքարի միջոցներով ինչ-որ կերպ հակադարձել ադրբեջանական ՕՍՕՆ-ին:

Ռազմաքաղաքական նման իրավիճակում ԼՂ-ի հայության համար ինքնապաշտպանության կազմակերպման գաղափարը՝ որպես կենսական անհրաժեշտություն, վերաճել և դառնում էր գոյատևման առանցքային կարևորության գործոն: Տարերայնորեն կազմավորված կամավորական ջոկատները ժամանակի և իրավիճակի թելադրանքով վերակազմավորվում էին և համալրում սեփական շարքերը: Յուրաքանչյուր բնակավայր իր պարտքն էր համարում ունենալ ինքնապաշտպանական իր ջոկատը, որը թեև թույլ էր զինված, բայց կարողանում էր որոշակի պաշտպանական գործողություններ իրականացնել: Այս պարագայում, կարելի է ասել, իրականացվող բոլոր գործողությունները բխում էին իրավիճակային համատեքստից ու բխում էին դեպքերի զարգացման հաջորդականությունից և ունեին ընթացիկ բնույթ:

Այս ժամանակահատվածում Ադրբեջանի ղեկավարության հաշվարկները՝ կայծակնային արագությամբ, մինչև միջազգային հանրությունը կտեղեկանա, արյան մեջ խեղդել ԼՂ-ի հարցը՝ ոչնչացնելով նրա ինքնավարությունը, բավական իրատեսական էին թվում, քանզի նախ և առաջ առկա իրողությունների ներքո ադրբեջանական կողմը սկսում էր աստիճանաբար զինվել իր տարածքում առկա խորհրդային պատկանելության զինատեսակներով. հանգամանք, որն այդ երկրի հայաջնջման գործունեությունը լիովին նոր ռելսերի վրա կդնէր:

ՌԴ-ն, որպես խորհրդային Միության իրավահաջորդ, 1992թ. մայիսի 5-ին Տաշքենդյան համաձայնագրով փորձեց թույլ չտալ անդրկովկասյան որևէ հանրապետության ռազմական գերազանցությունը մյուսների նկատմամբ: Անդրկովկասյան բոլոր հանրապետությունների համար սահմանեց զինամթերքի համահավասար մասնաբաժիններ, ըստ որի հանրապետություններից յուրաքանչյուրը ստանալու էր 220 տանկ, 285 հրետանային կայանք, 110 մարտական ինքնաթիռ, 50 հարվածային ուղղաթիռ: Սպառազինությունների նման հավասարազոր բաշխումը ձեռնտու չէր Ադրբեջանին, այդ պատճառով նա ընդդեմ Տաշքենդյան արձանագրությունների հայտարարեց, որ իր տարածքում գտնվող ողջ զինամթերքը իրեն է պատկանում: Պատճառը պարզ ու հասկանալի էր. նրա տարածքում էր գտնվում անդրկովկասյան զորքերի մի զգալի մասը, ռազմական ինքնաթիռներ, ուղղաթիռներ, զինամթերքի պահեստներ: Միայն ծանր զինտեխնիկան (տանկեր, զրահապատ մեքենաներ, հրետանի) իր թվաքանակով գերազանցում էր Հայաստանին 15%-ով և Վրաստանին 27%-ով: Ավելի կոնկրետ՝ Ադրբեջանում տեղակայված 4-րդ բանակն ուներ 1310, Հայաստանի 7-րդ բանակը՝ 1107, իսկ Վրաստանի բանակային 31-րդ կորպուսը՝ 995 միավոր ծանր տեխնիկա:

Փաստացի տարատեսակ զինամթերքի մասով Ադրբեջանը գերա-

զանցում էր Հայաստանին և Վրաստանին միասին վերցրած: Ադրբեջանի տարածքում առկա էին մեկ ռազմավարական (7700-ից ավել), երկու օկուպացիոն (1100-ից ավել) և երեք դիվիզիոնային զինամթերքի պահեստներ (յուրաքանչյուրում 150-200 վազոն), որոնց ընդհանուր տարողությունը կազմում էր ավելի քան 10000 վազոն: Այսօրինակ ռազմական գերազանցությունը Ադրբեջանին վստահություն ներշնչեց, որ ԼՂ հարցի լուծման բանալին ռազմադաշտն է: Իրավիճակը ԼՂ և Հայաստանի համար ավելի հստակեցվեց, երբ Ադրբեջանի նախագահ Ա.Սուբալիբովը հայտարարեց, թե ամեն բան՝ այդ թվում տնտեսությունը, պետք է աշխատի հանրապետության տարածքային ամբողջականությունը ռազմական ճանապարհով վերականգնելու համար:

Այսօրինակ զարգացումների համատեքստում ԼՂ-ի ղեկավարությունը, հասկանալով, որ մարտահրավերը նետված է, 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին Ստեփանակերտում գումարած Լեռնային Ղարաբաղի մարզխորհրդի և Շահումյանի շրջխորհրդի միացյալ նիստում ընդունեց պատմական որոշում, ըստ որի Մարզի և Շահումյանի շրջանն ընդգրկող ողջ տարածքը հռչակվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն: Սա անսպասելի էր Ադրբեջանի համար, և 3 շաբաթ անց սկսվեց Բաքվի պատասխան գործողությունը: 1991թ. սեպտեմբերի 25-ին Շուշիից առաջին անգամ «Ալազան» տիպի հրթիռներով ռմբակոծվեց Ստեփանակերտը: Մայրաքաղաքը շրջապատող ռազմական խոշոր հենակետերի վերածված ադրբեջանական գյուղերում հատուկ նշանակության զինված ջոկատները կազմ ու պատրաստ՝ հարմար առիթի էին սպասում՝ ներխուժելու նրա արվարձաններ: Հանդիպակաց բարձունքներից նշանառուները հաճախ էին կրակի տակ առնում անգն քաղաքացիներին:

ԼՂ քաղաքացիների մի մասը վստահ էր, որ խորհրդային բանակի 366-րդ գումհն այս պայմաններում թույլ չի տա, որ ողբերգական որևէ դեպք տեղի ունենա ԼՂ-ում, եթե անգամ ակտիվ չմասնակցի, ապա գոնե իր հովանու տակ կառնի հայ ազգաբնակչությանը, սակայն ապարդյուն. գումհը մտադրություն չունեց պաշտպանության տակ առնել Ստեփանակերտը:

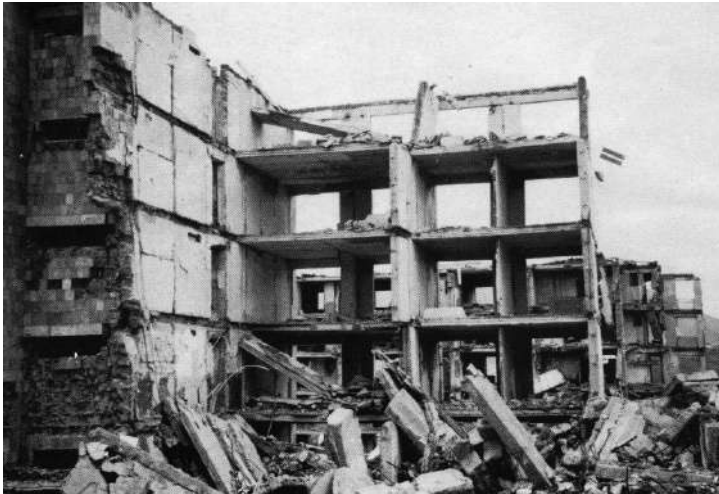
Այս ամենի ներքո ինքնապաշտպանական նպատակներով 1991թ. վերջերին և 1992թ. սկզբներին ԼՂ-ում կազմավորվեցին հայերից կազմված 10-ից ավելի վաշտեր և դասակներ, ուր ընդգրկվեցին մոտ 1000 ազատամարտիկներ: Կենսական խնդիր էր ինքնապաշտպանության կազմակերպման հարցը:

1992թ. հունվարի 26-ին Քարինտակ գյուղի (Շուշիից 1 կմ հարավ) մատույցներում 12-ժամյա արյունահեղ մարտում ջախջախիչ պարտություն կրեցին Ադրբեջանի պաշտպանության նախարար Մեհտիևի գլ-

խավորությամբ Շուշիից հարձակման անցած ադրբեջանական մեծաքանակ ուժերը:

1992թ. փետրվարի 16-ին Շուշիից ադրբեջանական կողմը «Գրադ» և «Ուրագան» ռեակտիվ կայաններից զանգվածային զնդակոծության ենթարկեց Ստեփանակերտը (300 արկ): Գրանցվեցին մեծաթիվ ավերածություններ և մարդկային կորուստներ:

27-30. С ноября 1991 года по 8 мая 1992 г. из Шуши и прилегающих к Степанакерту азербайджанских сел (которые были превращены в опорную базу азербайджанской армии) по столице НКР было выпущено около 15 тысяч снарядов и ракет. Фотоснимки (NN 27-30) показывают лишь некоторые жилые здания разрушенного Степанакерта. Фото апрель 1992 г.

Ասեփանակերտը հերթական զնդակոծությունից հետո

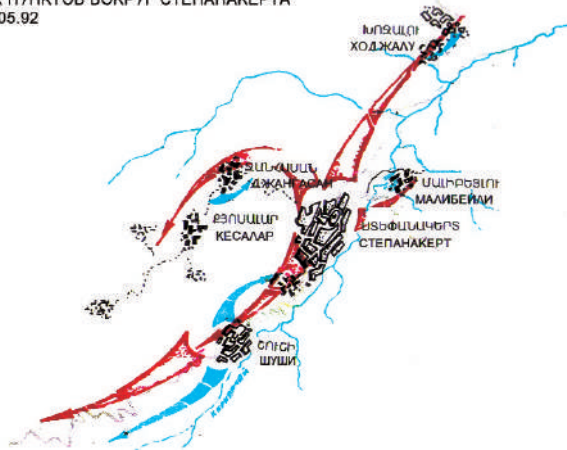
1992թ. փետրվարի 17-ին Արցախյան ինքնապաշտպանական ուժերը գրավեցին ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող Ղարաղալուի ադրբեջանական ռազմական հանգույցը (ԼՂ Մարտունու շրջան):

Դեպքերի նմանօրինակ զարգացման պարագայում ազատամարտիկների առաջնահերթ խնդիրներից մեկը եղավ Ստեփանակերտն արդեն օր ու գիշեր ռմբակոծող հենակետերը լռեցնելը:

Ստեփանակերտի հարակից գյուղերում ադրբեջանական կրակակետերը գնդակոծում էին մայրաքաղաքը բոլոր տիպի զինատեսակներից: Քաղաքը պարենային անվտանգության, բուժարքավորումների և դեղորայքի կարիք ուներ, սննդի պաշարները չէին բավարարում: Ի դեպ, գնդակոծման էին ենթարկվում հենց բնակելի թաղամասերը և հիվանդանոցները:

Ամիրաժեշտ էր չեզոքացնել Ստեփանակերտի արվարձաններից մեկի՝ երբեմնի Կառկառաշենի (Կրկժան), ինչպես նաև Մայլիբեյլի և Ղուշիլար բնակավայրերի ադրբեջանական կրակակետերը, որտեղ տեղակայված ադրբեջանական ՕՄՕՆ-ի հենակետերից ամեն օր գնդակոծվում էին Ստեփանակերտը և հարակից հայկական բնակավայրերը:

ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏԸ ՇՐՋԱՊԱՏՈՂ ԹԵՆԱՍԱԿԱՆ
ՔԵՆԱԿԵՏԵՐԻ ՎԵՐԱՑՄԱՆ ՈԱԶՄԱԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ОПЕРАЦИЯ ПО УНИЧТОЖЕНИЮ ВРАЖЕСКИХ
ОПОРНЫХ ПУНКТОВ ВОКРУГ СТЕПАНАКЕРТА
11.02 - 09.05.92

Ստեփանակերտը շրջապատող ադրբեջանաբնակ կրակակետերը

Ի պատասխան արցախահայերի ինքնապաշտպանական ջոկատների գործողությունների, 1992թ. փետրվարի 23-ին Շուշիից հրթիռների տարափ տեղաց Ստեփանակերտի վրա: Այդ ժամանակ Աղղամուն գտնվող ադրբեջանցիների ազգայնական խմբավորումները առանց դիմադրության հարձակվեցին և կողոպտեցին խորհրդային բանակի ռազմամթերքի օկրուգային պահեստը (728 վագոն հրետանային, 245 վագոն ռեակտիվ արկեր, 131 վագոն հրաձգային զինամթերք): Գրավված զինամթերքը բավարար էր մոտ մեկ տարի ակտիվ ռազմական գործողություններ իրականացնելու համար:

ԼՂ ղապտանական զորամիավորումները

Մի քանի օր անց ադրբեջանական զորամիավորումները սկսեցին հայկական բնակավայրերի լայնածավալ գնդակոծությունները: Ռազմական և քաղաքացիական ուղղաթիռներով օրական մի քանի անգամ ռազմական տեխնիկա և զինամթերք էր մատակարարվում Ստեփանակերտի շրջակա ադրբեջանական խոջալու, Ջանհասան, Ղայբալիշեն, Քյոսալար, Նաբիրլար գյուղեր և Շուշի քաղաք, որոնք վերածվել էին հայ ազգաբնակչության ռմբահարման կրակակետերի: Ամեն օր հարյուրավոր արկեր էին թափվում Ստեփանակերտի բնակելի թաղամասերի վրա՝ հողին հավասարեցնելով բնակելի ամբողջ թաղամասեր: Իրավիճակը իրապես անելանելի էր, և ԼՂ ինքնապաշտպանական ուժերը խնդիր դրեցին ճեղքելով շրջափակումը՝ լռեցնել Ստեփանակերտը ռմբահարող կրակակետերը: Դրա համար անհրաժեշտ էր չեզոքացնել Ասկերանի շրջկենտրոն տանող ճանապարհին գտնվող խոջալուի կրակակե-

տը: Դա հնարավորություն կտար քաղաքի ռմբահարման թափը կոտրել և անցնել մյուս կրակակետերի լռեցմանը:

1992թ. փետրվարի վերջին ԼՂ ինքնապաշտպանական զորամիավորումները կարողացան լռեցնել Ստեփանակերտն ամեն օր գնդակոծող Խոջալուի կրակակետը, որի արդյունքում հակառակորդը մարտադաշտում թողեց 3 զրահամեքենա, 2 հրթիռային կայանք, 1 թնդանոթ, շուրջ 100 մարտական հրազեն և զգալի զինամթերք: Իսկ հայկական ինքնապաշտպանական զորամիավորումների՝ դեպի Աղդամ նահանջի թողնված ճանապարհին Խոջալուի բնակիչներին գազանաբար ոչնչացրին Ադրբեջանի ժողճակատայինները:

Իրավիճակը ողջ ԼՂ-ում շարունակում էր մնալ պատերազմական: Այս իրադարձությունների ներքո, սակայն, Խորհրդային 366-րդ մոտոհրած-գային գունդը չեզոքություն էր պահպանում, քանի որ Մոսկվայից դեռևս միջամտության հրահանգ չէր ստացել: Իսկ հրահանգը չուշացավ. Կենտրոնը մարտի 10-ին կարգադրեց գունդը դուրս բերել ԼՂ տարած-քից: Սրանով լիարժեք արձանագրվեց մեկ կարևոր փաստ. հարցը պետք է լուծվեր տեղում, առանց Կենտրոնի միջամտության: Իսկ այդ պահին հարցի լուծման միայն մեկ տարբերակ էր միայն իրական՝ ռազմական, որով և փորձեց առաջնորդվել ադրբեջանական կողմը: Եվ պատերազմը նոր թափով շարունակվեց:

1992թ. մարտի 26-ին ԼՂՀ նախարարների Խորհրդին առընթեր ստեղծվեց Պաշտպանական կոմիտեն, որի նախագահ նշանակվեց Սերժ Սարգսյանը: Սա նշանակալի քայլ էր ԼՂՀ զինված ուժերի ձևավորման գործընթացի, զարգացման և հետագա ընթացքի տրամաբանության տեսանկյունից, քանի որ ինքնապաշտպանական գործողությունները հետայսու սկսեցին առաջնորդվել կազմակերպական մեկ տրամաբանությամբ:

Խոջալուի ռազմական կրակակետի լռեցման գործողությամբ Ստեփանակերտի վրա թափվող հրետանային կարկուտը չդադարեց: Ջանհասանից մինչև Քիրս ձգվող ադրբեջանական գյուղերը շարունակում էին համարվել ադրբեջանական թարմ ուժերով: Իսկ Շուշին հակառակորդը վերածել էր տարբեր զինատեսակներով հագեցած հզոր ամրոցի: Օրվա ընթացքում մի քանի անգամ այնտեղից հայուրավոր արկեր էին թափվում ինչպես մայրաքաղաքի, այնպես էլ մոտակա հայկական բնակավայրերի վրա: Գործում էին համարյա բոլոր տեսակի հեռահար զինատեսակները:

1992թ. մարտի 29-ին Շուշի քաղաքից, Ղայբալու, Ջանհասան, Քյոսալար գյուղերից Ստեփանակերտի ուղղությամբ հարձակման անցած ադրբեջանական ուժերը կատաղի մարտերում ջախջախվեցին և հետ շարտվեցին ելման դիրքեր:

1992թ. ապրիլի 29-ին Արցախյան ինքնապաշտպանական ուժերը ջախջախիչ հակահարվածով հետ շարտեցին Ստեփանակերտի և Քարինտակի վրա զանգվածային հարձակման անցած ադրբեջանական մեծաքանակ զորամիավորումներին:

1992թ. մայիսի 7-ին ադրբեջանական հետևակն ու զրահատեխնիկան, ինչպես նաև Մի-24 մարտական երեք ուղղաթիռներ լայնածավալ հարձակում ձեռնարկեցին Ստեփանակերտի հարավ-արևմտյան պաշտպանական դիրքերի վրա: Միաժամանակ նույն օրվա ընթացքում Շուշիի և Ջանհասանի բարձունքներից մայրաքաղաքի վրա արձակվեցին «Գրադ» կայանքի մոտ 200 հրթիռ և մի քանի տասնյակ այլ տիպի արկեր: Արդյունքում զոհվեցին բազմաթիվ խաղաղ բնակիչներ, շատերը վիրավորվեցին: Հրթիռակոծության հետևանքով հրդեհ բռնկվեց երկաթուղային կայարանում, մի շարք բնակելի շենքերում:

Ստեփանակերտը գնդակոծությունից հետո

ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերի պատասխան գործողությունների արդյունքում առավոտյան ժամը 10-ին կոտրվեց հակառակորդի դիմադրությունը Ջանհասանի և Քյոսալարի բարձունքներում. հակառակորդից զրավվեց մեկ «Գրադ» կայանք, մյուսները ոչնչացվեցին, առգրավվեց մեծ քանակությամբ զինամթերք: Ջուզահեռաբար ռազմական գործողություններ էին ընթանում Շոշ գյուղի և Քիրս լեռան ուղղությու-ներում՝ նպատակ ունենալով վերահսկողության տակ առնել Լաչինից Շուշի տանող մայրուղին:

Շուշիի մերձակա կրակակետը ոչնչացնելուց հետո ահեղ մարտեր

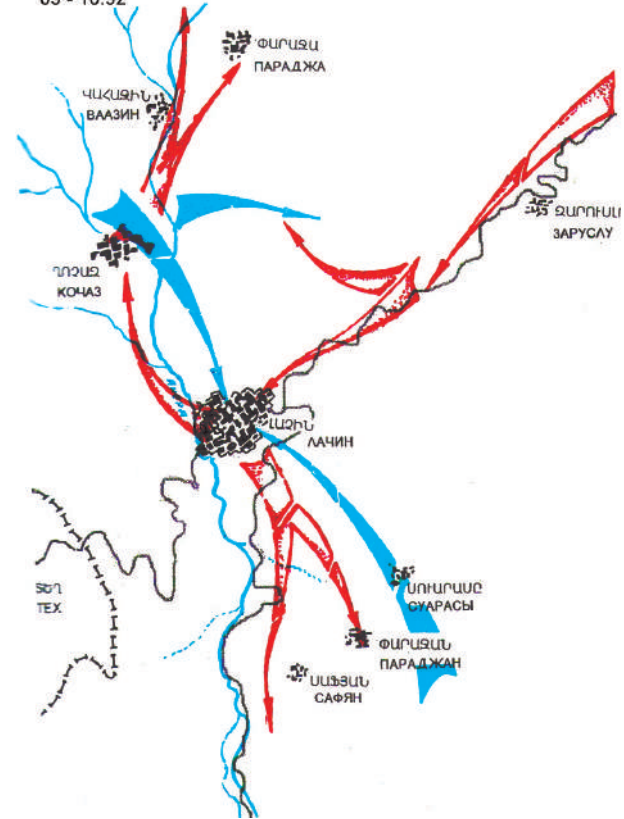
բռնկվեցին բուն քաղաք-ամրոցի համար: Մայիսի 8-ի կեսօրին Շուշիի պաշտպանությունը ճեղքվեց հյուսիսից և արևելքից: Մարտերը տեղափոխվեցին քաղաքի կենտրոն: Այս իրավիճակում ադրբեջանական ռազմական ղեկավարությունը ձեռնամուխ եղավ ռազմաճակատի ողջ գծով լայնածավալ ռազմական գործողությունների՝ նպատակ ունենալով հայկական ուժերի ուշադրությունը շեղել Շուշի-Լաչին գծից: Մայիսի 8-ին ադրբեջանական ուղղաթիռները մտան ԼՂՀ տարածք և գնդակոծության ենթարկեցին Մարտունու շրջանի Ավդուռ, Մյուրիշեն, Նորշեն և Ասկերանի շրջանի Շոշ և Քոսանի գյուղերը: Այս ամենը, սակայն, չխանգարեց, որ ԼՂ պաշտպանական միավորումները հաջողության հասնեն Շուշիի գործողությունում: Մայիսի 9-ին Շուշին ազատագրվեց:

Սակայն այս մասին ադրբեջանական ղեկավարությունը երկար ժամանակ լռում էր՝ ցանկանալով թաքցնել այդ փաստը: Որպես այս ամենի տրամաբանական հետևություն՝ Արցախի պաշտպանական զորամիավորումները ակնկալում էին, որ ադրբեջանական բանակը կանցնի պատասխան լայնածավալ գործողությունների ռազմաճակատի ողջ երկայնքով: Մայիսի 10-ին Մարտունու շրջանում ադրբեջանական զինյալների հենակետ հանդիսացող Կուրոպատկինո գյուղի շրջակա բարձունքներից և Ֆիզուլու շրջանի տարածքից ուժգին հրթիռահրետակոծության ենթարկվեցին Մարտունու քաղաքն ու նրա շրջակայքը: Ընդհանուր առմամբ մի քանի ժամվա ընթացքում նշված տարածքների վրա արձակվեց 44 հրթիռ, իսկ մեկ օր հետո՝ նախօրեին կրած անհաջողություններից զագագած հակառակորդն աննախադեպ ուժեղ գրոհ ձեռնարկեց այս անգամ արդեն Մարտակերտի սահմանամերձ գոտու հայկական բնակավայրերի վրա: Մայիսի 11-ի առավոտյան «Գրադ» կայանքներից ու ծանր թնդանոթներից նախապես ուժգին հրետակոծելով շրջանի Չայլու, Մարաղա, Կարմիրավան գյուղերը և Մարտակերտ քաղաքը՝ Ադրբեջանի զինուժը զրահատեխնիկայով և մեծաքանակ հետևակով Ադրանից առաջ ընթացավ դեպի Մարաղա գյուղի պաշտպանական դիրքերը:

Պատերազմի բոցերը ներառող շրջանակը օրըստօրե ավելի էր ծավալվում: Սահմանամերձ տարածքներում ծավալված պաշտպանական մարտերին զուգահեռ՝ ղարաբաղյան ուժերին հաջողվեց հարվածներով ջլատել, ապա՝ չեզոքացնել հակառակորդի դիմադրությունը Շուշի - Լաչին հատվածում: Մայիսի սկզբին ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի ստորաբաժանումներին հաջողվեց ազերիներին դուրս մղել ռազմական հենակետերի վերածված Իսաբուլաղ, Չարիսլու, Լիսագոր գյուղերից, ապա զարգացնել առաջխաղացումը: Մայիսի 17-ին՝ ադրբեջանական ՕՄՕՆ-ի կողմից Բերդաձորի ենթաշրջանի գյուղերը հայաթափելուց ու-

ղիղ մեկ տարի անց, ազատագրվեցին Ծաղկաձոր, Կանաչ Թալա, Մեծ Շեն, Եղծահող բնակավայրերը, դրանով իսկ լիակատար և վերջնական հսկողություն հաստատվեց ամբողջ Շուշի շրջանի վրա: Մայիսի 18-ին ԼՂՀ ինքնապաշտպանական միավորումները մտան Լաչին (Քաշաթաղ): Դա առանցքային հաղթանակ էր, քանի որ բացվեց Հայաստանի հետ կապի կյանքի ճանապարհը:

ԼԱՉԻՆԻ ԵՎ ՀԱՐԱՎԿԻՑ ԹՇՆԱՄԱԿԱՆ ՀԵՆԱԿԵՏԵՐԻ ՎԵՐԱՏՄԱՆ ՈԱՋՄԱԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
 ОПЕРАЦИЯ ПО УНИЧТОЖЕНИЮ ВРАЖЕСКИХ ОПОРНЫХ ПУНКТОВ ЛАЧИНА И ПРИЛЕГАЮЩИХ РАЙОНОВ
 05 - 10.92

Լաչինի ազատագրման գործողությունը

Մայիսի 20-ի առավոտյան ադրբեջանական Շահագ և Թոդան ռազմականացման և ռազմական գնդակոծության ենթարկվեցին հայկական Ղարաչինար գյուղը և Շահունյան շրջկենտրոնը:

Նույն օրը Ֆիզուլիի շրջանի Դիլաղարդա գյուղի տարածքից հրթիռակոծվեց ճարտար գյուղը: «Գրադ» կայանքից և ծանր թնդանոթներից գյուղի վրա արձակվեց 35 հրթիռ և արկ: Ընտրելով մարտավարության մասն տարբերակ՝ ադրբեջանական կողմը ձգտում էր դրանով իսկ, թեկուզ արհեստականորեն, պահպանել լարվածությունը տարածաշրջանում՝ միաժամանակ նպատակ ունենալով ավերածությունների միջոցով հոգեբանական գրոհի ենթարկել և ընկճել Արցախի սահմանամերձ գյուղերի բնակչությանը:

Մայիսի վերջերին և հունիսի սկզբներին հակամարտության գոտում լարվածությունը համեմատաբար նվազեց: Միայն առանձին հատվածներում ընդմիջումներով գրանցվում էին հրետակոծության դեպքեր, ինչը հիմնականում պայմանավորված էր նրանով, որ այդ ժամանակահատվածում Բաքվի կառավարող շրջանակների և ընդդիմության ուշադրությունը բևեռված էր հունիսի 7-ին հանրապետությունում կայանալիք նախագահական ընտրությունների նախապատրաստմանը:

Չնայած լայնածավալ ռազմական գործողությունների բացակայությանը, այնուամենայնիվ, ամառվա սկզբներին ԼՂՀ սահմանամերձ գոտու երկարությամբ, ըստ ԼՂ ինքնապաշտպանության ուժերի հետախուզության տվյալների, նկատվում էին ադրբեջանական զինյալների մեծ տեղաշարժեր: Դուբաթլուի, Ջաբրայիլի, Աղդամի, Թարթառի և Գերամբոյի շրջաններում կուտակվում էին ադրբեջանական բանակի մեծաքանակ ուժեր:

1992թ. հունիսի 7-ի գիշերը, այն բանից հետո, երբ արդեն հայտնի դարձավ որ ԱԺԾ-ի ղեկավար Ա.Էլչիբեյը հաղթանակել է Ադրբեջանի նախագահական ընտրություններում, ուժեղ հրթիռահրետակոծության ենթարկվեց Մարտակերտ քաղաքը: Աղդամի շրջանի տարածքից «Գրադ» կայանքներից և ծանր հրետանուց շրջկենտրոնի վրա արձակվեց 100-ից ավել հրթիռ: Նույն օրը հրասայլերից, տարբեր տրամաչափի թնդանոթներից և այլ զինտեխնիկայից ռմբակոծվեցին Ասկերանի և Չադրուսի շրջանի մի շարք բնակավայրեր:

Հունիսի 12-ին ռազմական գծի հյուսիս-արևելյան և հարավ-արևելյան ուղղություններով ազերական զորամիավորումները անցան լայնածավալ հարձակման: Շուրջ 120 կմ երկարությամբ մարտական թատերաբեմի վերածված ռազմաճակատային հատված նետվեց ռազմական ողջ ներուժը, այդ թվում՝ Գյանջայում տեղակայված նախկին ԽՍՀՄ 4-րդ բանակի ուժերը՝ մոտ 150 տանկ և տասնյակ հազարավոր հետևակ:

Ձեռնարկված հանկարծակի և լայնածավալ հարձակման հետևանք

քով ԼՂ-ում ստեղծվեց ծանր կացություն: Իրավիճակը ծանր էր հատկապես Ասկերանի ուղղությամբ. զավթելով Նախիջևանի գյուղը, Փրծամալը և Աղբուլաղը՝ հակառակորդն ընդհուպ մոտեցավ Ասկերան շրջկենտրոնի մատույցներին: Նույն վիճակն էր նաև Կիչան-Սրխավենդ հատվածում: Մարտակերտի շրջանում իրավիճակը նույնպես ծանր էր:

Հունիսի երկրորդ կեսին մարտերը շարունակվեցին Մարտակերտի հյուսիս-արևելյան հատվածում: Ադրբեջանական ուժերը, ունենալով տեխնիկայի և կենդանի ուժի մեծ առավելություն, հիմնահատակ ավերեցին Շահունյանի ողջ շրջանը, ապա Մարտակերտի դաշտային մասը՝ իր խոշոր բնակավայրերով: Մարտակերտ քաղաքը հայտնվեց հրետակոծության կիզակետում: Աննախադեպ հարձակման արդյունքում բռնագաղթի ճանապարհը բռնեց առնվազն 40 հազար բնակիչ: Ստեղծված իրավիճակում ԼՂՀ ղեկավարությունը ԼՂՀ-ում հայտարարեց արտակարգ իրավիճակ և մասնակի զորահավաք:

Ծանր էր վիճակը նաև ռազմաճակատի արևելյան և հարավ-արևելյան հատվածներում: Հունիսի 28-ի լուսադեմին Ադրբեջանի ազգային բանակը հետևակի գրոհից առաջ հրետանային նախապատրաստության դիմեց Ասկերանի, Մարտունու շրջանի ճարտար, Մաճկալաշեն գյուղերի, Կարմիր Շուկա ավանի և Չադրուսի շրջանի Տող, Ցոր ու Սարիշեն գյուղերի ուղղությամբ: Իրավիճակը հուսադրող չէր: Հայկական միավորումները անհավասար մարտերի արդյունքում նահանջեցին, սակայն նույն օրը երեկոյան ԼՂ ինքնապաշտպանական ուժերը, բացառությամբ Ցոր գյուղի, վերագրավեցին բոլոր զիջած դիրքերը: Մարտական գործողությունների ընթացքում հակառակորդը կրեց կենդանի ուժի և ռազմական տեխնիկայի մեծ կորուստներ: Սպանվեց հակառակորդի առնվազն 300 զինվոր: Գերի վերցվեցին 4-ը, որոնցից մեկը՝ ազգությամբ չեչեն: Ոչնչացվեց 9 հրասայլ, 7 միավոր այլ ռազմական տեխնիկա:

1992թ. հունիսի 4-ին երեք ուղղություններով՝ Լենինավանի, Կարմիրավանի և Փափրավենդի կողմից հարձակման անցած ադրբեջանական հսկայական ուժերի (նաև մեծաթիվ վարձկաններ ԱՊՀ-ից և Թուրքիայից, 70 հրասայլ և այլ զինտեխնիկա) ճնշման ներքո հայկական ուժերը կեսգիշերին մոտ թողեցին ԼՂՀ Մարտակերտ քաղաքը: Մարտական գործողությունների ողջ ընթացքում Մարտակերտը գնդակոծվում էր ՍՈՒ-25 ինքնաթիռից: Արդիական տեխնիկայով և խորհրդային զինապահեստների ռազմամթերքով զինված ադրբեջանական զորամիավորումները բնաջնջում էին այն ամենն ինչ հայտնվում էր իրենց ճանապարհին: Ոչնչացվեցին տասնյակ բնակավայրեր, սպանվեցին հարյուրավոր խաղաղ բնակիչներ, հազարավորները հայտնվեցին բնաջնջման սպառնալիքի տակ:

Հետագա օրերին թշնամին գրավեց նաև Թարթառի ողջ ձախափնյա մասը: Իրավիճակը ծանր էր, և հայկական ինքնապաշտպանական զորամիավորումները նահանջեցին՝ դիրքավորվելով ներքին Յոնաթան գյուղի մոտ:

Այսօրինակ հանգամանքները ստիպեցին, որ հայկական ինքնապաշտպանական զորամիավորումները անցնեն առավել կտրուկ պաշտպանական գործողությունների: Հակառակորդն ամեն կերպ ուժերի գերակշռությամբ ցանկանում էր զարգացնել իր առաջխաղացումը նաև դեպի Չլդրան:

Հուլիսի կեսերին կանգնեցնելով ադրբեջանական զորամիավորումների առաջխաղացումը՝ ԼՂՀ ինքնապաշտպանական զորամիավորումների հրամանատարությունը գործողության մեջ դրեց օպերատիվ-ռազմավարական հակահարձակման պլանը, որը սկսեց քայլ առ քայլ իրագործվել:

Կանգնեցնելով հակառակորդի առաջխաղացումը և իրենց ձեռքում պահելով Չլդրան գյուղը, ինչպես նաև մարտագծում նախաձեռնությունը վերցնելով իրենց ձեռքը՝ ղարաբաղյան ուժերի ուշադրությունը շարունակում էր մնալ երկրի հյուսիսում առկա վիճակը: Դրմբոն-Չլդրան մարտերից հետո ԼՂՀ ինքնապաշտպանական միավորումները անցան կազմակերպված հակագրոհի: Հակառակորդը դիմեց փախուստի: Հուլիսի 11-ին ազատագրվեցին Մեհմանա, Կուսապատ, Գյուլաթաղ, Ջանյաթափ և Մոխրաթաղ գյուղերը:

4 օր անց ինքնապաշտպանական զորամիավորումների վերահսկողության ներքո անցավ Սարսանգի հիդրոհանգույցը: Հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ զարգացնելով առաջխաղացումը՝ արցախյան ուժերը հուլիսի 19-ին մտան Հաթերք, ապա ազատագրեցին Ջարդախաչ, Իմերեթ Քերվանդ, Չափար գյուղերը: Ադրբեջանական զորքը նահանջում էր՝ թողնելով իր վիրավորներին ու մեծաքանակ զենք-զինամթերք:

Անհաջողությունից հետո հակառակորդը դիմեց իր կողմից արդեն բազում անգամ կիրառված քայլերի: Հուլիսի 31-ին օդուժը սկսեց ռմբակոծել Ստեփանակերտի հարավ-արևմտյան շրջանները: Հրետանային աննախադեպ գնդակոծության հետևանքով սպանվեց և վիրավորվեց 106 խաղաղ բնակիչ, ավերվեցին տասնյակ բնակելի շենքեր: Նույնը կրկնվեց օգոստոսի 5-ին. արդեն ՍՈՒ-25-ից ռմբակոծվեցին Ասկերանի շրջանի Դահրազ գյուղը և շրջակա տարածքները:

Օգոստոսի 10-ին դրությունը բարդացավ ադրբեջանա-ղարաբաղյան ռազմաճակատի հարավ-արևելյան և հարավային հատվածներում: Ֆիզուլու, Ջաբրայիլի, Ջանգելանի և Դուբաթլուի շրջաններում տեղակայված թշնամական հենակետերից գնդակոծվեցին Հադրութի սահմանա-

մերձ գյուղերն ու Կարմիր Շուկայի ծորակի բնակավայրերը: Միայն Կարմիր Շուկայի վրա արձակվեց 50-ից ավելի արկ:

Հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան հատվածներում չկարողանալով զարգացնել իր հաջողությունները, կրելով ռազմական տեխնիկայի և կենդանի ուժի զգալի կորուստներ՝ Ադրբեջանի ռազմական գերատեսչությունն ուժերը փորձարկեց՝ այս անգամ գրոհելով Քելբաջարից: Միաժամանակ մարտերը շարունակվեցին նաև Մարտակերտի հատվածում, որտեղ անհավասար ուժային հարաբերակցության պարագայում հակառակորդին հաջողվեց գրավել Գետավան, Չափար, Ջարդախաչ, Հաթերք գյուղերը: Օգոստոսի 20-ին մարտերը շարունակվեցին Մարտակերտում:

Չնայած Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարությունը հայտարարում էր, թե չեն ռմբահարվում քաղաքացիական օբյեկտներ, սակայն մեկ շաբաթվա մեջ Ստեփանակերտի վրա նետվեց ավելի քան 20 տռումբ: Օգոստոսի 18-ին, 22-ին և 23-ին մայրաքաղաքի օդային ռմբակոծության հետևանքով զոհվեց 40 և վիրավորվեց 200-ից ավելի խաղաղ բնակիչ, որոնց գերակշիռ մասը կանայք, ծերեր ու երեխաներ էին:

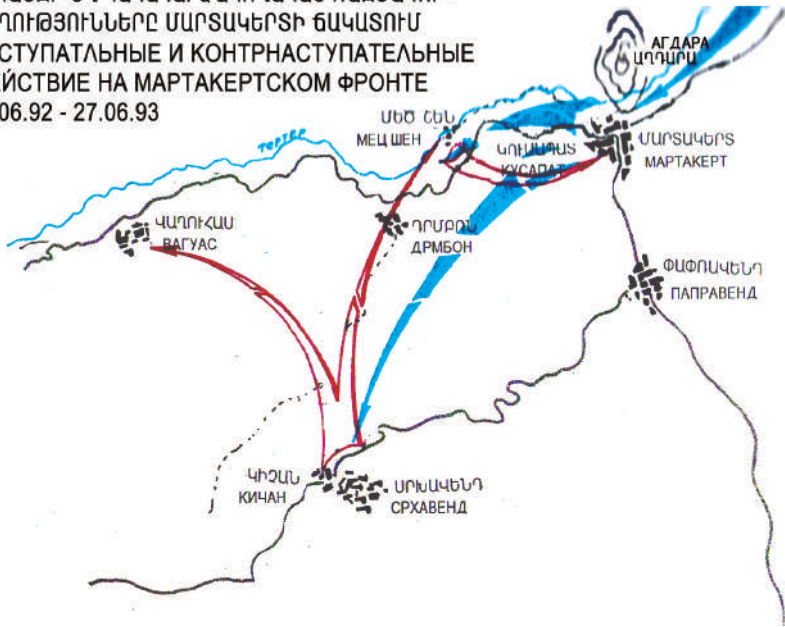
1992թ. հունիսի 13-ից ԼՂՀ հակաօդային ուժերը Ասկերանի, Հաթերքի, Չլդրանի և Ստեփանակերտի օդային տարածքներում ոչնչացրին ադրբեջանական ռազմական օդուժի 6 ռմբակոծիչ և 5 մարտական ուղղաթիռ: Հակառակորդը Արցախում կորցրեց 2000-ից ավելի զինյալ, շուրջ 70 հրասայլ, 50-ից ավել զրահատեխնիկա, «Գրադ» կայանքներ, հրետանի:

Այս ամենով հանդերձ, սակայն, ադրբեջանցիները վերսկսեցին ռազմական գործողությունները: Ողջ ամառվա ընթացքում հակամարտության ամենաթեժ կետը մնում էր Մարտակերտը:

Սեպտեմբերի 4-ի առավոտյան Ադրբեջանի ազգային բանակի զինյալները Աղդամի շրջանի Աբդալ և Գյուլափիլի գյուղերից շարժվեցին Մարտունու շրջանի սահմանամերձ Ավդուռ, Հացի և Նորշեն գյուղերի պաշտպանական դիրքերի ուղղությամբ՝ հրասայլերից ու հրանոթներից հրետակոծելով դրանք: Ժամը 13-ի դրությամբ Ավդալ և Գյուլափիլի գյուղերը, ինչպես նաև շրջակա կարևոր ռազմավարական նշանակության դիրքերը ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերի վերահսկողության ներքո էին: Ադրբեջանցիները մարտադաշտում թողեցին 50-ից ավել զինվոր, հայկական կողմը ունեցավ 7 վիրավոր: Այս ռազմական հեռակետերի ոչնչացումը կարևոր էր նրանով, որ հանրապետության տարածքի մեջ սեպի պես խրված Աբդալ և Գյուլափիլի գյուղերի մերձակայքում տեղադրված «Գրադ» կայանքներից հրթիռակոծվող Ստեփանակերտը ազատվեց ամենօրյա հերթական վտանգից: Համենատարբար բարելավ-

վեց արևելյան սահմանագծի երկարությամբ ձգվող զորքերի դիրքային պաշտպանվածության վիճակը:

**ԱՆՉԱՆՋԻ ԵՎ ՀԱՎԱՅԱՐՉԱՎՈՂՎԱԿԱՆ ՈՒՋՄԱԳՈՐ-
ԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄԱՐՏԱՎԵՐՏԻ ՃԱԿՍՈՒՄ
ՕՏՍՄԱՆՎԱԿԱՆ ԵՎ ԿՈՆՏՐԱՍՏԱՆՎԱԿԱՆ
ԴԵՅՏՎՈՒՄԵ ՆԱ ՄԱՐՏԱԿԵՐՏԿՈՄ ՓՐՈՒՄԵ
29.06.92 - 27.06.93**

Մարտակերտի և նրա շրջակա բնակավայրերի ռազմական գործողությունները 29.06.92-27.06.93

1992թ. սեպտեմբերին ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերը հակառակորդի գերազանցող ուժերի դեմ պաշտպանական մարտեր էին մղում ավելի քան 400 կմ ռազմաճակատի բոլոր տեղամասերում: Մասնակի հարձակողական և համարձակ հետախուզական մարտական գործողությունների արդյունքում Հադրութի, Մարտունու, Ասկերանի պաշտպանական շրջաններում զգալիորեն բարելավվեց օպերատիվ դրությունը, կայունացավ պաշտպանությունը: Միաժամանակ նվազեց հակառակորդի կողմից հեռահար կրակով ԼՂՀ քաղաքներն ու գյուղերը հարվածելու հնարավորությունը:

Սեպտեմբերի կեսերին և հոկտեմբերի սկզբին ադրբեջանական հրամանատարությունը ռազմաճակատ նետեց միանգամայն նոր զորամիավորումներ՝ փորձ անելով վերահսկողության տակ վերցնել Լաչինի մի-

ջանքը: Միաժամանակ Ղարաբաղյան ինքնապաշտպանական զորքերի ուշադրությունը շեղելու համար հակառակորդը հարձակում ձեռնարկեց Մարտակերտի և Մարտունու ուղղություններով՝ ռմբահարելով ինքնապաշտպանական զորամիավորումների պաշտպանական դիրքերը: Հյուսիսից՝ Քելբաջարից և հարավից՝ Ղուբաթլուից Ղարաբաղյան ուժերը սկսեցին միջանցքի պաշտպանական միջոցառումները: Սեպտեմբերի 18-ին Ղուբաթլուի ռազմական հենակետից «Գրադ» կայանքով հրթիռակոծության ենթարկվեցին Բերդաձորի ենթաշրջանի գյուղերը: Նույնը կրկնվեց երկու օր հետո. այս անգամ արդեն կրակի տակ առնվեց Լաչինի և Ջաբուլիի շրջակայքը, որից հետո Լաչինի շրջանի հյուսիս-արևմտյան տարածքները հսկող հայկական ինքնապաշտպանական միավորումների և ադրբեջանական մեծաքանակ զորքի միջև ծավալվեցին մարտեր:

Մյուս կողմից իրավիճակը բարվոք չէր նաև Չլդրան - Վաղուհաս ռազմագծում: Ադրբեջանական բանակի զինյալները մեծ կորուստների գնով կարողացան սեպտեմբերի 26-ին գրավել Չլդրանը և առաջանալ Վանք - Առաջածոր - Կիչան - Ղազանչի ուղղություններով: Ռազմաճակատում արյունալի մարտերը հաջորդում էին իրար:

Ոգևորված Մարտակերտի ուղղությամբ ձեռք բերված հաջողություններից՝ Ադրբեջանի ազգային բանակը փորձում էր ճեղքել մեր զորքերի պաշտպանությունը Կիչան գյուղի մոտ: Գործում էին զինտեխնիկայի բոլոր տեսակները: Այդ ժամանակահատվածում Կիչան - Չլդրան գիծը մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք անցավ: Հայկական ուժերն այն վերագրավելով, սակայն, բավարար ուժեր չունենալու պատճառով նորից նահանջում էին:

1992թ. հոկտեմբերի 2-ին լիովին ձախողվեց հյուսիս-արևելքից ԼՂՀ Մարտունի քաղաքի վրա ձեռնարկված ադրբեջանական լայնածավալ հարձակումը: Վճռական հակազորոհով հայկական ուժերը թշնամուն հետ շարտեցին ելման դիրքերից և ազատագրեցին 2 տարի առաջ Ադրբեջանի կողմից զավթված զգալի տարածքներ:

Հոկտեմբերին ռազմական գործողությունների հիմնական թատերաբեմ դարձավ Լաչինի միջանցքը: Ամեն օր Լաչինը զնդակոծվում էր, մասնավորաբար Ղուբաթլուից այն ենթարկվում էր «Գրադ» կայանքից ռմբակոծման: Հոկտեմբերի 4-ին, երկօրյա արյունահեղ մարտերի ընթացքում, չնայած երկուստեք ծանր կորուստներին, լիովին ձախողվեց հյուսիսից հասցված զանգվածային հարվածի օգնությամբ Լաչինի միջանցքը գրավելու ադրբեջանցիների փորձը:

Որոշակի հաջողություններ այս շրջանում արձանագրվեցին հյուսիսային ճակատում: ԼՂՀ պաշտպանության բանակի ստորաբաժանումներ-

ըը նոյեմբերի 4-ի երեկոյան Առաջածոր և Չլդրան գյուղերի միջև ընկած հատվածում, ետ մղելով հակառակորդի առաջխաղացումը, գրավեցին 2 կարևոր բարձունք:

1992թ. նոյեմբերի առաջին կեսին կրկին ահագնացան մարտական գործողությունները Մարտակերտի շրջանում: Այս անգամ արդեն ռազմական գործողության նախաձեռնողը ղարաբաղյան կողմն էր: 1992թ. նոյեմբերի 10-ին Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերը Մարտակերտի ռազմաճակատում սկսեցին վեցօրյա (նոյեմբերի 10-15-ը) հարձակողական գործողություն, որի ընթացքում ազատագրվեցին թշնամու հունիս-հուլիսյան մեծ հարձակման ընթացքում գրավված Վաղուհաս, Յարոյունագոմեր, Կճողուտ բնակավայրերը՝ ընդհուպ մոտենալով Չլդրանի արևմտյան մատույցներին: Նոյեմբերի 13-ին հակառակորդին մեծ կորուստների գնով հաջողվեց կասեցնել ԼՂՀ պաշտպանական զորամիավորումների առաջխաղացումը: Նոյեմբերի 15-ին ազատագրվեց կարևորագույն հանգուցային կետ Չլդրան գյուղը՝ ստիպելով հակառակորդին նահանջել դեպի Դրմբոն: Մարտական գործողությունների ընթացքում հայկական ուժերը հակառակորդից առգրավեցին մեկ հրասայլ, 2-ը ոչնչացրին: Օրվա վերջին ԼՂՀ ստորաբաժանումները ընդհուպ մոտեցան Թարթառ - Մարտակերտ - Քելբաջար մայրուղուն:

Թիկունքից ռազմաճակատ նետելով մեծաթիվ կենդանի ուժ և զինտեխնիկա՝ ադրբեջանական զորքերի հրամանատարությունը փորձեց վերստին տիրանալ ձեռքից բաց թողնված նախաձեռնությանը և Մարտակերտի շրջանի ռազմաճակատային գոտու ողջ երկարությամբ ձեռնարկեց լայնածավալ հակահարձակողական գործողություններ: Նոյեմբերի 17-ին հարվածի հիմնական ուղղությունը Վաղուհասի ճակատն էր: Ինչպես միշտ, այս անգամ ևս ադրբեջանական կողմը, անտեսելով մարդկային ուժի և զինտեխնիկայի կորուստը, փորձում էր ճեղքել հայկական դիրքերը, սակայն՝ ապարդյուն:

Նոյեմբերի 29-ին Լաչինի միջանցքի հյուսիսային ճակատում ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերը վճռական հարձակումով գրավեցին 4 գյուղ՝ Յայի Բագար, Լուլիղուզ, Դոզլու և Դարաջանլի, որով զգալիորեն ամրապնդվեց Արցախի «Կյանքի ճանապարհ»-ի ռազմական անվտանգությունը:

Ըստ Բաքվի աղբյուրների, 1992թ. 8 ամիսների ընթացքում ղարաբաղյան ճակատում իրենց մահկանացուն կնքեցին մոտ 5000 ադրբեջանցի զինվորներ, վիրավորվեցին ավելի քան 18000-ը, որոնցից շուրջ 2000-ը բուժվեց Ադդամի հոսպիտալում: Այդ ընթացքում ընդհանուր առմամբ ադրբեջանական զինված ուժերի 20000 զինվոր դասալիք էր դարձել:

ԼՂՀ ՊԲ տրամադրության տակ եղած տվյալներով, այդ ժամանակահատվածում Ադրբեջանի բանակը ղարաբաղյան պատերազմում կորցրեց 115 հրասայլ, ոչնչացվեց թշնամու 10-ից ավել ինքնաթիռ և ուղղաթիռ:

1992թ. վերջին ռազմաճակատի ամբողջ երկարությամբ նկատվեց մարտական գործողությունների ակտիվության անկում:

1993թ. հունվարի սկզբներին ադրբեջանական բանակի հեռահար հրետանին սկսեց ԼՂՀ մի շարք բնակավայրերի հրետակոծությունը: Յունվարի 15-ին ադրբեջանական զորամիավորումները հարձակման անցան հյուսիսային ռազմաճակատում՝ Չլդրան-Սրխավենդ ռազմագոտու ուղղությամբ: Կատաղի մարտեր ծավալվեցին Լաչինի միջանցքի հարավային մատույցների շրջանում: Սակայն ինչպես այստեղ, այնպես էլ մյուս ճակատներում Ադրբեջանի զինված ուժերին չհաջողվեց շոշափելի հարված հասցնել ղարաբաղյան դիրքերին:

1993թ. փետրվարի սկզբներին մարտական գործողություններ ծավալվեցին հյուսիսային ռազմաճակատում: Մարտակերտի շրջանի բռնազավթված տարածքները ազատագրելու նպատակով, ըստ ԼՂՀ ՊԲ հրամանատարության օպերատիվ պլանի, հարձակումը պետք է իրականացվեր Վաղուհաս - Ջազլիկ - Թալիշ, Չլդրան - Դրմբոն - Կուսապատ - Մարտակերտ և Սրխավենդ - Բաշ Գյոնեփայա - Մանիքլու - Ջանյաթաղ - Մարտակերտ ուղղություններով:

Հայկական ինքնապաշտպանական միավորումների գործողությունները սկսվեցին փետրվարի 5-ին, և մի քանի օրվա մեջ կոտրելով թշնամու դիմադրությունը՝ ղարաբաղյան ուժերն ազատագրեցին Կիչան, Չլդրան գյուղերը և դուրս եկան Մարտակերտ - Քելբաջար մայրուղու Դրմբոնի հատված: Փետրվարի երկրորդ կեսին ղարաբաղյան ուժերին հաջողվեց ազատագրել Դրմբոն, Վաղուհաս, Չափար, Չարդախաչ, Յաթերք գյուղերը և ամբողջությամբ վերահսկողության տակ առնել Մարտակերտ - Քելբաջար մայրուղին: Հերթական անգամ հզոր մարտեր սկսվեցին Սարսանգի հիդրոհանգույցի ազատագրման համար: Ադրբեջանական զորամիավորումները, հասկանալով հիդրոհանգույցի կարևորությունը, մեծ քանակով զինտեխնիկա և զորք կուտակեցին՝ ապահովելու նրա անվտանգությունը, սակայն չկարողանալով այն պահել՝ պայթեցրին հիդրոհանգույց տանող բոլոր ճանապարհները:

Մինչև մարտ ազատագրվեցին Մեծ Շեն, Մաղավուզ, Մոխրաթաղ, Հակոբ Կամարի և այլ բնակավայրեր: Միաժամանակ այս նույն ժամանակահատվածում սրվեց իրավիճակը հյուսիս-արևմտյան ռազմաճակատում: Քելբաջարի կողմից ադրբեջանական զորամիավորումները փորձեցին հարվածել Մարտակերտի հայկական դիրքերին: Ի հակադ-

րումն դրա՝ 1993թ. ԼՂՀ Պաշտպանության բանակի կողմից մարտի վերջին սկսվեց և մինչև ապրիլի 3-ը շարունակվեց Քելբաջարի (Քարվաճառ) ազատագրման օպերացիան, որի արդյունքում հաջողվեց ազատագրել ոչ միայն Քելբաջարը, այլ նաև Աղդաբան, Չարեքտար, Նարեշտա, Թագաբենդ, Բաղրլու, Քեչիլդայա, Չորման գյուղերը. վերացվեց Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի միջև խրված սեպը (շուրջ 2000կմ²), ոչնչացումից փրկվեցին հարյուրավոր հնագույն պատմա-ճարտարապետական կառույցներ, այդ թվում՝ 4-13-րդ դարերում ստեղծված Դադիվանքը:

Ապրիլի 5-ին դարաբաղյան ստորաբաժանումները դուրս եկան Օմարի լեռնանցք:

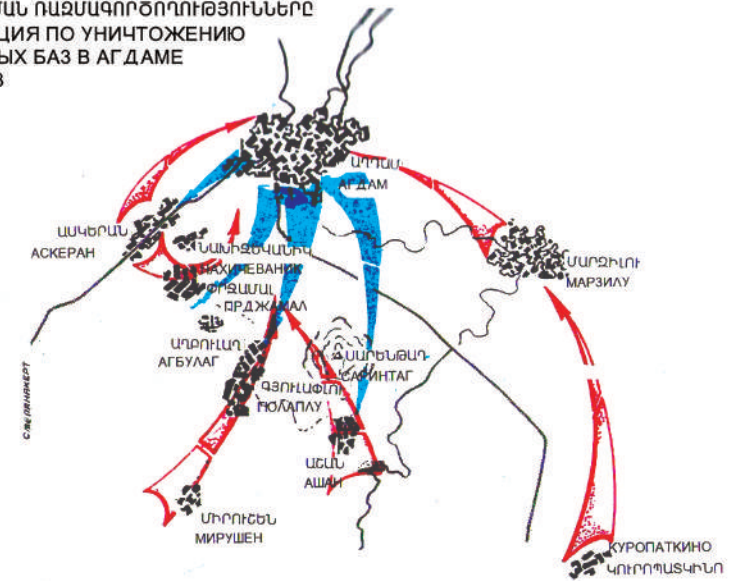
1993թ. գարնան վերջին ռազմաճակատում իրավիճակը կրկին սրվեց: Կանխելով թշնամու առաջխաղացումը ռազմական գծի առանձին հատվածներում՝ ՊԲ միավորումները անցան հակահարձակման: Ամենակարևոր նշանակետը հյուսիսային ճակատում Մարտակերտի ազատագրումն էր, որ տեղի ունեցավ հունիսի 27-28-ին: Միաժամանակ թշնամուց հետ խլվեց շրջանի 6 հայկական գյուղ:

Հատկանշական էր նաև Աղդամի կրակակետի լռեցման գործողությունը: Հունիսի 23-ին կասեցնելով նախորդ 2 օրվա ադրբեջանական լայնածավալ հարձակումը Ասկերանի ուղղությամբ՝ ԼՂՀ Պաշտպանության բանակը վճռական հակահարվածով գրավեց Աղդամ քաղաքը:

Սա կարևոր նշանակություն ունեցող իրադարձություն էր, քանի որ լուծվեց Ստեփանակերտի պարբերական ռմբակոծության և Ասկերանի շրջանի գյուղերի վրա պարբերական հարձակումների վերացման հարցը:

Օգոստոսի երկրորդ կեսին ռազմական գործողություններ ծավալվեցին Ֆիզուլի-Ջեբրայիլ-Ղուբաթլու մարտական գծի երկայնքով: Օգոստոսի 22-ին ադրբեջանցիները թողեցին Ֆիզուլի քաղաքը և 1380կմ² տարածքով համանուն շրջանը, ապա օգոստոսի 23-25-ը՝ Ջեբրայիլ շրջկենտրոնը՝ համանուն շրջանի տարածքով՝ 1050կմ²: 1993թ. օգոստոսի 31-ին ՊԲ միավորումները մտան Ղուբաթլու շրջկենտրոն:

Աղդամի ռազմական շենակետերի
վերստան ու վաշտագործողութունները
ОПЕРАЦИЯ ПО УНИЧТОЖЕНИЮ
ВОЕННЫХ БАЗ В АГДАМЕ
23.07.93

Աղդամի կրակակետի լռեցման գործողությունը 23.07.1993թ.:

Հոկտեմբերին ադրբեջանական զորամիավորումները փորձեցին հակահարձակման անցնել, սակայն հոկտեմբերի 24-ին կորցրին Հորադիզ կայարանը, որը հակառակորդի՝ հարավային հատվածում զինամթերքի մատակարարման կարևոր օղակ էր: Ավելի ուշ՝ նոյեմբերի 1-ին, դարաբաղյան ինքնապաշտպանական զորամիավորումները մտան Ջանգելան շրջկենտրոն՝ հարակից բնակավայրերով հանդերձ:

Նոյեմբերի մնացյալ հատվածը հարաբերականորեն հանգիստ էր ռազմաճակատում, սակայն դեկտեմբերին գործողությունները վերսկսվեցին և ծավալվեցին հյուսիս-արևելյան ու հյուսիս-արևմտյան շրջաններում: Ծանր մարտերից հետո դարաբաղյան ինքնապաշտպանական ուժերը իրենց դիրքերը թողեցին Մարտակերտի Մատաղիս և Թալիշ գյուղերում, մեկ դիրք էլ՝ Մարտունու շրջանում:

ՋԵՐՐԱԻԼԻ ԵՎ ՉԱՐԱԿԻՑ ՈՒՋՍԱԿԱՆ ՖԵՆԱԿԵՏԵՐԻ
ՎԵՐԱՑՄԱՆ ՈՒՋՍԱԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ОПЕРАЦИЯ ПО УНИЧТОЖЕНИЮ ВОЕННЫХ БАЗ
В ДЖЕБРАИЛЕ И ПРИЛЕГАЮЩИХ РАЙОНАХ

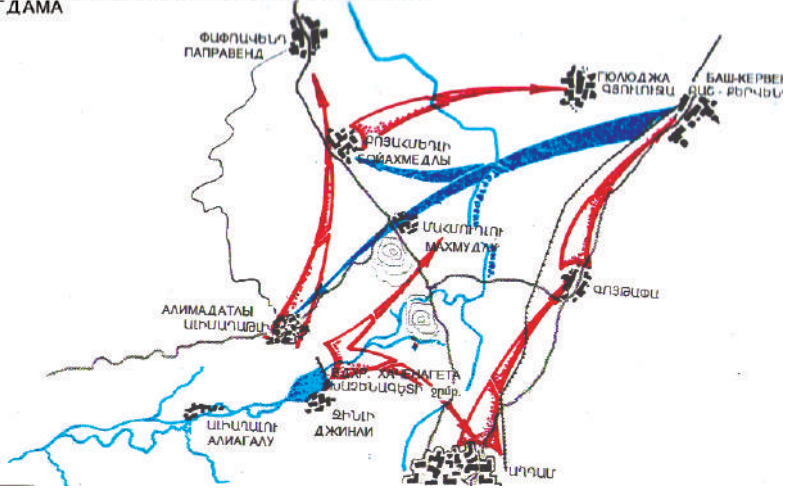
Ջարայիլի և հարակից ռազմական հենակետերի վերացման գործողությունը

1993թ. դեկտեմբերի 18-ին ադրբեջանական 60000 թվաքանակով բանակն աֆղան մոջահեդների (1500) և այլ վարձկանների օգնությամբ լայնածավալ հարձակման անցավ Արցախյան ռազմաճակատի ողջ երկայնքով: Երկուսուկես ամսվա դաժան մարտերում (մինչև 1994թ. մարտի սկիզբը) հայկական կողմը ջախջախիչ հակահարվածով թշնամուն ընդհանուր առմամբ հետ շարտեց ելման դիրքեր:

1994թ. սկզբներին մարտեր էին ընթանում Արաքսից մինչև Օմարի լեռնանցք ուղեգծով: 1994թ. հունվարի 7-ին եռօրյա արյունահեղ մարտերից հետո, տալով կենդանի ուժի և զրահատեխնիկայի մեծ կորուստներ, ադրբեջանական զորքերին ու նրանց շարքերում կռվող մեծաքանակ աֆղան մոջահեդներին հաջողվեց հետ գրավել արցախյան ռազմաճակատի ծայր հարավում գտնվող և ռազմավարական մեծ կարևորություն ունեցող Զորադիզ կայարանը: Չնայած զենքի և զորաքանակի մեծ առավելությանը՝ ադրբեջանական զորամիավորումներին չհաջողվեց էական հաջողություններ արձանագրել: Ռազմաճակատային գիծը կազմում էր առնվազն 180կմ, որը ենթադրում էր ԼՂՀ ՊԲ-ի ուժերի լարում, ինչը և պատվով իրականացվեց:

Ի պատասխան ադրբեջանական զորհների՝ ԼՂՀ ՊԲ-ն անցավ հակահարձակման և ոչնչացրեց Կոզան, Աշաղի Աբդուռահմանլու և մի շարք այլ բնակավայրերի կրակակետերը: Անտեսելով այս իրողությունները՝ ադրբեջանական ղեկավարությունը մարտի դաշտ էր բերում նոր երիտասարդ զինվորական կազմ՝ ի մասնավորի ռազմական թատերաբեմը տեղափոխելով Սահալախի Քենգերլի - Մարտակերտ - Լևոնարխ - Մատաղիս - Օմար:

ԱՂՂԱՍԻՑ ԳՅՈՒՄԻ ՍՐԵՎԵԼԵ ՏԵՂԱՎԱՑՎԱԾ ԹՇՆԱՍԱԿԱՆ
ՖԵՆԱԿԵՏԵՐԻ ՎԵՐԱՑՄԱՆ ՈՒՋՍԱԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ОПЕРАЦИЯ ПО УНИЧТОЖЕНИЮ ВРАЖЕСКИХ ОПОРНЫХ
ПУНКТОВ, РАСПОЛОЖЕННЫХ К СЕВЕРО-ВОСТОКУ
ОТ АГ ДАМА
04.94

Աղղամի հարակից կրակակետերի լուծման գործողությունների փուլեր

Ռազմական գործողությունների տեսանկյունից առավել ծանր հատվածը Օմար լեռնանցքի շրջանում էր: Հունվարի վերջին իրավիճակն այստեղ շեշտակի սրվեց: Ադրբեջանական զինուժին հաջողվեց Քելբաջարի ուղղությամբ զարգացնել իր հարձակողական գործողությունը և դուրս գալ Քելբաջարը Գյանջային կապող խճուղու խաչմերուկ: Հունվարի 24-ին խաչմերուկի մոտ ադրբեջանական զորքերի առաջխաղացումը կասեցվեց:

Փետրվարի սկզբներին հայկական ուժերը վերագրավեցին Օմարի

լեռնանցքի՝ հակառակորդի ռազմական դիրքերը: Քելբաջարի հյուսիսային հատվածն այլևս անվտանգ էր, իսկ հակառակորդի գործողությունը լիովին ձախողվեց:

1994թ. ապրիլի 9-ին սկսվեց արցախյան պատերազմում ԼՂՀ Պաշտպանության բանակի հարձակողական վերջին՝ Արեգասարի երկօրյա գործողությունը, որի ընթացքում հայկական ուժերը փայլուն զորաշարժով թշնամուց գրեթե լիովին ազատագրեցին Մարտակերտի շրջանի հյուսիս-արևելյան մասը՝ Մատաղիս-Չայլու-Թալիշ հատվածը:

Այս պայմաններում Ադրբեջանը ստիպված էր ընդունել ՌԴ-ի կողմից առաջարկվող զինադադարի պայմանները: 1994թ. մայիսի 12-ին ստորագրվեց հրադադարի համաձայնագիրը: Փաստականորեն արցախյան զորամիավումների ռազմական գործողությունների արդյունքում Ադրբեջանին զինադադար պարտադրվեց, որը, ժամանակ առ ժամանակ խախտումներով հանդերձ, պահպանվում է մինչ օրս:

ԽՈՋԱԼՈՒԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ. ՄԻ՞Ֆ, ԹԵ՞ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ...

Բնակչության դեմ չէ, որ Արցախի ազատամարտիկները պայքարում էին: Թե՛ Խոջալուի, թե՛ Քարվաճառի, թե՛ Շուշի քաղաքի, թե՛ հարավային շրջանների ազատագրական մարտերը սկսելուց առաջ ԼՂՀ պաշտպանության բանակը նախապես տեղեկացնում էր բնակչությանը՝ ազատ թողնված միջանցքի մասին, որտեղով նրանք կարող էին անվտանգ թողնել ռազմական գործողությունների դաշտը: Պետք է նկատել, որ այդ բնակչությունը չէր կարելի որակել որպես «խաղաղ բնակչություն», քանի որ 88-ից ի վեր մարզի ու հարակից շրջանների ադրբեջանացիները զանգվածաբար մասնակցում էին բռնության ակտերին ու շրջափակմանը, հայերի առևանգումներին ու սպանություններին:

1992թ. առաջին ամիսներին ԼՂՀ-ի համար օրակարգային առաջին խնդիրը հանրապետության՝ խորհրդային վերջին տարիներին ադրբեջանաբնակ դարձած գյուղերում տեղակայված ռազմական հենակետերի ճնշման խնդիրն էր: Դրանցից օրն ի բուն գնդակոծվում էին շրջակա գյուղերն ու քաղաքները: Փորձն արդեն ցույց էր տվել, որ բոլոր այն տեղերում, որտեղ խորհրդային բանակը չէր մասնակցում ռազմական գործողություններին, ադրբեջանական զինվորները լուրջ բախումների դեպքում ուղղակի փախուստի էին դիմում: Կրկժանի, Մալիբեյլիի, Ղարադաղլուի հրետակոծման և ռմբահարման հենակետերի լռեցումից, ապա վերացումից հետո օրախնդիր դարձավ Խոջալուի հենակետի լռեցումը: Ինչու՞, որովհետև Խոջալուից ամիսներ շարունակ «Գրադ» և «Ալազան» տիպի հրթիռային կայաններից օր ու գիշեր հրետակոծվում էին մայրաքաղաք Ստեփանակերտը և հարակից բնակավայրերը:

30-40-ական թվականներին Խոջալուն առավելապես հայկական բնակչություն ունեցող գյուղ էր: Բաքուն նպատակաուղղված քաղաքականություն էր վարում Ստեփանակերտ - Աղզամ մայրուղու վրա գտնվող այդ բնակավայրի ադրբեջանականացման ուղղությամբ: 88-ին գյուղն արդեն առավելապես ադրբեջանացիներով էր բնակեցված: Եվ հենց այստեղ 88-ին իրագործվեց առաջին էթնիկական զտումը: 1991թ. Խոջալուին տրվել էր հանրապետական ենթակայության քաղաքի կարգավիճակ, չնայած փաստացի այն մնում էր գյուղ: Այդտեղ էին տեղավորել Միջին Ասիայից եկած մեսխեթցի թուրք փախստականների մի մասին: Խոջալուի ռազմական հենակետին տրվում էր հատուկ նշանակություն, քանի որ այդտեղից Ստեփանակերտը հասանելի էր հրետակոծության համար: Հրետակոծելով շրջակա խաղաղ գյուղերն ու մայրաքա-

ղաք Ստեփանակերտը՝ ադրբեջանական ժողճակատայինները վստահ էին, որ պատերազմում բարոյական և մարդասիրական սկզբունքներով առաջնորդվող հայերը նույն ձևով չեն վարվի ադրբեջանական այն բնակավայրերի հետ, որտեղից նրանք կրակ էին թափում հայերի վրա: Խոջալուն այդ բնակավայրերից մեկն էր:

1992թ. փետրվարի 15-ին ԼՂ ինքնապաշտպանական ջոկատները, հարմար դիրքեր գրավելով Խոջալուի արևմտյան ցածրադիր բլրաշարի երկարությամբ, մուներտիկների միջոցով ադրբեջանական զորամիավորումներից պահանջեցին առանց մարտի անվտանգ միջանցքով թողնել երկրամասի տարածքը, հանգրվանել Ադդամի տարածքում: Խաղաղ բնակչությանը ժամանակ և հնարավորություն տրվեց ոչ միայն խորհելու, այլև առաջին անհրաժեշտության ունեցվածքը տեղափոխելու համար: Նշենք, որ Խոջալուն ուղղաթիռային կապ ուներ Ադդամի հետ, որտեղից ուղղաթիռը Խոջալու կարող էր հասնել 10-15 րոպեի ընթացքում: Դեռևս խորհրդային տարիներին ագրեսիվ ազգայնականության «ավանդույթներով» հայտնի Ադդամն այդ ժամանակ գտնվում էր Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատի ուժերի և բանտերից պատերազմական գործողություններին մասնակցելու նպատակով բաց թողնված հանցագործների վերահսկողության ներքո⁴⁸, որոնք արդեն խմբավորումներ էին կազմել և սպասում էին հրահանգի՝ հարձակվելու հարակից հայկական գյուղերի վրա: Ադրբեջանցի բժիշկ Քյամալ Ալին, 1992թ. փետրվարին լինելով Ադդամում, նշում է. «Պատերազմը լավ տեղ է հանցագործների համար: Պատերազմում կարելի է ամեն բան անել: Կարելի է սպանել: Կրթված մարդը պատերազմ չի գնա, իսկ հանցագործը կգնա: Այդ ժամանակ մեր (ադրբեջանական) բանակը ղեկավարում էին հանցագործները»⁴⁹:

Ժողովրդական ճակատի Ադդամի բաժանմունքի ղեկավարները նախընթաց ամիսներին խուլ առճակատման մեջ էին Ադրբեջանական Հանրապետության նախագահ Սուբալիբովի հետ, որին նրանք մեղադրում էին ռուսամետության և նույնիսկ Մոսկվայի գործակալը լինելու մեջ: Այն, որ «Խոջալուն» հենց Ա.Սուբալիբովի դեմ ուղղված ակտ էր, բացահայտ դարձավ Խոջալուի դեպքերի օրերին: Ադրբեջանցիները կարող էին ողջ բնակչությանը հանել թե՛ ուղղաթիռներով, թե՛ հատկապես դրա համար թողնված միջանցքով: Կարող էին տարհանել ցերեկային ժամերին: Չարվեց. ավելին՝ թույլ չտրվեց, քանի որ արդեն փետրվարի 22-ին,

երբ ԼՂ պաշտպանական զորամիավորումները հայտարարել էին, թե մտադիր են վերցնել Խոջալուն, և բացված միջանցքով քաղաքի ազգաբնակչությունը կարող է դուրս գալ, Ադրբեջանի նախագահի, վարչապետի, ազգային անվտանգության նախարարի և այլոց մասնակցությամբ կայացած Ազգային անվտանգության խորհրդի նիստում որոշվեց մարդկանց դուրս չբերել Խոջալուից⁵⁰: Սա հանցագործություն էր սեփական ժողովրդի դեմ, որը դեռ շարունակություն էր ունենալու:

Փետրվարի 26-ին Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերը, շրջափակման մեջ առնելով Խոջալուն, նահանջի միջանցքը թողեցին առանց վերահսկողության, որպես նախազուլակական միջոց՝ հարվածի ուղղությունը փոխելով դեռ 1990 թ. հոկտեմբերի 17-ից ադրբեջանական ՕՄՕՆ-ականների վերահսկողության տակ գտնվող օդանավակայանի ուղղությամբ: Տևական ժամանակ անց Խոջալուի բնակչության ելքը ի վերջո ժողճակատայինների կողմից թույլատրվեց: Վաղ առավոտ էր: Ճանապարհի զգալի մասն անցնելուց հետո Ադդամից ռացիայով ժողճակատայիններից ստացված հրահանգի համաձայն խմբի մի մասը շեղվեց ելքի համար թողնված միջանցքից և ուղղորդվեց հայկական Նախիջևանիկ գյուղի ուղղությամբ, որն ըստ տրված հաղորդագրության՝ իբրև ազատված էր հայերից: Դա կեղծ տեղեկատվություն էր⁵¹: Իրականում հայկական գյուղը գտնվում էր ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի հսկողության տակ: Մարդկանց շարանը Նախիջևանիկի մերձակայքում ընդհարվեց հերթապահող հայկական պահակակետի հետ: Կարճատև փոխհրաձգությունից հետո Ադդամից օգնության հասած ուժերի օգնությամբ, ինչպես վկայեց փրկված Սուլեյման Աբասովը, Խոջալուի բնակիչները շարունակեցին ճանապարհը⁵²: Եվ ահա Ադդամի մերձակայքում, մարդասիրական միջանցքի վերջում նրանց դիմավորեցին կրակահերթերով: Դա այն տարածքն էր, որ վերահսկում էին (և վերահսկեցին մինչև 92-ի ամառը) Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատի ուժերը: Նախ մարդկանց ոտքերին էին կրակել, որպեսզի փախչողներ չլինեն, ապա անհատապես գնդակահարել էին սեփական հայրենակիցներին: Բաքվում ժողովրդական ճակատը իսկույն վայնասուն բարձրացրեց՝ կատարվածը հայերին վերագրելով և մեղադրանքի գլխավոր սլաքն ուղղելով Սուբալիբովի դեմ: Կատարվածին միջազգային հնչողություն տալու համար դեպքի վայր հրավիրվեցին նաև օտարերկրյա լրագրողներ: Բայց ստացվեց այնպես, որ չէին լրագրողուհի Յանա Մազալովան այդ տարածքում եղավ երկու անգամ՝ փետրվարի 28-ին և

⁴⁸ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս «Черный сад. Между миром и войной», http://news.bbc.co.uk/hi/russian/in_depth/newsid467300/0/4673979.stm:

⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁰ Տե՛ս Интервью Рамиза Фаталиева, радио Азатлыг, <http://www.xocali.net/RU/azadlig.html>

⁵¹ Տե՛ս «Мегаполис-экспресс», 17, 1992:

⁵² Տե՛ս նույն տեղում:

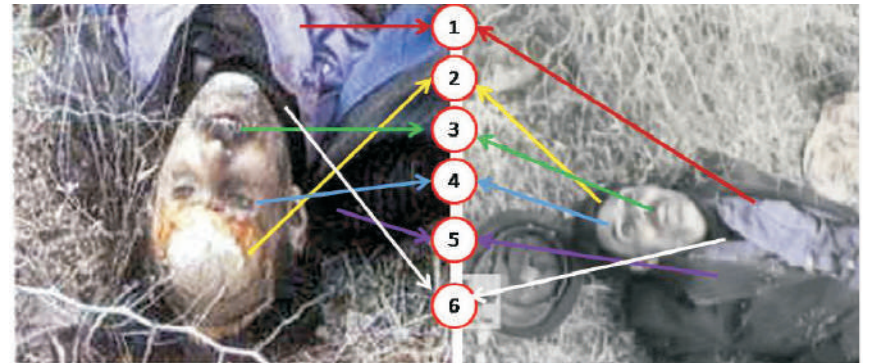
մարտի 2-ին: Երկրորդ անգամ Յ.Մազալովան արձանագրեց, որ դիակներն այլանդակված ու պղծված են: Հայերը այդ բանը չէին կարող անել, քանի որ տարածքը անընդհատ վերահսկվում էր Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատի կողմից: Բաքվից նկարահանումների համար Ադրամ ժամանած ադրբեջանցի լրագրող Չիմգիզ Մուստաֆաևը, որը նույնպես երկրորդ անգամ գտնվեց տեղում, հանգեց նույն եզրակացությանը: Հաղորդագրություն տալով «Д-Пресс» գործակալությանը՝ նա հայտարարեց, որ մտադիր է անկախ լրագրողական հետաքննություն իրականացնել: Սակայն նրան խորհուրդ տվեցին լռել և թողնել Ադրամը: Հետագայում լրագրողը սպանվեց ցայսօր չպարզված հանգամանքներում: Ժողճակատի ճնշմամբ իշխանությունից հեռացված Մութալիբովը մոսկովյան «Независимая газета» թերթում 1992թ. ապրիլի 2-ին բաց տեքստով հայտարարեց, որ այդ սպանող հայերը չէին կարող անել:

снимали их. Во время новых съемок 2 марта эти же трупы были скальпированы. Какая-то странная игра...
— Как говорят те ходжалинцы, которые спаслись, это все было организовано для того, чтобы был повод для моей отставки. Какая-то сила действовала для дискредитации президента. Я не думаю, чтобы армяне, очень четко и со знанием дела относящиеся к подобным ситуациям...

Независимая Газета թերթի այն հասվածները, որտեղ նշվում է, որ ներհաղախական իշխանավորության նրաճակով ԱժԾ-ն կազմակերպեց խոջալուի ողբերգությունը Ա.Մութալիբովին ղաճճոնանկ անելու համար:

Նույնը նա պնդեց տարիներ անց⁵³: Չկա որևէ անառարկելի փաստ, որով հնարավոր լինի հիմնավորել, որ խոջալուից մարդասիրական միջանցքով դեպի Ադրամ շարժվող մարդկանց կոտորածը հայերն են իրականացրել: Ադրբեջանական կողմն իր տրամադրության տակ չունի որևէ փաստ, որը ալիբի ծառայի ադրբեջանական ժողճակատի համար՝ նրա աննեղությունն այդ հարցում ապացուցելու առումով: Հակառակը՝ բոլոր վկայություններն ու փաստերը խոսում են այն մասին, որ դա թուրքամետ ժողճակատայինների գործն է: Այն եռանդուն գործունեությունը, որ ծավալեցին թուրքական տեղեկատվական գործակալություններն ու հեռուստատվիքները դեպքից անմիջապես հետո (հիմնականում ցուցադրվում էին Չիմգիզ Մուստաֆաևի նկարահանումները), խոսում էր այն մասին, որ թուրքական ծառայությունները անմասն չեն եղել կատարված հանցագործությանը:

Նկարում ղաճկերված է նույն ղղամարդու դիակը ռաբբեր վայրերում: Հեճաբբականն այն է, որ աջ նկարում ղղամարդու դիակը առանց ողծման հեճբբի է: Չախ կողմի նկարում ակնհայճ երևում են դիակաղթոթոթյան հեճբբ: Հիճեցնենբ, որ նկարահանման վայրը ղազմական գործողությունների այս ցղջանում չի եղել հայկական ուծերի վերահսկողության ներբո: Սա հեթբական փաստ է, որ ներկայացնում է «խոջալուի ողբերգություն» կղչվող աղբբեջանական բարղզանեբենայի ղեղծարարությունները: Չեղծարարության մյուս դեղբերին կարելի է ծանոթանալ <http://www.xocali.net> կայբոմ

Սակայն այդ աննի նպատակը միայն ղուսամետ Ա. Մութալիբովին իշխանությունից հեռացնելը չէր (որոշ ժամանակ հետո ժողճակատայինների աջակցությամբ նրան փոխարինելու եկավ բացահայտ թուրքական կողմնորոշում ունեցող Ա.Էլչիբեյը): Այս կերպ, Մութալիբովին իշխանությունից հեռացնելու խնդիր լուծելուն ղուզընթաց, լուծվում էր

⁵³ Տե՛ս «Новое время» անաղիր, 2001, թիվ 6:

սումգայիթյան ցեղասպանությանը հակակշռող վանդալիզմի մի ակտ հայերին վերագրելու խնդիրը: Պետք է ասել, որ հայկական կողմերը, իրենց տրամադրության տակ ունենալով անկասելի փաստարկներ, դարձյալ հույսները դրեցին միջազգային հանրության անաչառության վրա՝ մտածելով, թե «ինչ ուզում են՝ թող ադրբեջանցիները ասեն, միևնույն է՝ ճշմարտությունը մեր կողմն է»: Սակայն Ղարաբաղյան հարցի հետ մեկտեղ քաղաքականացվեց նաև Խոջալուի ոճիրը: Նրանք, ում պետք էր պաշտպանել Բաքվին կամ ով որդեգրել էր կողմերի միջև հավասարության նշան դնելու քաղաքական գիծը, առանց խորամուխ լինելու փաստերի մեջ՝ «հավատ ընծայեցին» ադրբեջանական քարոզչամեքենայի հորինվածքներին: Ամեն ինչից զատ Բաքվին խիստ կարևոր էր ազատվել Խոջալուի մեղքից և սեփական ժողովրդին անպայման հանձնել, որ ոճրագործները հայերն են: Հակառակ դեպքում շարքային ադրբեջանցի կարող է տեսնել, որ իր քաղաքական ղեկավարությունը իշխանության համար կարող է «սումգայիթ» բերել նաև սեփական ժողովրդի գլխին: 1992թ. հետագա իրադարձությունները հաստատեցին, որ Աղդամում գործում է թուրքամետ ժողճակատայինների մի խմբավորում կամ կազմակերպություն, որը գործողություններ է ծավալում ամեն կերպ թուրք ադրբեջանցուն իշխանության բերելու համար: Չի բացառվում, որ նրանք, ի տարբերություն Ա. Էլչիբեյի ծագման, կասկածներ ունենին Ա. Մուֆալիբովի թուրքական ծագման վերաբերյալ:

Խոջալուին հետևեց հաջորդ սադրանքը՝ դարձյալ Աղդամի մերձակայքում: 1992թ. նոյեմբերի 20-ին Աղդամից ոչ հեռու վթարի ենթարկվեց մի ուղղաթիռ, որում գտնվում էր Մուֆալիբովի կառավարության մեջ նախագահին հավատարիմ պաշտոնյաների զգալի մասը: Բաքվում իրենց սովորության համաձայն աղմուկ բարձրացվեց ուղղաթիռը հայերի կողմից կործանելու մասին (ուղղաթիռի «սև արկղը» օրեր շարունակ չտրամադրվեց մոսկովյան հանձնաժողովին): Հիստերիան շարունակվեց մինչև դեկտեմբերի 3-ը, երբ կենտրոնական հեռուստատեսության «Вести» ծրագրով ԽՍՀՄ ՊԱԿ-ի ղեկավար Վ. Բակատինը հայտնեց հատուկ հանձնաժողովի եզրակացությունն այն մասին, որ ինքնաթիռը վթարվել է ներսում տեղի ունեցած կրակոցի պատճառով: 1988թ. փետրվարին Աղդամից դեպի Ստեփանակերտ կազմակերպված և սպանություններով ավարտված «երթից» հետո սա «գորշ գայլերի» երրորդ խոշոր սադրանքն էր, որը թուրքամետ Ա. Էլչիբեյին բերեց իշխանության:

ՄԱՐԱԴԱ. ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՎՈՒՄ Է...

1992թ. ապրիլի սկզբից մինչև 10-ը Միր-Բաշիրի (Թերթեր) շրջանից Մարաղա գյուղը զանգվածային հրետակոծության ենթարկվեց, որի արդյունքում գյուղի մի զգալի մասը ոչնչացվեց: Գյուղի բնակչության մեծ մասը հողափոր թաքստոցներում էր ապաստան գտել, իսկ մյուսները տեղափոխվել էին հարակից գյուղեր:

Ապրիլի 10-ին ադրբեջանական զինուժի հրետակոծությունը սկսվեց գիշերվա ժամը 5-ին, որից հետո ադրբեջանական զինված խմբերը շարժվեցին գյուղի ուղղությամբ և մտան գյուղ: Բռնազավթելով գյուղի մի մասը՝ ադրբեջանական զինվորները սկսեցին զանգվածային կոտորածը, որի արդյունքում սպանվեց 57 խաղաղ բնակիչ (այդ թվում 30 կին և 9 երեխա): Գյուղի բնակչության դիակներն այլանդակվեցին, խաղաղ բնակչության մի մասին կենդանի այրեցին, մասնատեցին: Գյուղի 13 բնակչի ադրբեջանցիները գերեվարեցին և տեղափոխեցին Բարդա:

Ձինվորականների գործողություններին հետևեց Միր-Բաշիրից գյուղ մտած և թալանի ակնկալիքով զանգվածային սպանդ, կողոպուտ կազմակերպած ադրբեջանական խաժամուժը: Ապա ադրբեջանցիները այրեցին գյուղը:

Ապրիլի 13-ին բարոնուհի Քերոլայն Քոքսի ներկայությամբ տեղի ունեցավ սպանված և այլանդակված դիակների վերաթաղումը: Սա ադրբեջանական ցեղասպան քաղաքականության հերթական դրսևորում էր, որին զոհ դարձավ 57 խաղաղ բնակիչ:

Արբեջանական զորամիավորումների կողմից Մարաղա գյուղի ողջակիզված խաղաղ ազգաբնակչության դիակներ. առավել մանրամասն տե՛ս <http://maragha.nk.am> կայքում

СПИСОК
лиц, взятых в заложники в селе Марага
(по состоянию на 20.04.92г.)

1.	Аветисян Яша Татевосович	1932г.	нет вестей
2.	Аветисян Брина Оганесовна	1930г.	обменена
3.	Агаджанян Маня Маркосовна	1948г.	нет вестей
4.	Агаджанян Гаго Кароевич	1967г.	нет вестей
5.	Агаджанян Апрес Кароевич	1971г.	нет вестей
6.	Агаджанян Рафик Кароевич	1971г.	обменен
7.	Айвазян Лева (Камо) Шураевич	1959 г.	нет вестей
8.	Айвазян (Погосян) Седа Гарасимовна	1935 г.	выкуплена (24.05.94г.)
9.	Айвазян Биген Леваевич	12.03.90г.	обменен(1992г.)
10.	Айвазян Карен Леваевич	23.02.88г.	обменен(1992г.)
11.	Айвазян (Амбарцумян) Зарине Эвайдиковна	1963г.	погибла при обмене(23.04.92г.)
12.	Алексамян Артур Грантович	1965г.	убежал из с.Кузлэли у г.Мирбашира
13.	Алексамян Алвард Грантовна	1969г.	нет вестей
14.	Алексамян Роза Самсоновна	1933г.	убита в заложничестве
15.	Амбарцумян Яша Аванесович	1928г	нет вестей
16.	Амбарцумян Камо Яшаевич	1959г	нет вестей
17.	Амбарцумян (Погосян) Карине Эвальдиковна	19062г	обменена
18.	Амбарцумян Нарек Камоевич	30.03.89г	освобожден(1992г.)
19.	Амбарцумян Лея Камоевна	29.11.90г	освобождена(1994г.)
20.	Амоян Амо	1902г	убит в заложничестве(тело вернули)
21.	Аракелян Лусик	1910г	убита в заложничестве(тело вернули)
22.	Аракелян Сергей Наполеонович	1952г	нет вестей
23.	Аракелян Размик Асатурович		нет вестей
24.	Аракелян Римма		нет вестей
25.	Бабяян Саша	86лет	нет вестей
26.	Багдасарян Альвина Шмавоновна	1938г	убита в заложничестве
27.	Багрян(Барсегиан) Женя Мисаковна	1928г	обменена 10.02.92г.
28.	Багрян Кима Коляевна		нет вестей
29.	Бадалян Ася Акоповна	1933г	нет вестей
30.	Бадалян Сасун Эдикович	1963г	нет вестей
31.	Бадалян Лариса Рафиковна	1953г	обменена(ноябрь 92г.)
32.	Бадалян Лева	1975г	обменен(июнь 92г.)
33.	Барсегиан Лиана Вагифовна	1982	обменена
34.	Барсегиан Ульяна Вагифовна	1983г	обменена
35.	Барсегиан Лена Владимировна	6 лет	освобождена
36.	Барсегиан Арцвик Аванесовна		освобождена
37.	Барсегиан Лена Овсеповна	60 лет	освобождена
38.	Барсегиан Гезал		обменена
39.	Барсегиан Эрик		обменен
40.	Вартамян Заря	1935г	нет вестей
41.	Вартамян Парандзем	1912г	нет вестей
42.	Газарян Юрий	1933г	освобожден
43.	Газарян Ануш Бейбудовна	50 лет	освобождена
44.	Газарян Женя Исакович	1938г	освобожден
45.	Газарян Карине	1934г	нет вестей
46.	Галстян Андраник	1928г	нет вестей
47.	Галстян Роза	1930г	нет вестей
48.	Галстян Геня	1910г	нет вестей
49.	Еремян Сергей Мнацаканович	1906г	нет вестей

14. Лаура, дочь Шуры	25 лет.	убита
15. Лена, свекровь дочери,	55 лет,	убита
16. Барсеян Гурген,	67 лет.	Убит в собственном дворе
17. Мартросян Жора.		Убит дома
18. Барсеян Роза,	66 лет.	Убита в подвале дома
19. Анания Рубен,	64 года.	Убит у себя дома
20. Амалия, жена Рубена,	62 года.	Убита у себя дома
21. Байрамян Изабела,	66 лет.	Брошена под танк и раздавлена
22. Бадалян Сережа,	68 лет.	Разорван на мелкие части
23. Ася, жена Сережи,	62 года.	Убита
24. Бабаян Саша,	80 лет.	Убит выстрелом в лоб у себя во дворе
25. Агаджаниян,	20 лет.	Убит в окопе
26. Овсепян Ерванд,	80 лет.	Зверски убит
27. Тамара, жена Ерванда,	70 лет.	Зверски убита
28. Алик сын Ерванда,	27 лет.	Зверски убит
29. Мнацакянян Арфе,	60 лет.	Зверски убит у себя во дворе
30. Владимир, сын Арфе.		Зверски убит у себя во дворе
31. Аракелян Амо,	90 лет.	Убит в заложничестве через пять дней

Всего убито более 60 человек. Всех трудно запомнить. Судьба многих неизвестна.

Список 2

взятых в заложники в с.Марага

1. Варданян Варя. Нет вестей.		
2. Снекровь Вари,	80 лет.	Нет вестей
3. Геворк сын Лауры,	6 лет.	Взят в заложники
4. Мгер, сын Лауры,	4 года.	Взят в заложники
5. Амбарцумян Яша,	65 лет.	
6. Камо, сын Яши,	30 лет	
7. Карине, невестка Яши,	26 лет	
8. Малолетний внук Яши		
9. Малолетний внук Яши		
10. Малолетний внук Яши		
11. Айвазян Седа,	57 лет	
12. Лева, сын Седа		
13. Зарине, невестка Седа		
14. Мовсисян Размик,	45 лет.	Нет вестей
15. Светлана, жена Размика,	42 года.	Нет вестей
16. Барсеян Арцвик, 70 лет		
17. Гезал, невестка Арцвик		
18. Несовершеннолетний внук Арцвик		
19. Несовершеннолетний внук Арцвик		
20. Несовершеннолетний внук Арцвик		
21. Барсеян Лена,	55 лет	
22. Карапетян Римма,	26лет,	

раздета и в голом виде показана населению нескольких районов, над ней издевались, избивали и насиловали. Обо всем этом она рассказала сама, после обмена.
по свидетельству Риты: выдернули щипцами золотые коронки с зубов и заставляли говорить, что Карабах принадлежит Азербайджану. Она отказывалась, ее пытали до наступления смерти.

34. БАРСЕГЯН Лена Владимировна	6 лет - обменена	ред
35. БАРСЕГЯН Арцвик Аванесович	1922г. - обменена	
36. САРКИСЯН Лена Овсеповна	1933г.	
37. ВАРТАНЯН Заря	1932г. - убита	
38. ГАЗАРЯН Юрик	1930г. - обменен	
39. ГАЗАРЯН Ануш Белбудовна	1936г. - обменена	
40. ГАЗАРЯН Мена Исакович	1938г. - обменена	
41. ГАЗАРЯН Карине	58 лет	
512 520 42. ЕРЕМЬЯН Сергей Мишиканович	1920г. (слепой)	
43. ИВАНЕНКО Галина		
555 44. АЛЕКСАНЯН Лусик	1922г. - обменена	
45. КАРАПЕТЯН Мантас	1937г.	
687 688 46. МНАЦАКАНЯН Рита Лендрумовна	1966г. - обменена	
47. МОВСЕСЯН Размик Ервандович	1941г.	
48. МОВСЕСЯН Света Суреновна	1946г.	
49. ПАПИКЯН Геворк Лаврентьевич	- обменен	
50. ПАПИКЯН Армон Лаврентьевич	- обменен	
51. ХАРАТЯН Пайлар	58 лет - обменена	
215 402 214 308 366 52. АЛЕКСАНЯН Роза	1932г.	
53. ГАЛСГЯН Гена Гукасовна	1927г.	
54. АЛЕКСАНЯН Алвард Григорьевна	1969г.	
55. БАГДАСАРЯН Альвина Шавоновна	1932г.	
56. ВАРТАНЯН Парандзем	1914г.	
57. ДАНИЕЛЯН Валерий Аршакович	1940г.	

Итого 57 человек, из них 26 женщин, 9 детей; все мирные жители этого села.

ԱՆԿԱՆ ԼՂՇ-Ն ՕՐԻՆԱԲԱՐ ԿԱՅԱՑԱԾ, ԲԱՅՑ ԴԵՌԵՎՍ ՉՃԱՆԱԶՎԱԾ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԼՂՅ կայացման լեգիտիմությունը իրավական հիմքերի տեսակետից անբասիր է: ԼՂ ժողովուրդը դեռևս 1920-ական թվականներին ճանաչվել է որպես ինքնորոշման իրավունքի սուբյեկտ, ինչով խորհրդային Կենտրոնը հակակշռել է երկրամասը խորհրդային Չայաստանից օտարելու և այն ԼՂ ժողովրդի կամքին հակառակ ԱդրեսՍՀ սահմաններ մտցնելու բռնությամբ իրագործված ակտը: Ճանաչվել է խորհրդային տիպի պետականություն ունենալու ԼՂ ժողովրդի իրավունքը: ԼՂ ժողովրդի՝ ինքնորոշման իրավունքի սուբյեկտ լինելու փաստը, ինչպես արդեն նշեցինք, վերահաստատվել է 1990թ. ապրիլի 3-ի ԽՍՀՄ օրենքով:

Բայց 1991 թվականին, այն բանից հետո, երբ Բաքվում հրաժարվեցին ԱդրեսՍՀ իրավահաջորդությունից և վերականգնեցին թուրքական ինտերվենցիայի արդյունքում հիմնված մի պետականություն, որի սահմաններում Լեռնային Ղարաբաղը չէր եղել, ԼՂՅ տրամադրության տակ հայտնվեց ավելի գորեղ իրավական փաստարկ: 1991թ. սեպտեմբերի 30-ին ԼՂՅ-ն իր անկախությունը հռչակեց Ադրբեջանական Չանրապետությանը իրավաբանորեն չպատկանող տարածքներում: Ինքնիշխան պետականության կայացման համար անհրաժեշտ իրավական բոլոր ակտերը՝ «Պետական անկախության մասին» հռչակագրի ընդունումը, անկախության մասին հանրաքվեն, խորհրդարանական ընտրությունները և գործադիր իշխանությունների ձևավորումը, կատարվեցին մինչև Ադրբեջանական Չանրապետության միջազգային ճանաչումը (հիշեցնենք՝ վերջինս ՄԱԿ-ի անդամ է դարձել 1992թ. մարտին): ԼՂՅ հռչակումը Ադրբեջանական Չանրապետությանն իրավաբանորեն չպատկանող տարածքներում իրավական մի փաստարկ է, որն իր բնույթով տարբեր է 1990թ. ապրիլի 3-ի օրենքից: Բայց բավարար չէ միայն արձանագրել, որ Լեռնային Ղարաբաղը հիմնախնդրի իրավական հիմքերի համաձայն չի պատկանում մերօրյա Ադրբեջանական Չանրապետությանը: Ավելի կարևոր է այն, որ հիմնախնդրի իրավական հիմքերի համաձայն՝ ԼՂՅ ժողովուրդը հենց իրեն պատկանող տարածքներում է հռչակել իր պետականությունը: Դա ամրագրված է 1923թ. ընդունված «ԼՂԻՄ կազմավորման մասին» դեկրետում, որտեղ նշված է, որ արտավայրերը, ջրային ռեսուրսները, ընդերքը և այլն «պատկանում են այժմյան տերերին»: Այնպես որ, գոյություն չունի միջազգային իրավունքի որևէ նորմ, ԽՍՀՄ-ի՝ որպես լուծարված երկրի որևէ

օրենք, որը կասկածի տակ դնել ԼՂՅ կայացման լեգիտիմությունը: Երիտասարդ հանրապետության դեմ ադրբեջանցիների սանձազերծած պատերազմի արդյունքում ԼՂ ինքնապաշտպանական ուժերն ազատագրեցին այն տարածքների մի մասը միայն, որոնք պետք է լինեին մարզի սահմաններում: Չյուսիսային և Կենտրոնական Արցախի մի շարք շրջաններ դեռ մնում են Բաքվի կողմից բռնազավթված: ԼՂՅ ինքնապաշտպանական բանակը դուրս չի եկել Լեռնային Ղարաբաղի սահմաններից, այն տարածքներից, որոնք Կովբյուրոյի որոշմամբ օտարվել են խորհրդային Չայաստանից՝ նրանց մարզային լայն ինքնավարություն տալու պայմանով, որպեսզի տեղի հայ բնակչությունը փրկվի ցեղասպանվելուց:

«ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ» ԵՎ «ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ԱԶԱՏ ԻՆՔՆՈՐՈՇՄԱՆ» ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ ԴԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՇԱԿԱՍԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ

1991թ. դեկտեմբերի 8-12-ին Բելառուսում Ռուսաստանի Դաշնության, Ուկրաինայի և Բելառուսի դեկավարները հիմնեցին Անկախ պետությունների համագործակցությունը (ԱՊՅ), իսկ տարեվերջին՝ դեկտեմբերի 25-ին, Մոսկվայի Կրեմլի վրայից իջեցվեց ԽՍՀՄ դրոշմ՝ նշանավորելով ԽՍՀՄ վախճանը: Միջուկային գերտերության շուտափույթ լուծարմամբ շահագրգիռ Արևմուտքի ընդունած որոշումն առ այն, որ հետխորհրդային տարածքում նորանկախ պետությունները ճանաչվելու են նախկին միութենական հանրապետությունների սահմաններում, Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը միջազգային իրավական այլ հարցադրումների դաշտ տեղափոխեց: **Ադրբեջանական Հանրապետությունը Լեռնային Ղարաբաղով և Նախիջևանով ճանաչելու այդ որոշմամբ միջազգային հանրությունը իրավական նոր իմաստ վերագրեց հիմնախնդրին՝ այն ներկայացնելով Ադրբեջանական Հանրապետությունից ԼՂ անջատման խնդիր, հակառակ այն բանի, որ իրավական հիմքերի տեսակետից Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանական Հանրապետության մասը չէր և երբևէ այդպիսին չէր եղել: Արևմուտքը խնդիրը հանգեցրեց ԼՂ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի ճանաչմանը, չնայած ԼՂ ժողովրդի այդ իրավունքը ճանաչված էր մի քանի անգամ:**

Բայց նույնիսկ այդ դեպքում թե՛ Ռուսաստանը, թե՛ Արևմուտքը պետք է համաձայնեին ԼՂ՝ անկախացման հետ, քանի որ անկախացման գործընթացում ԼՂ-ում ընդունված ոչ մի փաստաթուղթ, քաղաքական ոչ մի ակտ չի հակասել ժողովուրդների «ազատ ինքնորոշման» սկզբունքին, այն սկզբունքին, որի գործադրմանը միջազգային հանրությունը հանգեցրել է խնդրի իրավական իմաստը: Չկա իրավական որևէ փաստարկ ԼՂ՝ անկախության հայտը մերժելու համար: Ինչ-որ բան պետք է արվեր հենց ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման սկզբունքի հետ: Միջազգային իրավունքի հետ բաց առճակատումից խուսափելու և «ղարաբաղյան նախադեպ»-ը հետխորհրդային տարածքում բացառելու համար ինչ-որ ելք պիտի գտնվեր, և այն գտնվեց:

Հակառակ ՄԱԿ-ի կանոնադրության, Հելսինկյան եզրափակիչ ակտի

և ժողովուրդների ազատ ինքնորոշմանը վերաբերվող հիմնարար մյուս փաստաթղթերի՝ մի շարք պետություններ, Ելնելով սուբյեկտիվ որոշ հանգամանքներից, ընտրեցին «ժողովուրդների ինքնորոշման» սկզբունքը «տարածքային ամբողջականության» սկզբունքին ստորադասելու ուղին, չնայած ակնհայտ էր, որ այդ դեպքում այն դրույթը, ըստ որի «բոլոր ժողովուրդներն իրավունք ունեն առանց դրսի միջամտության որոշել իրենց քաղաքական կարգավիճակը և իրագործել իրենց տնտեսական, սոցիալական ու մշակութային զարգացումը, և ամեն մի պետությունն պարտավոր է հարգել այդ իրավունքը...», անիմաստ էր դառնում⁵⁴: Դա միջազգային իրավունքին հակասող մոտեցում էր: Բոլոր հիմնարար փաստաթղթերը ամրագրում են ինքնորոշման իրավունքի համընդհանուր, համապարտադիր բնույթը և դրա կիրառումը չեն կապում պետության տարածքային ամբողջականության կամ նրա սահմանների խախտման հետ: Պետությունների տարածքային ամբողջականության խախտումը այդ փաստաթղթերը կապում են մի պետության կողմից մյուս ինքնիշխան պետության տարածքը բռնազավթելու, բայց ոչ ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման իրավունքի իրագործման հետ⁵⁵:

Ղարաբաղյան հարցում առաջարկվող մոտեցումը ներկայացվեց 1996թ. ԵԱՀԿ լիսաբոնյան գագաթաժողովում: Այդտեղ առաջարկվեց հակամարտության կարգավորման մասին որոշման մի նախագիծ, ըստ որի խնդիրը պետք է լուծել Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքային ամբողջականության և ազգերի ինքնորոշման սկզբունքների հիմքի վրա՝ Ադրբեջանական Հանրապետության կազմում Լեռնային Ղարաբաղին ինքնակառավարման ամենաբարձր աստիճան ապահովելու և Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի երաշխավորված անվտանգության ապահովման միջոցով: Որոշումն իր բնույթով հակասական էր, քանի որ գագաթաժողովը ճանաչեց ԼՂ՝ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը՝ Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքային ամբողջականության պահպանման պայմանով: Դա իրավական տեսանկյունից բովանդակությունից զուրկ և անիմաստ բանաձև էր, եթե նկատի ունենանք, որ ԼՂ ժողովրդի՝ մարզային **լայն ինքնավարության ձևով խորհրդային տիպի պետականություն ունենալու իրավունքը ճանաչվել է դեռևս 1921թ.**։ Ըստ էության ԵԱՀԿ գագաթաժողովը ներկայացրեց բոլշևիկյան Կովքյուրոյի որոշման վատ խմբագրված տարբերակը: Իր ամբողջու-

⁵⁴ Ձևակերպումը վերցված է 1970թ. հոկտեմբերի 24-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 2625 (XXV) «Միացյալ ազգերի կանոնադրության համապատասխան պետությունների միջև բարեկամական հարաբերությունների և համագործակցության վերաբերող միջազգային իրավունքի սկզբունքների մասին» Հռչակագրից:

⁵⁵ Տե՛ս օրինակ, Право народов на самоопределение: идея и воплощение. Изд. “Звенья”, М., 1997:

թյան մեջ լիսաբոնյան գազաթափողովի բանաձևն ինքնորոշման իրավունքի իմաստն այլասերող բանաձև էր: Երևանը ստիպված էր օգտվել վետոյով այն արգելափակելու իր իրավունքից:

ԵԱՅԿ լիսաբոնյան գազաթափողվում հակամարտության կարգավորման առաջարկված բանաձևն իր հիմքում ուներ հիմնախնդրի բնույթի մասին անբացահայտ կանխադրույթներ: Առաջինն այն էր, որ ԵԱՅԿ-ն, առանց խնդրի իրավական հիմքերի մեջ խորամուխ լինելու, ըստ էության անհիմն ձևով Լեռնային Ղարաբաղը դիտում էր որպես Ադրբեջանական Հանրապետությանը օրինաբար պատկանող տարածք: Խնդրի կարգավորման անբացահայտ ձևով կանխատրված մյուս դրույթն իր մեջ ուներ եվրոպական պետությունների (միանգամայն հասկանալի) բացասական վերաբերմունքը ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման սկզբունքի նկատմամբ: Բայց կար նաև զուտ տնտեսական շահով պայմանավորված քաղաքական շարժառիթ, որի մասին բաց տեքստով գազաթափողվում չխոսվեց: Խոսքը կասպիական էներգակիրների մասին է:

Այսօր հայկական դիվանագիտությունն իրավական և պատմական առկա բոլոր հիմքերով հիմնավորում և փաստարկում է, որ Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանական Հանրապետությանն օրինաբար պատկանող տարածք չէ և երբևէ չի եղել անկախ Ադրբեջանի մաս: **ԼՂ-ն իր ինքնիշխանությունը հռչակել է Ադրբեջանական Հանրապետությանը չպատկանող տարածքներում, 1994թ. ի վեր, ըստ հիմնախնդրի իրավական փաթեթի, վերահսկում է իրեն իրավաբանորեն պատկանող տարածքներ և այդ պատճառով Ադրբեջանական Հանրապետությունից անջատվելու խնդիր չունի:** Սրանից բխող ամենակարևոր եզրակացությունն այն է, որ «տարածքային ամբողջականության» սկզբունքը մեխանիկորեն կիրառելի չէ մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետության նկատմամբ (ինչպես սովորաբար դա արվում է): **Բացատրությունը պարզ է՝ նախկին ԱդրԽՍՀ սահմաններ մտցված հայկական տարածքների վերաբերյալ կան գործող պայմանագրեր, որոնց շրջանցումով Բաքուն իրավունք չունի իր անկախությունը հռչակել նախկին ԱդրԽՍՀ սահմաններում, եթե անգամ մնար նրա իրավահաջորդը:** Որևէ պետություն ճանաչել նրան իրավունքով չպատկանող տարածքներով, մանավանդ, եթե դա ամրագրված է միջազգային պայմանագրերով, բռնություն է միջազգային իրավունքի հանդեպ: Կարսի գործող պայմանագրով Նախիջևանը չի պատկանում մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետությանը: Երկրամասը չէր պատկանի նրան, եթե նա նույնիսկ մնար ԱդրԽՍՀ իրավահաջորդը, քանի որ այն տրվել էր ԱդրԽՍՀ-ին ընդամենը որպես հովանավորյալ տարածք: Գործող պայմանագրի համաձայն՝ այն չի կարող դիտվել Ադրբե-

ջանական Հանրապետության ինքնիշխանության տակ գտնվող տարածք: **Ցանկացած երկիր, որը Ադրբեջանական Հանրապետությունը ճանաչել է Նախիջևանով հանդերձ, կայացրել է իր հետ կապ չունեցող Կարսի պայմանագիրը անվավեր համարելու վճիռը, որի իրավունքը ինքը չունի:**

1991թ. այդ բոլոր հանգամանքների իմացությամբ Բաքվում Ադրբեջանական Հանրապետության սահմաններ չեն հռչակել: **1992թ. մարտին խոշոր տերությունները փաստորեն Ադրբեջանական Հանրապետությանը սահմաններ վերագրեցին՝ ճանաչելով իրեն չպատկանող Նախիջևանով ու Լեռնային Ղարաբաղով:** Ոչ կոնֆլիկտային քաղաքական որևէ իրադրություններում գուցե և դա թույլատրելի մի բան է: Բայց վարվել այդպես Ադրբեջանական Հանրապետության դեպքում, որտեղ իրագործվել էր Նախիջևանի և Արևելյան Անդրկովկասի հայերի ֆիզիկական և մշակութային ցեղասպանությունը, որը խաղաղ բնակչության ոչնչացման պատերազմ էր սանձազերծել ԼՂ-ի դեմ, անթույլատրելի էր թե՛ իրավական, թե՛ բարոյական տեսակետից: Եվ այս հանգամանքն օրակարգային է դարձնում Բաքվի ու Անկարայի հավակնությունների հետ կապված միջազգային քաղաքական վտանգների մասին հարցադրումը:

ՉԼՈՐԱԼ ԿՏԱՆԳՆԵՐԻ ԿԱՊՎԱԾ ՆՕԳՈՒՏ ԲԱՔԿԻ ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ԽՆԴՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՆԵՏ

Առաջին վտանգը կապված է մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետությունն իրեն իրավաբանորեն չպատկանող տարածքներով ճանաչելու վերը նշված փաստի հետ: Ճանաչել երկիրը նրա կողմից զավթված տարածքներով՝ նշանակում է իմաստափոխել, խախտել «տարածքային ամբողջականության» սկզբունքը և միջազգային կայունության ու խաղաղության սկզբունքից այն վերածել տարածքների զավթման սկզբունքի: Սա գլոբալ սպառնալիք է: Ոչ մի պետություն, նույնիսկ ամենահզորները, երաշխավորված չեն, որ մի օր իրենք չեն դառնա այդ սկզբունքի նման այլասերման զոհը: Եթե հզորները չեն երաշխավորված, առավել ևս երաշխավորված չեն փոքր պետությունները, որոնք «ադրբեջանական նախադեպից» հետո զրկվում են պաշտպանական այն զրահից, որ իրենց տրամադրում էր տարածքային ամբողջականության միջազգայնորեն ընդունված սկզբունքը: «Տարածքային ամբողջականության» սկզբունքի նման այլասերումը չի կարող չխեղաթյուրել միջազգային իրավունքի մյուս հիմնարար սկզբունքները և առաջին հերթին «սահմանների անձեռնմխելիության» սկզբունքը, որը վերաբերում է լեգիտիմ սահմաններին, որպիսիք Ադրբեջանական Հանրապետությունը չունի:

Իրեն իրավաբանորեն չպատկանող տարածքներում Ադրբեջանական Հանրապետությունը ճանաչելու երկրորդ գլոբալ վտանգը կապված է «տարածքային ամբողջականության» սկզբունքը ցեղասպանության արդարացման կամ պարտական միջոց դարձնելու հետ: Մերժելով ԱդրեսՄՅ իրավահաջորդությունը՝ Բաքուն չի հրաժարվել հայոց ցեղասպանության քաղաքական այն ուղեգծից, որը իրագործել են թե՛ Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը, թե՛ ԱդրեսՄՅ-ը: Խաղաղ բնակավայրերի հրետակոծություններն ու ռմբահարությունները, որոնք դարձել էին խնդրի լուծման «ադրբեջանական միջոց», ըստ էության վերածվել էին թույլատրված ցեղասպանության գործողության: «Թույլատրության փաստաթուղթը» տարածքային ամբողջականության իրեն չվերաբերող, բայց իրեն պարզևս սկզբունքն էր:

Իրեն չպատկանող տարածքներում քաղաքական նկատառումներով որևէ պետության ճանաչումը, եթե դա արված է այդ տարածքի ժողովրդի կամքին հակառակ, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ պատերազմ հրահրելու սադրանք: Ղարաբաղյան պատերազմն Արևմուտքի կողմից թույլատրված

անարդարացի և ցեղասպանությամբ հղի պատերազմի նախադեպ է: Սա է «ադրբեջանական նախադեպի» մյուս համընդհանուր վտանգը: Եվ եթե Լեռնային Ղարաբաղի ժողովուրդն իրեն պաշտպանելու ցուցաբերված վճռականությունը չունենար, ապա կիրագործվեր հերթական ցեղասպանությունը:

Թվարկված բոլոր սպառնալիքներն անմիջականորեն կապվում են ԼՂ ժողովրդի ինքնորոշման ու անվտանգության հետ: Բայց դրանք ունեն նաև գլոբալ բնույթ այն իմաստով, որ կարող են կիրառվել ցանկացած պետության ու ժողովրդի նկատմամբ: Բայց կան նաև վտանգներ, որոնք ուղղակիորեն վերաբերում են հարևան պետություններին և ժողովուրդներին: Պարզ է, որ եթե Բաքվին հաջողվեր հաշվեհարդար տեսնել Լեռնային Ղարաբաղի հետ, ապա տարածաշրջանում իսկույն կփոխվեր աշխարհաքաղաքական հավասարակշռությունը՝ անկանխատեսելի հետևանքներով: Այսօր ոչ ոք չի կարող ասել, թե ինչ ընթացք կստանային դեպքերը տարածաշրջանում (և ոչ միայն տարածաշրջանում), եթե Արցախի ազատամարտիկներին չհաջողվեր կատարել այն, ինչ նրանք ընդհուպ լավագույնների կյանքի գնով կարողացան կատարել 1988-94թթ.: Հավասարակշռության կտրուկ խախտումն այնպիսի զգայուն մի տարածաշրջանում, ինչպիսին Հարավային Կովկասն է, կարող էր դառնալ հզոր ցնցման պատճառ, որի ալիքները կհասնեն մինչև Եվրոպայի ու Ասիայի խորքերը:

Ադրբեջանական Հանրապետությունը նախկին ԱդրեսՄՅ-ի սահմաններում ճանաչելու մեկ այլ վտանգ կապված է Անկարային ու Բաքվին Մեծ Թուրանի նախագծին ավելի ամուր գամելու հետ: Դեռևս քսաներորդ դարի սկզբներին գերմանական քաղաքական շրջանակներում նկատվել էր, որ Թուրքիան տարածաշրջանում վարում է իր սահմաններից դուրս նոր թուրքական պետություններ հիմնելու քաղաքականություն⁵⁶: Թուրքական արտաքին քաղաքականության այդ միտվածությունը հաստատվեց ոչ միայն 1918թ. Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը հիմնելու փաստով (70-ական թվականներին նույնպիսի փորձ կատարվեց Կիպրոսում):

1918թ. Արևելյան Անդրկովկասում թուրքական նոր պետության հիմնումը ինչ-որ իմաստով կիսատ էր մնացել: Նոր թուրքական պետության փոխարեն բոլշևիկները հիմնեցին ոչ ազգային մի հանրապետություն՝ Խորհրդային Ադրբեջանը: Կիսատ մնացած գործը պետք էր ավարտին

⁵⁶ Տե՛ս Գ.Կորխմազյան «Թուրքիան և ԽՍՀՄ-ը (Ռուսաստանը). փոխհարաբերությունների որոշ ասպեկտներ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո» // «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XVIII պրակ, էջ 7, Երեվան, 1999թ:

հասցնել: Ողջ 20-րդ դարում Անկարայի ու Բաքվի ձեռնարկած քայլերը դրան էին միտված: 1929թ. Աթաթուրքին հաջողվեց համոզել Պարսկաստանի Ռեզա շահին՝ տարածքային փոխանակումների միջոցով աշխարհագրական կապ հաստատել Նախիջևանի հետ: Դա ռազմավարական հաջողություն էր հետամտվող նպատակին հասնելու ճանապարհին: Նույն թվականներին Մոսկվայի բարեհաճությամբ Բաքուն արգելեց իրենց տները վերադառնալ 1918-20թթ. պատերազմների ընթացքում իրենց բնակավայրերից հեռացած նախիջևանցի հայ փախստականներին: Հայերին հանրապետությունից դուրս մղելու և իսլամադավան ժողովուրդների աղրբեջանականացման տասնամյակներ շարունակ «խաղաղ մեթոդներով» տարվող քաղաքականությունը 1988թ. սումգայիթյան ոճիրով վերաճեց բացահայտ ցեղասպանության ու հանրապետությունը հայերից մաքրելու քաղաքականության:

Անկարան սատարում էր Բաքվի բոլոր քայլերն այնպիսի եռանդով, որ կասկածի տեղ չէր մնում, որ դա համատեղ վարվող ռազմավարություն է և որ դա հենց Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական ծրագրի մի մասն է: Աղրբեջանում «գործը» կարծես ավարտին է հասցված, իսկ Կիպրոսում այն դեռևս ընթացքի մեջ է, և Անկարան դեռ չի կորցրել ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման ու մարդու իրավունքների սկզբունքները «Եվրոպայի քթի առջև» թափահարելով՝ թուրքական այդ նոր պետության հիմնման գործը հաջողությամբ ավարտին հասցնելու հույսը, որը նույնպես ձեռնարկել է թուրքական կանոնավոր բանակը, ուղեկցվել է հույների զանգվածային ջարդերով, տարածքը նրանցից մաքրելու գործողություններով:

Ճիշտ է, Անկարան Եվրոպա մտնելու խնդիր ունի, և դրա համար նա ավելի զգույշ է և հազվադեպ է դիմում ռազմաշունչ ճարտասանության: Բայց նա պաշտպանում է հարձակողական կեցվածք ընդունած Բաքվին: Այն, որ միջազգային հանրությունը Բաքվին թույլատրում է օգտվել տարածքային ամբողջականության կեղծված սկզբունքից, նոր գայթակությունների առիթ է դարձել վերջինիս համար: Այդ խաղաքարտը նրան թույլ է տալիս ոչ միայն «հիմնավորել» Լեռնային Ղարաբաղին ուժով տիրելու իր իրավունքը, այլև արդեն իսկ ողջ Հայաստանն են հայտարարում Աղրբեջանի արևմտյան մաս: Չեն դադարում իրանական Աղրբեջանի նկատմամբ հավակնությունների հիմնավորման քարոզչական արշավները: Եվ տարածաշրջանի կայունությունը խաթարող այդ բոլոր հավակնությունների աղբյուրը Աղրբեջանական Հանրապետությունն իրեն չպատկանող տարածքներով ճանաչելու՝ 1991-92թթ. խոշոր տեղությունների կողմից ընդունված քաղաքական որոշումն էր:

Իրականում այդ վտանգը միայն Հայաստանին կամ Իրանին չի

սպառնում: Աղրբեջանական Հանրապետության վրայով Թուրքիան միջինասիական Թուրքմենստանի հետ աշխարհագրորեն չընդհատվող մի տարածքի մեջ միավորելու նախագիծը, որը ցանկանում են իրագործել Անկարան ու Բաքուն, հաջողության դեպքում կփոխի Եվրասիայի քաղաքական ողջ դեմքը: Արդեն իսկ Եվրոպայի դեմ գործողության մեջ դրված ժողովրդագրական գրոհը որակապես նոր թափ կստանա: Այդ հեռանկարում Թուրքիան միջինասիական Թուրքմենստանի հետ կապող կամուրջի կամ դրանց միացնող օղակի դերը պետք է կատարի Աղրբեջանը: Իսկ ի՞նչ կլիներ, եթե թուրքական ինտերվենցիայի արդյունքում Արևելյան Անդրկովկասում չհիմնվեր թուրքացման ուղին բռնած այդ պետությունը: Եթե պատկերացնենք, որ այդ օղակը բացակայում է, դժվար չի լինի կանխատեսել Թուրքիայի արագ եվրոպականացումը: Նրա քաղաքակրթական ինտեգրմանը չէին խանգարի թուրանական ծրագրերի հետ կապվող հույսերը, որոնք որքան էլ քողարկվեն կամ հենց այդ քողարկման համար անհեթեթ (կամ՝ հայերի կողմից հնարված) գաղափարներ որակվեն, առայժմ տեղ ունեն թուրքական տեսլականներում: Դրանք չտեսնելու համար պետք է շատ ցանկանալ անտեսել դրանք: Քսաներորդ դարի սկզբներին Աղրբեջանը, որ այն ժամանակ դեռևս այդ ամունը չուներ, պանթուրքիզմի գաղափարախոսության օրրանը դարձավ: Այսօր այդ նույն դերը նա կատարում է արդեն որպես աշխարհագրության իրողություն, որպես թուրքական աշխարհի երկու ժայռաթևերը ֆիզիկապես կապող հանգույց: Եվ քանի այն կա, պիտի կրողը լինի այդ դերակատարությունից բխող գաղափարական և գործնական ազդակների, որոնք կարող են լինել միայն ժավալապաշտական ու ագրեսիվ նացիոնալիզմի ազդակներ: Բաքուն հետ պիտի պահի Անկարային քաղաքակրթորեն Եվրոպային ինտեգրվելու ընթացքից: Միջազգային քաղաքական ու հասարակական բոլոր այն շրջանակները, որոնց համար ցանկալի է Թուրքիայի քաղաքակրթական ինտեգրումը Եվրոպայի հետ, պետք է զգան կամ արդեն զգուն են, որ ընդամենը վերջերս ցեղասպանություն իրագործած Աղրբեջանական Հանրապետությունն է «Թուրքիային հետ քաշում դեպի քարանձավ»՝ ծանրաքարի պես կախվելով նրա ոտքերից դեպի Եվրոպա տանող նրա ճանապարհին:

ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇՐՋԱՓԱԿՄԱՆ ՄԵՋ

1994թ. մայիսին Բիշկեկում Ստեփանակերտը, Բաքուն և Երևանը որպես հակամարտության կողմեր ստորագրեցին հրադադարի հաստատման մասին արձանագրություն: Դրանից հետո պատմականորեն, իրավաբանորեն և փաստականորեն իրենց պատկանող հողերի մի մասում շարունակելով պետականության դարավոր ավանդույթները և զարգացնելով 1918-20թթ. ժողովրդական ինքնակառավարման փորձը՝ արցախցիներն անցան պետականաշինության ակտիվ գործունեության: Հետխորհրդային տարածքի նոր անկախացած բոլոր պետությունների հետ ԼՂՀ-ը մտավ հասարակական, տնտեսական ու քաղաքական բարդ փոխակերպումների մի շրջան, որ կնքվեց ընդհանուր մի անունով՝ անցումային շրջան: Մասնավոր սեփականության ու ազատ ձեռներեցության հիմքի վրա նոր տնտեսակարգի կառուցումը նորանկախ պետություններում ստացավ մեկը մյուսից տարբեր ընթացք՝ կախված նրանից, թե «ինչքանով է թարմ» մասնավոր սեփականատիրական տնտեսվարման «հիշողությունը» երկրում (ամենից շատ դրանք թարմ էին 1940-ականներին ԽՍՀՄ կազմ մտցված մերձբալթյան հանրապետություններում), մարդկային ու նյութական ի՞նչ ռեսուրսների է տիրապետում այն, ի՞նչ մենթալիտետ ունի նոր տնտեսական ուղուն կանգնած ժողովուրդը և այլն: Հայաստանի Հանրապետությունում և ԼՂՀ-ում սոցիալ-քաղաքական ու տնտեսական զարգացումների վրա նշված գործոններից բացի ազդում էր աննպաստ մի գործոն, որ չկար մյուս տեղերում: Դա շրջափակման գործոնն էր: Շրջափակումը սկսվել էր դեռևս խորհրդային տարիներին, երբ ԱդրեսՍՀ-ում թալանվում էին ՀԽՍՀ ու ԼՂԻՄ ուղարկվող զնացքներն ու բեռնատարները, այդ թվում՝ երկրաշարժից հետո հունամիտար բեռներ փոխադրողները: ԽՍՀՄ լուծարումից հետո շրջափակումն ավելի սաստկացավ, մասնավաճ, երբ 1993թ. Բաքվին միացավ նաև Անկարան: Նպատակը մեկն էր՝ խեղդել Հայաստանի և Արցախի հանրապետությունները, սովի մատնել բնակչությանը, տնտեսական անկման պայմաններում բնակչության անխուսափելի արտահոսքով դատարկել երկիրը: Շրջափակումը պատերազմի ձև է, և արդեն երկու տասնամյակ է, ինչ Բաքուն ու Անկարան համատեղ վարում են այդ պատերազմը ընդդեմ հայկական պետությունների: Հատուկ հիմնավորումների կարիք չունի այն միտքը, թե ինչ անբարենպաստ ազդեցություն պիտի ունենար շրջափակումը նրանց տնտեսական ու սոցիալական զարգացումների վրա: Ծանր են շրջափակման հետևանքները թե՛ ավերիչ երկրաշարժի վերքերը չբուժած նորանկախ Հայաստանի

Հանրապետության, թե՛ պատերազմի տարիներին ավերածությունների ենթարկված Արցախի համար: Եվ նույնիսկ այդ պայմաններում ժողովրդավարության քաղաքական մշակույթը Արցախում ավելի հաստատուն քայլերով առաջադիմեց, քան հետխորհրդային շատ ու շատ երկրներում: Ադրբեջանական Հանրապետության հետ համեմատվելը նույնիսկ իմաստ չունի: Տեղական ինքնակառավարման, խորհրդարանական, նախագահական բոլոր ընտրությունները արդարության, թափանցիկության, օրինականության և մնացյալ բոլոր չափանիշների տեսակետից ԼՂՀ-ում անցել են իրապես Եվրոպական չափորոշիչներին համապատասխան: Այդ մասին հաճելի զարմանքով վկայել են նաև միջազգային դիտորդները: Ժողովրդավարության ամենաբարձր չափանիշներով իր կյանքը կազմակերպելու վճռականությունը արցախցին արտահայտել է ազատագրական իր պայքարի ողջ ընթացքում, այդ թվում 1991թ. դեկտեմբերի 10-ին, երբ հրետակոծությունների ու ռմբակոծությունների տակ գնաց հանրաքվեի՝ անկախության օգտին քվեարկելու համար: Ինքնիշխանության իր ընտրած ճանապարհին նա ստեղծել է նախագահական հանրապետություն, ընդունել է Սահմանադրություն և մեր օրերում ամենաեռանդուն ձևով փորձում է տնտեսական ժողովրդավարության տեխնոլոգիաներ ներդնել երկրում: Նույն այդ ժամանակ կլանային կառավարման անցած Ադրբեջանական Հանրապետությունում ճիշտ ու ճիշտ միջնադարյան «միապետությունների ստանդարտներով» Ադրբեջանի նախագահը ձեռք է բերել ցմահ նախագահելու իրավունք: Դա միայն նախագահի հավակնություններն ու ցանկություններն արտացոլող փաստ չէ: Դա մի ողջ հասարակության «ժողովրդավարական մտածողության» որակը բնութագրող երևույթ է, ինչը հնարավոր չէ ո՛չ Հայաստանի Հանրապետությունում, ո՛չ էլ Արցախում:

Քաղաքական նկատառումներից ելնելով՝ Եվրոպան զուսպ է արձագանքում այս փաստին: Ավելին, Ադրբեջանական Հանրապետությունում կատարվածին երբեմն «վերաբերվում են ըմբռնումով»: Այնինչ ԼՂՀ-ում տեղի ունեցող ամենաբարձր չափանիշներով անցկացվող խորհրդարանական ու նախագահական ընտրությունների կապակցությամբ ԵԱՀԿ-ը չի մոռանում հայտարարել, թե դրանք ինքը ճանաչել չի կարող: Բայց հենց այդ կետում Եվրոպան հակասության մեջ է մտնում ինքն իր հետ: Բանն այն է, որ դեռևս 1994թ. դեկտեմբերի 5-6-ին Բուդապեշտում տեղի ունեցած ԵԱՀԿ զազաթաժողովում որոշվել է Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման բանակցություններում գործ ունենալ Լեռնային Ղարաբաղի ընտրված ներկայացուցիչների հետ: Ձևակերպումն ինքնին պարտադիր է դիտում Ղարաբաղյան կողմի ընտրված ներկայացուցիչներ ունենալը, ինչն անհնար է առանց ընտրական համակարգի ու ժողովրդավարության համապատասխան հաստատությունների:

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Ահա արդեն քսան տարի է, ինչ դարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը գտնվում է միջազգային հանրության համար հրատապ հարցերի օրակարգում: ԵԱՀԿ-ում ստեղծված է հատուկ կառույց՝ Մինսկի խումբը, որն առաջ է տանում բանակցային գործընթացը, որի արդյունավետությունը պայմանավորված է բազմաթիվ հանգամանքներով: Միանգամայն հասկանալի է այն կարևորությունը, որ դրանց շարքում տրվում է վստահության գործոնին: Հայ-թուրքական հարաբերությունների ողջ պատմությունը բացահայտ կամ քողարկված ձևով իր հետքն է թողնում կողմերի դիրքորոշումների, բանակցություններում նրանց վարքի վրա: Ադրբեջանցի թուրքը բանակցությունների է ներկայանում վստահ, որ՝

- տարածաշրջան մտնելու և կասպիական էներգակիրների համար մրցակցության մեջ մտած խոշոր տերություններն իրեն հաշիվ չեն ներկայացնի Արևելյան Անդրկովկասի հայության ցեղասպանության համար և որ ինչպես 1905-1907թթ. և 1918-1920թթ., այնպես էլ 1988-1994թթ. հայկական ջարդերը մոռացության կմատնվեն և որևէ ազդեցություն չեն ունենա հակամարտության կարգավորման իրավական դաշտից դուրս բերված գործընթացի վրա,

- հիմնախնդրի իրավական հիմքերի տեսակետից իրեն չվերաբերող, բայց ԽՍՀՄ լուծարման ընթացքում իրեն նվիրված «տարածքային ամբողջականության» սկզբունքը հուսալի վահան է ոչ միայն հայկական կողմերի փաստարկները հետ մղելու, այլև հանրապետությունում հայատյացության ռասիստական քարոզչություն իրագործելու և ուժի սպառնալիքի դիրքից հանդես գալու համար:

Այդ հանգամանքները չեն կարող չազդել բանակցությունների ընթացքի վրա: Հայկական կողմերի համար դիվանագիտական դաշտում ադրբեջանցի թուրքի այդ պահվածքը հազիվ թե ինչ-որ նոր մի բան է: Ողջ քսաներորդ դարում տարածաշրջանում ծավալված իրադարձությունները հայերին որևէ հիմք չեն տալիս Բաքվին հավատ ընծայելու համար: Չկա որևէ պայմանավորվածություն, ստորագրված փաստաթուղթ, որը վերջինս խախտած չլինի:

Ահա դրանցից մի քանիսը.

Ա) 1920թ. նոյեմբերի 30-ին Խորհրդային Հայաստանի Հեղկոմին հղած հեռագրով և դեկտեմբերի 1-ի Հռչակագրով Բաքուն թե՛ Նախիջևանը, թե՛ Լեռնային Ղարաբաղը ճանաչել է ՀԽՍՀ-ի անկապտելի մաս, սակայն մի քանի ամիս անց վերսկսել է իր ապօրինի հավակնու-

թյունները: Ավելին, ԽՍՀՄ լուծարման ընթացքում, հակառակ բազմիցս հրապարակված փաստաթղթերի, ընդհանրապես հերքել է իր կողմից ԼՂ-ն Խորհրդային Հայաստանի մաս ճանաչելու փաստը:

Բ) 1921թ. հուլիսի 5-ի Կովբյուրոյի որոշմամբ նախատեսվում էր մարզային լայն ինքնավարության կարգավիճակ տալ ողջ Լեռնային Ղարաբաղին, այլ ոչ թե նրա մի մասին: 1923թ. Բաքուն, ի խախտումն այդ որոշման, ԼՂԻՄ-ը դեկրետավորեց ԼՂ հարավ-արևելյան հատվածում՝ մարզի սահմաններից դուրս թողնելով հսկայական տարածքներ ի վերջո մարզը դարձնելով առանձնատարածք:

Գ) Ըստ Կովբյուրոյի որոշման, ԼՂԻՄ մայրաքաղաք պետք է լիներ Շուշին: Որպեսզի ադրբեջանցի թուրքերի կողմից հրկիզված Շուշին չվերականգնվի որպես հայկական մարզկենտրոն, 1923թ. հունիսի 7-ի դեկրետով Բաքուն խախտեց այդ որոշումը՝ ԼՂԻՄ-ի մայրաքաղաք հայտարարելով Ստեփանակերտը:

Դ) 1921թ. թե՛ Խորհրդային Կենտրոնը, թե՛ Բաքուն դարաբաղցիներին հորդորում էին չընդդիմանալ Լեռնային Ղարաբաղը ԱդրԽՍՀ կազմ մտցնելուն այն փաստարկումով, որ ԱդրԽՍՀ-ը ինտերնացիոնալ, ոչ ազգային, տիտղոսակիր ազգ չունեցող հանրապետություն է: Բայց արդեն 20-ական թվականներից գործողության մեջ դրվեց արմատականացման քաղաքականությունը՝ նպաստելով, որ կովկասյան թաթարները զավթեն բոլոր բարձրագույն պաշտոնները, իսկ 30-ական թվականներին հանրապետության անունը որպես էթնոհիմ սեփականելու հնարքով «դառնան» ադրբեջանցի և հետևաբար՝ հանրապետության տիտղոսակիր ազգ:

Ե) 1921թ. կնքված Կարսի պայմանագրի համաձայն Նախիջևանը հանձնվում էր ԱդրԽՍՀ հովանավորությանը: Եվ միայն այդքանը: Պայմանագիրը կնքելուց ընդամենը երկու տարի անց հովանավորության հանձնված այդ տարածքը դարձվեց ինքնավար հանրապետություն ԱդրԽՍՀ կազմում: Կարգավիճակի այդ փոփոխությունը հակասում էր բազմակողմ և ցայսօր գործող միջազգային պայմանագրին: Կարսի պայմանագիրը Խորհրդային տարիներին խախտվեց նաև փաստականներին վերաբերող մասով: Պայմանագրով նախատեսվում էր թուրքական ինտերվենցիայի ժամանակ փախստական դարձած հայերի վերադարձը Նախիջևան: Բաքուն կտրականապես մերժեց հայերին վերադառնալ իրենց տները՝ մտացածին այն պատճառաբանությամբ, թե իբր այդ հողերը, այսինքն՝ հայերից խլված հողերը, նույնիսկ քիչ են ադրբեջանցի գյուղացիների համար: Նախիջևանի փախստականների վերադարձը ապահովելու փոխարեն Բաքուն ազգային հալածանքներով ու զանգվածային բռնություններով իրագործեց հայ բնակչության վերջնական դուրս մղումը բնիկ հայկական այդ երկրամասից:

Ձ) 1991-1994թթ. Ղարաբաղյան պատերազմի ժամանակ հրադադարի վերաբերյալ ձեռք բերված բացառապես բոլոր պայմանավորվածությունները (այդ թվում և միջնորդների ջանքերով ձեռք բերվածները) խախտվել են ադրբեջանական կողմից (այդ փաստն իրադարձությունների վկայի արժանահավատությամբ հաստատում է ռուսական կողմից Մինսկի խմբի համանախագահ Բ.Կազիմիրովը 2009թ. Մոսկվայում լույս տեսած իր «Мир Карабагы» գրքում):

Հայկական կողմերը բոլոր հիմքերն ունեն հավատ չտածելու նաև միջազգային հանրության կողմից խոստացվող երաշխիքներին: Առաջին աշխարհամարտից հետո ցեղասպան Թուրքիային պատժելու փոխարեն խոշոր տերությունները կատարված հանցագործության համար որպես պարզևատրություն Արևմտյան Հայաստանը հանձնեցին նրան: Այսօր պատմությունը կրկնվում է: Ադրբեջանահայության ցեղասպանությունից հետո Բաքուն ոչ միայն չի պատժվում, այլև փորձեր են կատարվում որպես պարզև նրա իրավաբանական ենթակայությանը հանձնել Լեռնային Ղարաբաղը: Ցեղասպանության խրախուսումը քողարկվում է՝ այս անգամ «տարածքային ամբողջականության» սկզբունքով նրա քայլերն արդարացնելու միջոցով, սկզբունք, որ նրան (Ադրբեջանական Հանրապետությանը) չի վերաբերում, բայց գործող պայմանագրերի շրջանցումով «նվիրվում է նրան»:

Խորհրդային տարիներին ԽՍՀՄ-ը՝ աշխարհի ամենահզոր տերություններից մեկը, հանդես էր գալիս որպես ադրբեջանահայության անվտանգության երաշխավոր: Բայց նա չկարողացավ պաշտպանել հայերի և Արևելյան Անդրկովկասի բազմաթիվ ժողովուրդների անվտանգությունը բռնի ուժացման կամ ցեղասպանության քաղաքականությունից: Գերհզոր տերությունը չկարողացավ հենց իր ներսում պաշտպանել հայերին ադրբեջանցի թուրքերից: Կվստահի՞ արդյոք արցախցին Մինսկի խմբի հովանու տակ ընթացող բանակցություններին, երբ բանակցային սեղանին արդեն 20 տարի դրված չէ հիմնախնդրին վերաբերող իրավական հիմնական փաստաթղթերի փաթեթը, երբ Եվրոպան նույնիսկ չկարողացավ թույլտվություն ստանալ Բաքվից՝ Ջուղայի խաչքարերի ջարդի գործով իր փորձագետներին Նախիջևան ուղարկելու համար:

Պատահական չէ, որ մինչ օրս շարքային արցախցու համար անհասկանալի է մնում, թե ինչի շուրջ են բանակցում Մինսկի խմբում, երբ և՛ պատմականորեն, և՛ իրավաբանորեն, և՛ փաստացի Արցախ - Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանական Հանրապետության մաս չէ:

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ УСЛОВНЫЕ ОБОЗНАЧЕНИЯ

	Բնակավայր Местность
	Բարձունք Высота
	Ճանապարհ Дорога
	Մայրուղի Магистраль
	Գետ Река
	Ջրամբար Водохранилище
	Ջրանցք Канал
	Ղարաբաղյան զինուժ Вооруженные силы Карабаха
	Ադրբեջանական զինուժ Вооруженные силы Азербайджана

փ.գ.դ., պրոֆ. Ալեքսանդր ՄԱՆԱՍՅԱՆ
ք.գ.թ. դոց. Ալեն ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱԴ. ԻՆՉՊԵՍ Է ԴԱ ԵՂԵԼ...

Խմբագիր Արտակ ՃԱՂԱՐՅԱՆ

Էջադրումը
և կազմի ձևավորումը՝ **Տ. ՍՈՍՈՅԱՆԻ**

Թուղթը՝ օֆսեթ: Տպագրված է ..... տպարանում:
Տպաքանակը՝ ..... օրինակ: